

Akademia Ignatianum w Krakowie
Instytut Nauk o Polityce i Administracji
Jesuit University Ignatianum in Krakow
The Institute of Political and Administrative Science

HORYZONTY POLITYKI HORIZONS OF POLITICS

AUTORYTET WŁADZY POLITYCZNEJ
THE AUTHORITY OF POLITICAL POWER

e-ISSN 2353-950X
ISSN 2082-5897

2022, Vol. 13, N° 45

WYDAWCA / PUBLISHER

Akademia Ignatianum w Krakowie / Jesuit University Ignatianum in Krakow

Zespół redakcyjny / Editorial Board

Wit Pasierbek SJ (redaktor naczelny / Editor-in-Chief)

Piotr Świercz (zastępca redaktora naczelnego / Deputy Editor)

Monika Grodecka (sekretarz redakcji / Secretary)

Wojciech Arndt, Wojciech Buchner, Matthew Carnes (USA), Rocco D'Ambrosio (Italy)

Patrick J. Deneen (USA), Anna Krzynówek-Arndt, Rafał Lis, Krzysztof C. Matuszek

Jan Rokita, Mateusz Pękała

Rada naukowa / International Advisory Council

prof. dr hab. Włodzimierz Bernacki (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Poland)

prof. dr Stephen Hicks (Rockford University, United States of America), prof. dr Abel

Filomeno Jacob (Pontificia Università Gregoriana, Italy), prof. dr Marek Inglot

(Pontificia Università Gregoriana, Italy), prof. dr David B. Ingram (Loyola University Chicago, United States of America), prof. dr Alvydas Jokubaitis (Vilniaus Universitetas,

Lithuania), prof. dr hab. Zdzisław Krasnodebski (Universität Bremen, Germany,

Akademia Ignatianum w Krakowie, Poland), prof. dr Faustino José Martínez

(Universidad Complutense de Madrid, Spain), prof. dr Ulrich Riegel (Universität

Siegen, Germany), prof. dr Stuart Shields (University of Manchester, United

Kingdom), prof. dr hab. Bogdan Szlachta (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie,

Akademia Ignatianum w Krakowie, Poland), prof. dr hab. Ryszard Terlecki (Akademia

Ignatianum w Krakowie, Poland), prof. dr Ben Tonra (University College Dublin,

Ireland), prof. dr hab. Krzysztof Wach (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie,

Poland), prof. dr Howard Williams (Aberystwyth University, United Kingdom),

prof. dr Hans-Georg Ziebertz (Universität Würzburg, Germany)

Redaktorzy tematyczni / Theme issue editors: Wojciech Arndt

Redaktor statystyczny / Statistics Editor: Katarzyna Frodyma

Redakcja tekstów / Copy Editor: Joannna Kulawik

Proofread by: Christopher Reeves

Projekt graficzny i opracowanie techniczne / DTP: Jacek Zaryczny

Wszystkie artykuły są recenzowane, a ich streszczenia indeksowane w międzynarodowych bazach danych / All articles are peer-reviewed, and their summaries are abstracting in international databases, including: ProQuest, EBSCO, CEEOL, CEJSH, RePEc – EconPapers, BazEkon, Index Copernicus, Google Scholar, ERIH Plus

Wersja elektroniczna jest wersją pierwotną i oryginalną

e-ISSN 2353-950X ISSN 2082-5897

Czasopismo jest dofinansowane ze środków Ministra Edukacji i Nauki w ramach programu „Wsparcie dla czasopism” – umowa Nr RCN/SN/0397/2021/1

Adres redakcji / Publisher Address

ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków

tel. 12 39 99 651

dyżur redakcji / office hours: pn.-pt. / Mo.-Fr. 10.00-14.00

e-mail: horyzonty.polityki@ignatianum.edu.pl

<https://horyzontypolityki.ignatianum.edu.pl>

Informacje dla autorów są dostępne na stronie internetowej czasopisma Horyzonty Polityki.

Guidelines for authors are available on the website of Horizons of Politics.

Table of Content / Spis treści

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

Edytorial: Autorytet władzy politycznej	5
Editorial: The authority of political power	7

ARTYKUŁY TEMATYCZNE / THEMATIC ARTICLES

Damian Winczewski	11
Fenomenologia autorytetu w ujęciu Alexandre Kojève'a	
Przemysław Zdyb	31
Budowanie autorytetu władzy publicznej poprzez stosowanie zasady zaufania z art. 8 § 1 Kodeksu postępowania administracyjnego	
Rafał Kęsek	53
Autorytet polityczny w Ukrainie w ujęciu atrybutywnym	
Dominika Liszkowska	71
Przywództwo polityczne i autorytet przywódcy we współczesnej Turcji	

ARTYKUŁY VARIA / VARIA ARTICLES

Andrzej Jędruchniewicz	97
Polityka państwa wobec rolnictwa w związku z pandemią COVID-19	
Agnieszka Knap-Stefaniuk	119
Managers' power in an environment of cultural diversity – in the opinion of managers from Poland, Spain and Italy	
Michał Grudecki	139
Pandemiczna klauzula dobrego Samarytanina – kontratyp, ekskulpanct czy przepis „martwy”?	

Olga Smalej, Zofia Kawczyńska-Butrym, Radosław Mącik, Viktoriya Pantyley	159
Financial activity and financial awareness of high-school students – case study of the Lublin region	
Dariusz Kubok	183
Filozofia a polityka. Lekcje z Oakeshotta, Bradatana i Sokratesa	
Anna Teresa Budzanowska, Mariusz Radziewski	203
The constitutional principle of common welfare at a time of a pandemic in Poland	
Włodzimierz Bernacki	219
Trzy szesnastowieczne spojrzenia na wolność w perspektywie katolickiej	

RECENZJE / REVIEWS

Michał Stachurski (rec.)	233
M. Gorazda, M. Kwarciański, <i>Między dobrobytem a szczęściem. Eseje z filozofii ekonomii</i>	

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

Edytorial

Autorytet władzy politycznej

Pojęcia autorytetu i władzy politycznej wydają się wciąż interesujące jako poddawane kolejnym wyzwaniom historii i dynamice ewoluujących społeczeństw i państw. Na gruncie nauk społecznych zarówno autorytet, jak i władza polityczna są przedmiotem wielu badań i dyskusji. Natomiast autorytet władzy politycznej, któremu często towarzyszyło pojęcie suwerenności wewnętrznej, a współcześnie wydaje się być dodatkowo dookreślany przez rozmaicie pojmowany podział władzy (od separacji władz po współzależność i współdziałanie władz), od stuleci jest zagadnieniem aktualnym i wymaga formułowania głębszych odpowiedzi. Wiąże się przecież z legitymizacją władzy. Każdy organ władzy publicznej – jako podmiot wyposażony w kompetencje władcze, a zatem w zdolność decydowania i wywoływania bardzo konkretnych konsekwencji – opiera się na pewnym autorytecie, bez którego pozostałby jedynie przymus państwowy. Oczywiście, należy dokonać rozróżnienia między władzą polityczną a władzą publiczną, co będzie też skutkowało różnicami między określaniem autorytetu władzy politycznej a autorytetu władzy publicznej. Jednak czy poza purystami nawiązującymi do szkoły czystej teorii prawa Hansa Kelsena (dla których organy władzy publicznej „nie mają nic wspólnego” z polityką...), nie powinno się tych pojęć rozważać jednocześnie? Namysł nad pojęciem autorytetu pozwala ponownie podjąć zagadnienie relacji między jej legalnością i legitymizacją. Pomimo upływu czasu, trzeba przyznać, że tematyka zgłębianą w starożytnym Rzymie w XXI wieku nie traci na aktualności. Z czego wynika i na jakich fundamentach oparty jest autorytet władzy politycznej (powiązany z autorytetem władzy publicznej)? W jaki sposób wzmacniany jest, a kiedy może

być osłabiany czy umniejszany autorytet władzy politycznej (powiązany z autorytetem władzy publicznej)? Jakie czynniki współcześnie łączą się z zagadnieniem autorytetu władzy politycznej (związanym z autorytetem władzy publicznej)? Czy współczesne społeczeństwo i współczesne państwo sprzyjają umacnianiu się tego autorytetu, czy też raczej osłabiają go? Dodatkowym czynnikiem, który w pewien sposób uatrakcyjnia (lub komplikuje) omawiane zagadnienie, wydaje się ukazanie go w ponadnarodowym i ponadpaństwowym wymiarze. Na marginesie wobec powyższego może znajdować się tematyka autorytetu władzy w ogóle, która wykracza poza badania nauk społecznych, co tym samym pokazuje wielowymiarowość tego zagadnienia. Jednak spojrzenie filozoficzne czy psychologiczne na poruszaną w tej publikacji problematykę nadaje jej dodatkowy wymiar, co tłumaczy zarazem, dlaczego nie sposób rozwijać badania nauk społecznych bez interdyscyplinarnego podejścia.

Wojciech Arndt
redaktor tematyczny numeru

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

Editorial

The authority of political power

The notions of ‘authority’ and ‘political power’, which are subject to successive challenges of history and the dynamics of evolving societies and states, seem to be of continuing interest to researchers. In the social sciences, both authority and political power have always been extensively analysed and discussed. Similarly, the authority of political power, closely tied to the legitimacy of power, in the past often linked with internal sovereignty and nowadays also with variously defined separation of powers (from separation of powers to interdependence and cooperation of powers), has been a topical area of consideration for centuries and requires deeper answers. Every public authority, being an entity endowed with sovereign powers and thus with the ability to decide and produce very concrete consequences, relies on certain authority without which state power would be entirely coercive. Of course, a distinction must be made between political authority and public authority, which will also result in differences between defining the authority of political power and the authority of public power. However, leaving aside purists who refer to Hans Kelsen’s pure theory of law (for whom public power “has nothing to do” with politics), should not we consider these concepts together? Reflecting on the concept of authority allows the relationship between its legality and legitimacy to be reconsidered. Despite the passage of time, in the 21st century it must be acknowledged that the explorations of this issue undertaken in ancient Rome have not lost their relevance. What does the authority of political power (linked with the authority of public power) stem from and what are its foundations? How is the authority of political power (linked with the authority of public power) strengthened, and when can it

be weakened or diminished? What factors are nowadays associated with the authority of political power (linked with the authority of public power)? Is a contemporary society and a contemporary state conducive to the strengthening of this authority or does it weaken it? An additional factor that makes the analysed issues more attractive (or more complicated) is their transnational and supra-state dimensions. The analysis of the authority of power in general (although it remains on the margins of the main thread), which exceeds the research area of the social sciences, can reveal the multidimensionality of the issues discussed. Moreover, philosophical and psychological perspectives add a deeper dimension to our reflections, and clearly demonstrate why it is impossible to conduct research within the social sciences without an interdisciplinary approach.

Wojciech Arndt
theme issue editor

ARTYKUŁY TEMATYCZNE

THEMATIC ARTICLES

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

DAMIAN WINCZEWSKI

<http://orcid.org/0000-0003-0809-4817>
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
damian.winczewski@gmail.com

DOI: 10.35765/HP.2312

Fenomenologia autorytetu w ujęciu Alexandre Kojève'a

Streszczenie

CEL BADAWCZY: Celem badawczym artykułu jest przedstawienie teorii autorytetu Alexandre'a Kojève'a poprzez prezentację jego założeń filozoficznych i politycznych.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Głównym problemem analizowanym w niniejszym artykule jest omówienie implikacji politycznych płynących z zastosowania metody fenomenologicznej w odniesieniu do pojęcia autorytetu. Filozofia Kojève'a stanowi próbę krytycznego namysłu, której efektem jest fenomenologiczne oddzielenie autorytetu od siły i przemocy, co prowadzi do interesujących konkluzji wskazujących na to, że stabilna władza polityczna nie może być oparta na przemocy, lecz na pokojowych rządach prawa.

PROCES WYWODU: Artykuł rekonstruuje kolejne fazy teorii autorytetu Kojève'a, prezentując znaczenie samego filozofa w kulturze, następnie omawia jego definicję autorytetu i wynikające stąd wnioski polityczne. Została zrekonstruowana wizja uniwersalnego i homogenicznego państwa opartego na supremacji władzy sądowniczej. Finalnie tekst wieńczy część krytyczna – omówienie propozycji Kojève'a.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Z jednej strony zostają przedstawione słabe strony refleksji filozoficznej bohatera tekstu, które ufundowane są na intuicyjnej i subiektywnej spekulacji w kwestii autorytetu. Z drugiej strony przemyślenia Kojève'a zawierają wiele przenikliwych refleksji na temat współczesnych teorii demokratycznych. Jego analizy mogą zostać potraktowane jako jedna z perspektyw tłumaczących dzisiejsze problemy integracji europejskiej.

Sugerowane cytowanie: Winczewski, D. (2022). Fenomenologia autorytetu w ujęciu Alexandre Kojève'a. *Horyzonty Polityki*, 13(45), 11–30. DOI: 10.35765/HP.2312.

WNIOSKI, INNOWACJE I REKOMENDACJE: Artykuł pokazuje, w jaki sposób filozoficzne myślenie teoretyczne potrafi wskazać na istotne problemy w procesie integracji europejskiej.

SŁOWA KLUCZOWE:

fenomenologia, władza polityczna, autorytet,
konstytucjonalizm

Abstract

ALEXANDRE KOJÈVE'S PHENOMENOLOGY
OF AUTHORITY

RESEARCH OBJECTIVE: The research aim of the article is to present the theory of the authority of Alexandre Kojève, discussing his philosophical assumptions and political implications.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHOD: The main problem analyzed in this article is to discuss the political implications of applying the phenomenological method to the concept of authority. Kojève's philosophy is an attempt at critical reflection that results in a phenomenological separation of authority from force and violence, leading to interesting conclusions that stable political power cannot be based on violence, but must be based on the peaceful rule of law.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The article reconstructs the successive phases of Kojève's theory of authority, presenting the importance of the philosopher himself in culture, then discussing his definition of authority and the resulting political conclusions. Then the vision of a universal and homogeneous state based on the supremacy of the judiciary was reconstructed. Finally, the text ends with a critical summary of Kojève's proposal.

RESEARCH RESULTS: On the one hand, there are presented the weaknesses of the philosophical reflection of the text's protagonist, which are founded on intuitive and subjective speculation on the issue of authority. On the other hand, Kojève's reflection contains many significant reflections on contemporary democratic theories and their imperfections. His analyzes can be treated as one of the perspectives explaining today's problems of European integration.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The article in conclusions shows how philosophical theoretical thinking is able to identify significant problems of European integration.

KEYWORDS:

phenomenology, political power, authority, consitutional theory

1. WPROWADZENIE

Alexandre Kojève był wpływowym myślicielem politycznym, który w latach trzydziestych dwudziestego wieku prowadził cykl słynnych wykładów na temat filozofii Hegla. Zasłynął wówczas oryginalną interpretacją jego dialektyki panowania i niewoli jako heroicznego, rewolucyjnego projektu, zwiastującego czasy nowoczesne wieńczące historię ludzkości. Jego wpływ można odnaleźć u czołowych przedstawicieli kultury francuskiej, spośród których warto wymienić chociażby Raymonda Arona, Georges'a Bataille'a, Jeana Paula Sartre'a, Jacquesa Lacana i wielu innych (Kwiek, 1999).

Kojève nie został łaskawie oceniony przez historyków filozofii. Podczas gdy sam Hegel oceniany jest dziś jako filozof wolności, teoretyk nowoczesnej, opartej na przemyślanych zasadach etycznych i prawnych wspólnoty społecznej o liberalnych podstawach ekonomicznych (Siemek, 1995), to jego rosyjsko-francuski kontynuator został oskarżony o rewolucyjny jakobinizm i odstręczające dziś ideologiczne podejście do niemieckiego filozofa wolności (Nowak-Juchacz, 1999). Późniejsze pisma Kojève'a nie cieszyły się już tak dużym zainteresowaniem. Wyjątkiem jest często komentowana jego dyskusja z Leo Straussem. Amerykański filozof uważał, że w ujęciu Kojève'a historia sprowadza się do krwawej walki i postępu technologicznego. Jej zwieńczeniem miało być ostatnie, uniwersalne i homogeniczne państwo, które zgodnie z literalnym odczytaniem wykładów francuskiego myśliciela musiałoby prowadzić do tyrańskiej władzy. W państwie takim obywatele wcale nie zaspokoiliby swoich pragnień, a wolnością cieszyliby się tylko sam Tyran, wobec czego koniec historii, zamiast zażegnującego antagonizmu społeczne Marksowskiego „królestwa wolności” (Kojève, 1999, s. 454), byłby jedynie nawrotem do modelu władzy znanego z dawnych pogańskich satrapii (Strauss, 2009, s. 197–200). Dyskusja ta stała się inspiracją dla kolejnych pokoleń myślicieli politycznych, a także zwróciła uwagę historyków filozofii na relacje między odczytaniem Hegla przez Kojève'a a antropologią Hobbesa (Devlin, 2004).

Także wiele współczesnych, również inspirowanych tą dyskusją komentarzy podkreśla, że powstałe w trakcie i po wojnie pisma zawierające koncepcje ustrojowe ostatniego państwa są jedynie uszczegółowieniem jego początkowego projektu, będącego w istocie znośną

liberalnie rozumianą polityczność infernalną teologią (Nowak, 2006, s. 64–90), czy też wizją państwa powszechnego terroru (Love, 2018), opartego na idei wiecznego powrotu, w świetle której ludzkość miałaby wrócić do stanu zwierzęcego (Sikora, 2016). Tego typu interpretacje przypisujące rosyjskiemu emigrantowi totalitarne inklinacje mają często dość spekulatywny charakter (Weslati, 2020, Varela, 2019). Nowsze badania zwracają większą uwagę na historyczny kontekst jego dzieł, przypisując mu raczej chęć odrodzenia europejskiego uniwersalizmu za pomocą modernistycznego projektu, odżegnującego się od skrajności zarówno bolszewizmu, jak też anglosaskiego imperializmu (Wilson, 2019, s. 110–111). W tym świetle omawiane w niniejszym artykule refleksje Kojève’a na temat autorytetu władzy politycznej można postrzegać jako element etapu, po którym porzucił on rewolucyjne fantazje na rzecz bardziej umiarkowanej filozofii prawa (Weslati, 2014). Dlatego moim celem jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi powyższej tendencji interpretacyjnej poprzez ukazanie powiązań między jego koncepcjami teoretycznymi a wynikającym z nich pokojowym projektem integracji europejskiej.

2. FENOMEN AUTORYTETU I JEGO CZTERY ARCHETYPY

Kojève twierdził, że posiadacz autorytetu jest kimś obdarzonym możliwością świadomego i wolnego wyboru. Kierując do kogoś swój komunikat, potrafi za jego pomocą skłonić adresata do zmiany zachowania nie napotykając sprzeciwu (Kojève, 2014a, s. 40–41). Może to być przykładowo osoba, która znajduje posłuch, wydając innej polecenie bezzwłocznego opuszczenia pokoju, w którym aktualnie przebywa. Z definicji tej wynika, że autorytet wymaga zaistnienia relacji między co najmniej dwiema osobami. W związku z tym ma ona charakter społeczny. Przez to, że autorytet obdarzony jest możliwością zmiany zachowania drugiej strony tej relacji, można uznać, iż o jego istocie stanowią aktywność i działanie (Kojève, 2014a, s. 40). Kojève ugruntował na tej podstawie przekonanie, że autorytet nie może być oparty na przemocy. Przymuszanie kogoś do opuszczenia pomieszczenia lub wdawanie się w dyskusję zakłada opór, co z założenia działanie autorytarne wyklucza.

Autorytet może na pozór wydać się bliski prawu. Zwykle, jeśli żąda się od jakiejś osoby określonego zachowania i nie napotyka się sprzeciwu, wydaje się wówczas, że nadawca komunikatu miał do tego prawo (Kojève, 2014a, s. 42). Ale prawo zakłada siłę, gdyż wyroki sądu zakładają zmuszenie tych, którzy im podlegają do ich wykonania, gdyż w przeciwnym wypadku oznacza to konsekwencje ze strony aparatu przymusu (policja, więziennictwo etc.). Zatem gdy mowa o autorytecie, koniecznie pociąga to za sobą jego uznanie. Prawo zawiera w sobie autorytet, gdy jest uznawane, ale nawet jeśli zostałoby podważone, dalej może ono zostać siłowo wyegzekwowane (Kojève, 2014a, s. 44). Nie można za to mówić o autorytecie „bezprawnym”, czy „nielegalnym”, gdyż wyklucza to uznanie (s. 44). Jeśli mowa zaś o władzy – ta zawsze może napotkać „nielegalny” opór, a nawet otwarty bunt (rewolucję). Bez autorytetu praworządność byłaby w związku z tym jedynie pustym pojęciem (Kojève, 2014a, s. 45). Działanie autorytarne w sensie nadanym mu przez Kojève'a jest wobec tego typowo ludzkim fenomenem, gdyż zawsze może być podważone, w przeciwieństwie do nakazów boskich, które są wieczne i niepodważalne (Kojève, 2014a, s. 46).

Należy w tym kontekście podkreślić, że fundamentalny dla rozważań francuskiego myśliciela był dualizm ontologiczny, zakładający podział rzeczywistości na świat ludzkiej egzystencji będącej krainą dyskursu oraz pozajęzykowy świat zawierający zarówno zjawiska fizyczne, jak i potencjalnie nadprzyrodzone, niebędące możliwe do uchwycenia w pełni przez ludzkie poznanie. Adekwatne ujęcie rzeczywistości składać się miało z trzech systematycznych etapów analizy: a) fenomenologicznej, obejmującej zjawiska empiryczne w przestrzenno-czasowej rzeczywistości dostępnej ludzkiej percepcji; oraz dwóch, do których dostęp jest możliwy tylko za pomocą abstrakcji: b) analizy metafizycznej obiektywnej rzeczywistości odnoszącej się do intensywności percepcji, a także c) analizy ontologicznej, obejmującej fundamentalną strukturę podłoża obiektywnej rzeczywistości, to znaczy wpływ zawartości będącej obiektem percepcji zjawiska na samo bycie, to jest na dobrobyt czy niedolę konkretnych historycznych jednostek (Nichols, 2007, s. 132–134). W przypadku zjawiska autorytetu Kojève zdołał przeprowadzić analizę fenomenologiczną i jedynie ograniczone analizy metafizyczne. Wyprowadzone stąd dedukcje charakteryzują autorytet jako zjawisko związane z czasem

i w nim występujące (Kojève, 2014a, s. 84). Przeszłość, terażniejszość ani przyszłość same w sobie autorytetu nie mogą posiadać, ale horyzont czasowy pełni kluczową rolę w omówieniu poniższych czterech głównych jego archetypów.

Kojève uważał, że wszelakie formy autorytetu mają źródło w czterech podstawowych modelach. Terminy, którymi się posłużył, miały umowny charakter i nie można ich treści utożsamiać z przyjętym potocznie rozumieniem. Omawiane archetypy należy również oddzielić od autorytetu absolutnego przynależnemu Bogu (Kojève, 2014a, s. 65). Można wymienić więc:

1. Autorytet ojcowski, którego determinantem jest zwykle znacząca różnica wieku. Przynależny jest osobom starszym wobec młodszych, powiernikom tradycji, „twórcy” nad jego „dziełami”, a nawet odnosi się do autorytetu zmarłych nad żyjącymi, czego przykładem może być złożenie obietnicy konającemu na łożu śmierci (Kojève, 2014a, s. 48). Wedle Kojève’a wywodzi się z tradycji religijnej (figura Boga-Ojca), a za jego metafizyczną konceptualizację (Kojève, 2014a, s. 93) odpowiada średniowieczna scholastyka. Oparty jest na dziedziczeniu. W tradycji tej Bóg jako jedyne prawdziwe źródło autorytetu „przekazuje” jego część ziemskiemu wybrańcowi. W politycznym sensie owo przekazanie dotyczy głowy państwa, który z kolei przekazuje to dziedzictwo następcy. Analogicznie syn dziedziczy prerogatywy swego ojca po założeniu rodziny (s. 58). Podobnie jak Bóg w tradycji judeochrześcijańskiej ojciec jest przyczyną sprawczą swojego dzieła, dlatego też jego autorytet wydaje się być naturalny (Kojève, 2014a, s. 60). Dlatego też w metafizycznym sensie oznacza tradycję, „determinację przez przeszłość i «prawdziwą obecność» przeszłości w terażniejszości” (Kojève, 2014a, s. 86). Kojève sądził, że autorytet ojcowski stanowi jedyną utrwaloną w kulturze spuściznę scholastyki, która przypisywała Bogu wszystkie istniejące rozumienia autorytetu. Pozostałe jego typy mają spontaniczny, typowo ludzki rodowód (Kojève, 2014a, s. 59). Ale autorytet ojcowski również jest ludzki, gdyż powołując nowe twory do życia nie może spotkać się z oporem (Kojève, 2014a, s. 62). Jest to dlatego jedyny typ

autorytetu niewymagający żadnego talentu czy umiejętności (Kojève, 2014a, s. 67).

2. Autorytet pański. Koncepcja ta stanowi interpretację filozofii Hegla. Autorytet pański wyłonić miał się spontanicznie w czasie walki na śmierć i życie, w trakcie której jednostka godna tego miana – w przeciwieństwie do niewolnika – jest w stanie zaryzykować życie w walce o prestiż, przekraczając w ten sposób swoją zwierzęcość, która w ujęciu Kojève'a charakteryzuje się instynktem przetrwania. Obejmuje także panowanie możnowładcy nad poddanym, żołnierza nad cywilem czy zwycięzcy nad przegranym etc., gdyż również w te formy autorytetu wpisane jest ryzykowanie życiem (Kojève, 2014a, s. 51). W rozumieniu metafizycznym autorytet pański wiąże się z teraźniejszością, która zachowuje pamięć o przeszłości, ale zakłada też projekt do realizacji w przyszłości. Stanowi „aktywne niweczenie bycia” (Kojève, 2014a, s. 90), ponieważ działanie Pana nie ustaje nigdy, nawet w perspektywie samozniszczenia. Działanie to najbardziej motywowane jest potrzebą chwili (Kojève, 2014a, s. 91).
3. Autorytet przywódczy. Zdaniem Kojève'a typ ten wywodzi się z filozofii Arystotelesa¹. Interesował go głównie w odniesieniu do przywódców politycznych. Przywódca charakteryzuje się szerszym polem widzenia niż inni. Uzyskanie autorytetu przywódczego wiąże się ze stworzeniem – przez pragnącą go jednostkę – pewnego projektu do realizacji i jego uznaniem przez resztę grupy (Kojève, 2014a, s. 66–67). Francuski filozof sugerował, że pierwotnie przywódca wyłonić musiał się w sytuacji, w której grupa żołnierzy obdarzonych pańskim autorytetem skupiła się wobec charyzmatycznego przywódcy planującego daleką wyprawę (Kojève, 2014a, s. 53). Przykładem była dla niego słynna *Anabaza* Ksenofonta i fragment, w którym antyczny historyk opisywał, że został ogłoszony dowódcą przez hoplitów, ponieważ wymyślił

¹ Autor w innych pracach często podkreślał rolę Arystotelesa jako nauczyciela Aleksandra Macedońskiego, sugerując wprost, że to właśnie grecki filozof był „pierwszym poruszycielem” przywódczych i imperialnych ambicji genialnego wodza.

plan wydostania się greckich najemników z wrogiej Persji. Typ ten wiąże się również z autorytetem dyrektora wobec podwładnego, oficera wobec żołnierza, mistrza wobec ucznia etc. Dotyczy więc każdego rodzaju przywódcy, ale już nie głowy państwa, ponieważ przewodzenie w skomplikowanej strukturze wiąże się z koniecznością kombinacji wszystkich archetypów autorytetu (Kojève, 2014a, s. 53–54). Przywódca ma projektować i przewidywać. W metafizycznym sensie ukierunkowany jest zatem na przyszłość.

4. Autorytet sędziowski. Kojève wywiódł go z filozofii platońskiej, gdyż archetyp ten wiąże z uniwersalnymi ideami sprawiedliwości lub równości. Obejmuje również autorytet arbitra, nadzorcy, moderatora, spowiednika, sprawiedliwego czy uczciwego. Sędzia ma „osądzać to co jest” (Kojève, 2014a, s. 55). Był to dla Kojève’a autorytet *sui generis*, ponieważ jako jedyny może zrównoważyć, „a nawet zniszczyć” (Kojève, 2014a, s. 56) pozostałe archetypowe reprezentacje autorytetu. W metafizycznym sensie wyjątkowość autorytetu sędziowskiego polegała na bliskości wiecznych wartości, co umożliwia przeciwstawienie się (Kojève, 2014a, s. 86) innym działaniom autorytarnym. Jego wyroki umożliwiają uznanie bądź negację autorytetu przez pryzmat jego działań. Autorytetu sędziowskiego nie sposób p r z e k a z a ć (Kojève, 2014a, s. 86–87), gdyż sprawiedliwości nie można odziedziczyć, zdobyć czy przegłosować.

Przykład spontanicznego wyłonienia się autorytetu sędziowskiego możemy znaleźć według Kojève’a w *Dziejach* Herodota, który opisał historię ludu Medów pogrążonego w bezprawiu i anarchii. Niektórzy z nich zwrócili się wówczas do Dejokesa, który pragnąc władzy zaczął od stanowienia prawa w swojej osadzie, po czym przedstawiciele innych, zauważając płynące z takiego porządku zalety, zaoferowali mu stanowisko króla (Herodot, 2008, s. 39–40). Pokazuje to wedle francuskiego myśliciela, że autorytet sędziowski jest pierwotnym źródłem władzy i oddziela nas od Hobbesowskiego stanu naturalnego. Jednak historycznie został podporządkowany innym formom autorytetu. W systemie politycznym sędziemu jako urzędnikowi publicznemu zawsze bowiem towarzyszy siła i prawa nadane mu przez aparat państwowy. Ale genezą autorytetu

sędziowskiego są wartości, wobec tego cnotliwy człowiek będzie za posiadacza takiego uznawany nie pełniąc nawet funkcji publicznych (Kojève, 2014a, s. 58).

3. KRYTYKA I KONIECZNOŚĆ REFORMY DEMOKRATYCZNEGO TRÓJPODZIAŁU WŁADZY

Analiza fenomenologiczna prowadzi do następującego wniosku: jeśli władza polityczna nie sprowadza się do czystej siły, wówczas teorię władzy należy wyprowadzić z teorii autorytetu (Kojève, 2014a, s. 97). Władzę utożsamiał Kojève z szeroko rozumianym państwem, stanowiącym w pojęciowym sensie jedność wszystkich archetypicznych form autorytetu reprezentowanych przez głowę państwa i służby publiczne. Według niego o stabilności władzy można było mówić w czasach przedrewolucyjnych, gdyż funkcjonujący w strukturze feudalnej monarcha uznawany był za boskiego nominanta cieszącego się wszelkimi formami autorytetu, które przekazywał następnie dziedzicowi. Francuski filozof uznał, że Rewolucja Francuska i Oświecenie doprowadziły do osłabienia autorytetu władzy politycznej poprzez zmniejszenie znaczenia tradycyjnych instytucji rodziny, parafii, sąsiedztwa, cechów itd., mediujących dotychczas między państwem a masami (Terré, 2014, s. 13). Klasyczna teoria Monteskiusza wydała się w ocenie Kojève'a reprezentować w tym sensie „rewolucyjnego ducha” (Kojève, 2014a, s. 101). Monteskiusz dzieląc władzę na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, wyrugować miał z niej tradycję pod postacią autorytetu ojcowskiego. Wynika z tego esencjalna niestabilność wszystkich nowoczesnych typów rządów (Kojève, 2014a, s. 108), gdyż odrzucenie przeszłości – skutkujące reorientacją na przyszłość – stało się podatnym gruntem dla zagrażających władzy idei rewolucyjnych.

Zdaniem Kojève'a nowoczesne porządki stanowią podatny grunt dla dyktatorów, takich jak Napoleon, Stalin czy Hitler, zdobywających władzę wizją „rewolucyjnego projektu” (Kojève, 2014a, s. 102). Niestabilność władzy prowadzi do antagonizmów społecznych: a) o charakterze klasowym – między burżuazją obalającą arystokrację, pragnącą zachować *status quo* w obliczu rosnącego w siłę proletariatu; b) między dominującą, urbanistyczną kulturą miejską

zorientowaną na rozwój i przyszłość wobec kultury wiejskiej żyjącej teraźniejszością i zakorzenioną w przeszłości; c) między państwem i tradycyjnymi instytucjami, jak rodzina, w której przetrwał autorytet ojcowski (Kojève, 2014a, s. 103–104). W związku z powyższym epoka nowoczesna wyróżnia się trzema typami władzy.

1. Rządy rewolucyjne. Odwołują się do przyszłości i główną rolę odgrywa w nich autorytet przywódczy rewolucyjnych liderów. Są jednak nietrwałe, gdyż rewolucja ma charakter permanentny, co oznacza niekończący się proces przekształcania społeczeństwa (Kojève, 2014a, s. 106). Zanedbując teraźniejszość i przeszłość, rewolucjoniści odrywają się od rzeczywistości popadając w utopizm (Kojève, 2014a, s. 113).
2. Imperializm zakładający oparty na militarystyce autorytet pański pragnący dominacji. Jego niestabilność wynika z dominacji władzy wykonawczej skutkującej państwem policyjnym (Kojève, 2014a, s. 113). W jego ramach rządy zamieniają się w administrowanie dostępnymi siłami i zasobami w interesie klasy panującej.
3. Demokracja burżuazyjna. Opiera się na autorytecie sędziowskim, przez co zdaje się najbardziej funkcjonalna. Ale u Kojève’a, w przeciwieństwie do Hegla, władza sędziowska, regulując konflikty prywatne, jest częścią społeczeństwa obywatelskiego (Kojève, 2014a, s. 111, Kojève, 2000, s. 303). Wymaga więc integracji z dominującym autorytetem władzy państwowej (Sandel, Krein, 2018), co prowadzi do „walki klasowej” między konserwatystami a liberałami rywalizującymi między sobą o podporządkowanie sobie prawa (Kojève, 2014, s. 107).

Aby lepiej zrozumieć problem autorytetu współczesnej władzy, należy powołać się na napisany przez Kojève’a podczas trwania drugiej wojny światowej *Zarys fenomenologii prawa* (*Esquisse d’une phénoménologie du Droit* – 1943 [2000]). Opisywał on zasady ustrojowe uniwersalnego i homogenicznego państwa rozciągającego się docelowo na cały glob. Jego fundamentem miały być rządy prawa oparte na powszechnie uznanych zasadach sprawiedliwości, w swoim ostatecznym kształcie przybierające formę ponadnarodowego porządku konstytucyjnego (Frost, Howse, 2000, s. 3).

Zdaniem Kojève’a z sytuacją prawną mamy do czynienia, kiedy w sytuacji konfliktu interesów między stronami A i B rozstrzyga

między nimi bezinteresowna trzecia strona C. Odnosi się to również do relacji między sprawiedliwością a władzą polityczną. Jeśli ta druga sankcjonuje pierwszą, wówczas „rządy prawa” oparte są na sile, którą dysponuje władza państwowa, co grozi tyranią „niesprawiedliwego prawa”, służącego interesom grupy sprawującej władzę (Kojève, 2000, s. 155–156). Ideał sprawiedliwości, żeby był powszechnie uznawany, powinien w opinii Kojève'a stanowić syntezę dwóch głównych historycznie istniejących typów. Pierwszą jest „pańska”, arystokratyczna równość, czyli wzajemne uznanie dla tych, którzy ryzykują życiem dla zaspokojenia swoich pragnień. W przełożeniu na nowoczesne społeczeństwo oznacza to więc przeniesienie tego uznania na wszystkich obywateli i zrównanie ich względem prawa. Drugim jest „niewolniczy” archetyp ekwiwalencji, uznający poświęcenie niezależności jednostki w zamian za bezpieczeństwo (Nichols, s. 95–96). Chodzi w nim o równość warunków działania, na przykład swobody zawierania umów czy kontraktów, która nie wyklucza materialnych nierówności wśród poszczególnych obywateli (Kojève, 2000, s. 254). Wywodzi się z tego pogląd, że kierownik powinien zarabiać więcej od zwykłego pracownika, ale historycznie rzecz ujmując logika ekwiwalencji nie wyklucza, a wręcz zaczyna łączyć się z równością, stąd też można wyprowadzić pogląd, że więcej zarabiający powinni się również dzielić, wyrównując w ten sposób szanse, czego przykładem mogą być chociażby podatki progresywne (Kojève, 2000, s. 255). Możliwość realizacji ambicji i wyrównanie potencjalnych nierówności prowadziłyby w rezultacie do zaspokojenia wszystkich obywateli respektujących prawo (Kojève, 2000, s. 273). Władza sądownicza mogłaby czerpać siłę z całej mocy państwa sankcjonującego obowiązywanie praw sformułowanych na podstawie powyższych ideałów, ponieważ zarówno nadużywający swojej władzy urzędnicy publiczni, jak też pozostałe grupy odżegnujące się od uniwersalnych zasad homogenicznego państwa zapisanych w jego konstytucji byłiby traktowani przez usatysfakcjonowanych obywateli jak kryminaliści (Kojève, 2000, s. 298, Frost, Howse, 2000, s. 8).

Konstytucja – jako dokument deklarujący ogólne zasady funkcjonowania państwa – jest zbiorem praw politycznych, a nie aktem prawnym w ścisłym rozumieniu (2000, s. 328). Wobec tego uzależnienie władzy sądowniczej od konstytucji nie zabezpiecza jej przez zakusami pragnących dostosować ją do własnych interesów przywódców

politycznych. Bezsensowne było zatem według Kojève'a utrzymywanie fikcyjnego rozdziału władzy ustawodawczej i wykonawczej (Kojève, 2014a, s. 115), gdyż zorientowani na teraźniejszość i przeto skłonni do ryzyka przedstawiciele władzy wykonawczej dążyliby do zdominowania i podporządkowania władzy ustawodawczej. O podporządkowaniu sprawiedliwości polityce świadczy chociażby, że współcześnie bardzo trudno jest osądzić i skazać wysokich urzędników publicznych (Kojève, 2014a, s. 112–114). Odpowiedzią na to może być zdaniem francuskiego myśliciela jedynie odpowiednio przemyślany sposób integracji władzy sądowniczej ze *stricte* polityczną.

Trwałe rozdzielenie władzy sądowniczej i politycznej było według Kojève'a niezbędne. Choć prowadzi do ich sprzeczności i konfliktu, to jednak osiągnięcie historycznej syntezy ideału sprawiedliwości miało zagwarantować tej pierwszej przewagę. Próby zmiany prawa na korzystniejsze dla interesów polityków, nawet z użyciem przemocy, w stabilnym państwie spotkałoby się z oporem kasty prawniczej i społeczeństwa zadowolonego z aktualnego systemu. Próba jego znieweczenia doprowadziłaby do buntu lub nawet rewolucji – poprzez inspirację bezpośrednich działań wymierzonych w niesprawiedliwy rząd albo ewolucji – wskutek edukacji prawnej mas i ich politycznych reprezentantów, czego efektem byłaby restytucja ideału sprawiedliwości (Kojève, 2000, s. 156–157, Frost, Howse 2000, s. 5).

Z publikacji *O pojęciu autorytetu* możemy dowiedzieć się, że w najwyższej formie władza sędziowska miała przybrać postać górującego nad pozostałymi władzami trybunału, który mógłby kontrolować i karać urzędników publicznych, w tym skazywać ich nawet na śmierć, ponieważ w autorytecie pańskim fenomenologicznie konieczny jest element ryzyka. Powstrzymałoby to polityków od wciągania społeczeństwa w utopijne projekty (Kojève, 2014a4, s. 117). Metafizycznie ujmując, teraźniejszość i przyszłość pozostawałyby w napięciu z wiecznym nadzorem sprawiedliwości (Kojève, 2014a, s. 119). W ten sposób ma też kończyć się cała historia polityczna – od jedności władzy w czasach przednowoczesnych, przez izolację jej części po rewolucji, prowadząc do nowoczesnej syntezy – jedności władzy sądowniczej i politycznej w ich wzajemnej separacji (Kojève, 2014a, s. 121).

Kojève zaproponował więc nowy sposób organizacji władzy. Parlament zostałby zredukowany do ciała potwierdzającego głosowaniem

autorytet przywódczy nominatów do wysokich funkcji publicznych (na przykład głowy państwa), wyznaczonych przez władzę wykonawczą, którzy posiadaliby inicjatywę ustawodawczą. Następnie, po upływie określonego czasu, na przykład kilku miesięcy lub roku, parlament mógłby przedłużyć im wotum zaufania lub ich odwołać (Kojève, 2014a, s. 116). Kojève uważał przy tym za niezbędne powołanie naprawdę niezależnej władzy sądowniczej. Miało to nastąpić drogą elekcji – szczegółowy sposób był dla niego kwestią dalszych analiz, ale uważał, że wybory jako „ślepy los” mogły wyłonić spontanicznie autorytety sędziowskie (Terré, 2014, s. 23), czego przykładem miałyby być instytucja ławników w amerykańskich sądach. Ten, kto autorytetem sędziowskim jest obdarzony, ostatecznie i tak miał go okazać niezależnie od formy wyboru. Jednak pod koniec swojego wywodu autor – niczym wytrawny konserwatysta – podkreśla, że dla zachowania stabilności państwa konieczna jest rezurekcja w jakiejś formie autorytetu ojcowskiego. Proponował w tym celu senat złożony z „głów rodzin” (Kojève, 2014a, s. 118). Ciało te mogłoby odgrywać rolę podobną do spartańskiej geruzji albo rzymskich cenzorów, a zatem zadaniem takiego senatu byłoby czuwanie nad duchem narodu, włączając w to jego tradycje, obyczaje, a być może nawet religijność, bez podważania świeckich fundamentów państwa (Nichols, 2007, s.85–86). W ten sposób utracona w czasach nowoczesnych harmonia społeczna miałyby zostać uzyskana w nowej formie. Nasuwa to jednak pytania o możliwy praktyczny sposób realizacji wizji francuskiego filozofa.

5. UNIWERSALNE I HOMOGENICZNE PAŃSTWO A UNIA EUROPEJSKA?

Ideał sprawiedliwego i stabilnego, nowoczesnego państwa był tworem wyobraźni filozoficznej Kojève'a. Nie dawał on bezpośrednich wskazówek, w jakim czasie i okolicznościach może on być zrealizowany. Jedynie historyczny namysł podpowiadał mu, iż uniwersalne i homogeniczne państwo powinno nadejść. Jego komentatorzy wskazują jednak, że tworem bliskim realizacji tego ideału może być Unia Europejska (Howse, Frost, 2011, s. 11, Nichols, 2007, s. 99–100), której podstawy ustrojowe możemy znaleźć w jego fenomenologii prawa.

Kojève bowiem powiada tam, że perfekcyjne prawo ma sens tylko w postaci powszechnego prawa międzynarodowego działającego na obszarze szerokiej wspólnoty niezależnych państw, których społeczeństwo dzieliłoby podobne wartości i wymagało od władz jego respektowania (Kojève, 2000, s. 285, 302). Jego podstawą byłoby funkcjonujące już gdzieś prawo krajowe, które spełnia wymogi ideału sprawiedliwości (Kojève, 2000, s. 314). W jaki sposób takie prawo miałoby obowiązywać? Kojève wyszedł od ujęcia Carla Schmitta, który zakładał, że polityczną istotą suwerennego państwa jest przygotowanie się do wojny z innymi, więc prawo międzynarodowe wymagające pokoju do funkcjonowania (Kojève, 2000, s. 317) musiałoby z definicji tak rozumianą polityczność znosić (Kojève, 2000, s. 316). W powyższym sensie prawa takiego nie może realizować sojusz militarny, ale tylko apolityczna wspólnota o podłożu ekonomicznym, kulturowym czy religijnym (Kojève, 2000, s. 319) – czego przykładem była chociażby średniowieczna wspólnota narodów katolickich, w której papież wcielał się w rolę arbitra (Kojève, 2000, s. 320). Prawo, o którym pisał Kojève, miałoby obowiązywać powszechnie, regulując również prywatne interesy obywateli należących do wspólnoty bez względu na terytorium którego państwa wspólnotowego by się znaleźli (Kojève, 2000, s. 322–323). W ten sposób przynależna doń społeczność międzynarodowa tworzyłaby oparty na uniwersalnych wartościach federacyjny twór prawny pod postacią Ligi bądź Unii (Kojève, 2000, s. 325), na którego czele stałby wspomniany wcześniej trybunał. Ogółem można rzec, że filozof ten, zgadzając się ze Schmittem co do niewydolności teorii liberalnych, pragnął zniwelować ich wady poprzez ograniczenie suwerenności państw narodowych i stworzenie ponadnarodowego organizmu o powszechnie uznanej, wykluczającej realizację prywatnych interesów partykularnych grup (Kojève, 2000, s. 337) konstytucji prawnej (Frost, Howse, 2000, s. 9–10).

Kiedy po drugiej wojnie światowej – dzięki znajomościom – Kojève znalazł posadę we francuskiej administracji państwowej, podjął szereg działań, które budzą skojarzenia z tak sformułowanym projektem. Najczęściej w tym kontekście komentowane jest jego powstałe w 1945 roku memorandum pod tytułem „*Imperium łacińskie*” adresowane do de Gaulle’a. Projekt ów powstał w obliczu klęski hitlerowskich Niemiec, które zdaniem rosyjskiego emigranta

stanowiło ostateczny dowód archaiczności dawnych państw narodowych. Hitler jedynie kontynuował imperialistyczne ambicje Napoleona, ale opierając się w wąskich granicach państwa narodowego nie miał w dłuższej perspektywie szans zwycięstwa z międzynarodową koalicją czy ponadnarodowym tworem, jak ZSRR. Nie rozumiał więc, że państwo narodowe wyczerpało już swoją historyczną rolę. Projekt Imperium miał być bardziej uniwersalną wspólnotą narodową, stanowiąc jednocześnie przeciwwagę dla wspólnoty słowiańskiej zdominowanej przez państwo radzieckie i wobec nastawionego na konfrontację z nim anglosaskiego imperializmu, który wkrótce przybrał postać Sojuszu Północnoatlantyckiego. Imperium oparte na przewodnictwie Francji miało opierać się dominacji Anglosasów i szukać porozumienia z ZSRR, jednocząc przy tym kraje leżące nad Morzem Śródziemnym, z uwzględnieniem przede wszystkim Włoch i Hiszpanii, wykluczając jednakże Wielką Brytanię i Niemcy ze względu na ich mocarstwowe ambicje. Kojève, dostrzegając technologiczny i ludnościowy potencjał Niemiec, obawiał się ich dominacji w potencjalnej wspólnocie, uznając w zgodzie ze swoimi teoriami, że wspólnota obejmująca tak silne państwo narodowe zostanie mu *de facto* przyporządkowana, co przekreślałoby jej uniwersalny wymiar (Parparusso, 2021).

Kojève podał kilka warunków stabilnego funkcjonowania tak pomyślanej wspólnoty europejskiej, które przywołują zasady omówione w jego wojennych pismach. Najważniejszym celem było dla niego stworzenie zintegrowanej europejskiej strefy wolnego handlu, która wiązałaby się również z ponadnarodowym planowaniu gospodarczym (obejmującym także handel zagraniczny), co miało zapewnić niezależność ekonomiczną i militarną (Kojève, 2009, s. 149–152, 163). Jak wskazywał w swojej fenomenologii, właśnie własność prywatna i zagwarantowana swoboda wymiany powinny stać się prawną podstawą ekonomicznego funkcjonowania ekonomicznej wspólnoty (Kojève, 2000, s. 435–437). Respektując rynkowe zasady Imperium powinno jednocześnie zmierzać do budowy „socjalistycznego” dobrobytu (Kojève, 2009, s. 146, 150–152). Wydaje się to również stanowić aplikację fenomenologicznego opisu, wedle którego uniwersalne i homogeniczne państwo miało przybrać socjalistyczny charakter, które jednak nie znosi działalności gospodarczej, pozwalając obywatelom zawierać umowy i kontrakty (Kojève, 2000, s. 470–479).

Ostatecznym celem rozwoju Imperium miałyby być sukcesywnie wzrastająca ilość wolnego czasu, która w kulturze łacińskiej miała oznaczać nie tyle korzystanie przez obywateli z czysto materialnych zbytków, co może prowadzić do dekadencji, ale raczej przejścia do specyficznego pojmowanego stanu beczynności, polegającego na celebracji przyjętych zwyczajów kulturowych i kontemplacji sztuki. Przywołuje to o wiele lat późniejsze refleksje Kojève'a z podróży do Japonii, gdzie przywoływał tamtejsze snobistyczne, wyzute już z oryginalnej treści zwyczaje kulturowe, jako właściwy *modus* funkcjonowania człowieka pohistorycznego (Nichols, 2007, s. 104–105).

Tak rozumiana wspólnota europejska stanowiłaby atrakcyjną alternatywę dla imperializmu, militarizmu i utopizmu, zażegnując konflikty społeczne i ryzyko rewolucji politycznej. W tym kontekście również ważną rolę miało pełnić utrzymanie duchowej wspólnoty wartości opartej na tradycyjnych wartościach katolickich (Kojève, 2009, s. 145), co przywołuje na myśl rolę Kościoła jako reprezentanta autorytetu pańskiego w strukturze politycznej systemu. Miał on być zarządzony przez nowe, biurokratyczne elity mediujące między lewicą a prawicą, które utrzymywałyby dobre stosunki z władzami religijnymi oraz prowadziłyby etatystyczną politykę gospodarczą (Kojève, 2009, s. 163–166). Budowa apolitycznego aparatu urzędniczego w tym sensie może być potraktowana jako zapowiedź końca polityczności w rozumieniu Schmitta, co też Kojève deklarował w późniejszej z nim korespondencji (Kojève, Schmitt, 2014, s. 19–20). Przeszło dekadę później zwracał również uwagę na związki potencjalnej Unii z koloniami, sugerując włączanie ich w obszar europejskiej ekonomii dobrobytu poprzez szeroko zakrojoną pomoc socjalną (Kojève, 2014b), co można interpretować jako pewien sposób na rozszerzanie się granic zarysowanego przez niego projektu uniwersalnego i homogenicznego państwa.

Reasumując, samo Imperium miało służyć odbudowie przewodniej politycznej roli Francji na starym kontynencie, wiążąc państwa partnerskie unią konstytucyjną i walutową, sojuszem militarnym i gospodarczym. Wedle współczesnych projekt Kojève'a pokrywa się ze późniejszą strategią dyplomacji francuskiej zorientowanej na: „budowanie Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, sceptycyzm wobec NATO, utrzymywanie związku z byłymi koloniami, blokowanie członkostwa Wielkiej Brytanii w EWG” (Armada, Górniewicz, 2007, s. 17), która początkowo chciała wstąpić do Wspólnoty. Zdaniem

Roberta Howse'a, późniejsze utworzenie Parlamentu Europejskiego z tej perspektywy również może być uznane za zgodne z wizją ponadnarodowej demokracji Kojève'a. Co więcej, według Howse myśliciel ten przewidywał również problemy mogące wystąpić w procesie dalszej ekspansji i integracji uniwersalnej wspólnoty, która w domyśle miała mieć globalny zasięg. Po pierwsze, w kontekście integracji kolonii, brał pod uwagę nieuchronne tarcia między chrześcijańską kulturą łacińską a islamską kulturą arabską, aczkolwiek w przeciwieństwie do często występujących dzisiaj narracji o „zderzeniu cywilizacji”, zdawał się sugerować możliwość pogodzenia ich sprzeczności w ramach bardziej uniwersalnej kultury śródziemnomorskiej. Po drugie, jego projekt antycypował problemy związane z rozszerzaniem Unii na kraje słowiańskie i bałtyckie, co oznaczało trudności w prowadzeniu wspólnej polityki zagranicznej i militarnej. Ekspansja na Wschód oznaczała bowiem zetknięcie z Rosją i jej interesami, z którymi porażenie sobie jest źródłem wielu jakże aktualnych dylematów polityki europejskiej. Po trzecie, w ramach wspólnoty europejskiej realizowane są w pewnym stopniu humanistyczne ideały Kojève'a dotyczące dobrobytu i wypoczynku, w postaci chociażby zyskujących popularność projektów skracania dnia pracy (Howse, 2004).

Z drugiej strony dzisiejszej Unii Europejskiej daleko jeszcze do ideału państwa uniwersalnego i homogenicznego. Z perspektywy Kojève'a brałoby się to z powodu braku powszechnego uznania dla władz unijnych i stanowionego przez nie prawa. Świadczyć o tym mogą głośne, zwłaszcza w naszym kraju, spory o interpretację prawa unijnego i podział środków unijnych. Można również w związku z tym domniemywać, że skoro w ramach Unii popularność zyskują ugrupowania polityczne wykorzystujące hasła suwerenności i tożsamości narodowej, uniwersalność wspólnoty i jej praw nie została jeszcze uznana przez ogół obywateli. Ponadto wciąż można mówić o znaczących dysproporcjach ekonomicznych zarówno między państwami, jak i w ich wewnętrznych strukturach społecznych, za co lewicowi krytycy obarczają zwykle dominację odległej od wizji Kojève'a ideologii neoliberalnej. Z kolei konserwatywni krytycy Unii często podnoszą zarzut braku respektowania przez nią tradycyjnych wartości, co również jest zgodne z ideami francuskiego myśliciela. Wreszcie w jej strukturach i państwach członkowskich brakuje wspomnianego wcześniej elementu ryzyka i nieuchronnej kary dla

urzędników i polityków naginających lub łamiących prawo, co miało być zresztą jednym z warunków jego uznania przez obywateli. Do innych problemów można dodać postępującą laicyzację i upowszechnienie się amerykańskich wzorców kulturowych, do których dołącza z drugiej strony masowa migracja z krajów z kręgu kultury islamskiej. Również rozszerzenie się samej wspólnoty daleko poza pierwotnie planowane przez Kojève'a granice sprawia, że w jej ramach rozgrywane były lub są interesy dużych państw narodowych, jak Niemcy, czy krajów słowiańskich, które – wyrwawszy się spod sfery wpływów rosyjskich – obawiają się dominującej pozycji państw „starej Unii”. Można zaryzykować tezę, że z szeroko zakrojonej wizji Kojève'a udało się dotychczas zrealizować tak naprawdę tylko jeden jej aspekt, to znaczy strefę wolnego handlu i postępującą konwergencję ekonomiczną i walutową.

6. PODSUMOWANIE

Teorii autorytetu Kojève'a można zarzucić wiele od strony konstrukcyjnej. Jego typologia autorytetów i późniejsze rozważania mają czysto intuicyjny charakter. Nie ma to nic wspólnego z podejściem heglowskim, łączącym zarówno analityczne, jak i dedukcyjne komponenty teorii w spiralnym ruchu samego pojęcia, ani też marksistowską metodą historyczną badającą jego genezę (Sava, 2016, s. 69) – a z tymi kierunkami jego nazwisko jest powszechnie kojarzone. Francuski myśliciel sam przyznawał, że realnie występujące autorytety mają charakter mieszany, co wskazuje, że typy idealne są w jakiś sposób z nich wypreparowane, nie wiemy nawet w jaki, ani jakie dokładnie są różnice w ich „mocy” i gdzie przebiegają linie demarkacji między nimi. Nieznane są warunki możliwości poszczególnych form autorytetu, a udział ludzkich decyzji w ich formowaniu jest z góry wykluczany (Sava, 2016, s. 70). W rezultacie można domniemywać, że w teorii Kojève'a legitymizacja polityczna jest ulokowana poza zbiorowością polityczną oraz leży w jakiś mistycznych praktykach mających źródło w pogańskiej starożytności i wywiedzionych w spekulatywny, znany tylko autorowi sposób. Demokratyczne teorie konstruowania podmiotu politycznego zdają się być wykluczone *ad hoc* jako niezgodne z jego intuicjami.

Z drugiej strony koncepcje francuskiego myśliciela tworzą pewną historyczną perspektywę, która rzuca jakieś światło na bolączki dzisiejszej integracji europejskiej, która wykracza poza narrację dwóch dominujących dziś światopoglądów – liberalnego i konserwatywnego. Pokazuje, że starcia pomiędzy obydwoma obozami o kwestie konstytucji, obowiązywania prawa, suwerenności są w kontekście jego teorii tylko grą partykularnych, prywatnych interesów, zakorzenionych w postoświeceniowym modelu politycznym i dlatego nie może być mowy o prawdziwym uniwersalizmie bez przekroczenia tych podziałów.

BIBLIOGRAFIA

- Armada, P., & Górniewicz, A. (2007). Leo Strauss i Alexandre Kojève. Wprowadzenie do debaty myślicieli. *Politeja* 8(2), 1–48.
- Devlin, R.F. (2004). *Alexandre Kojève and the Outcome of Modern Thought*. Lanham: University Press of America.
- Herodot. (2008) *Dzieje* (S. Hammer, Tłum.). Warszawa: Czytelnik.
- Howse, R. (2004). Kojève's Latin Empire. *Policy Review*. <https://www.hoover.org/research/kojeves-latin-empire>
- Frost, B.P, Howse, R. (2000), Introduction. W A. Kojève, *Outline of a Phenomenology of Right* (B.P. Frost, R. Howse, Tłum.). Lanham: Rowman&Littlefield.
- Kojève, A. (1999). *Wstęp do wykładów o Heglu* (A.Ś. Nowicki, Tłum.). Warszawa: Aletheia.
- Kojève, A. (2000). *Outline of a Phenomenology of Right* (B.P. Frost, R. Howse, Tłum.). Lanham: Rowman&Littlefield.
- Kojève, A. (2009). Imperium Łacińskie (W. Dłuski, Ł. Sommer, Tłum.) *Kronos*, 3, 136–166.
- Kojève, A. (2014a). *Notion of Authority* (H. Weslati, Tłum.) New York: Verso. [Wykaz stron podany wg wydania elektronicznego w czytniku Adobe Acrobat].
- Kojève, A. (2014b). Kolonializm z perspektywy europejskiej (A. Serafin, Tłum.). *Kronos*, 4, 5–16.
- Kojève, A., & Schmitt. C. (2014). Korespondencja (A. Serafin, Tłum.). *Kronos*, 4, 17–33
- Kwiek, M. (1999). *Dylematy tożsamości. Wokół autowizerunku filozofa w powojennej myśli francuskiej*. Poznań: UAM.
- Love, J. (2018). *The Black Circle*. New York: Columbia University Press.

- Nichols, J. (2017). *Alexandre Kojève: Wisdom at End of History*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Nowak, P. (2006). *Ontologia sukcesu*. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.
- Nowak-Juchacz, E. (1999). *Hegel Alexandra Kojève'a, czyli o filozoficznym jakobinizmie*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Paparusso, R. (2021). Latin Empires and Large Spaces: Alexandre Kojève and Carl Schmitt on Europe after the End of History. W *The Routledge Handbook of Philosophy and Europe* (s. 97–111). New York: Routledge.
- Sandel, A.A., & Krein, J. (2018). Uncivil Society: Hegel, Kojève, and the Crisis of Political Legitimacy. W *Trump and Political Philosophy* (s. 281–296). London: Palgrave Macmillan.
- Sava, A.V. (2016). Alexandre Kojève's Notion Of Authority and The Construction Of Political Legitimacy. *Europolis, Journal Of Political Science And Theory*, 10, 65–84.
- Siemek, M. (1995). *Filozofia spełnionej nowoczesności – Hegel*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Sikora, M. (2016). *Mit wiecznego powrotu w filozofii Alexandre'a Kojève'a*. Warszawa: Scholar.
- Strauss, L. (2009). Hieron Ksenofonta: Rekapitulacja. W L. Strauss, *O Tyranii*. (P. Armada, A. Górniewicz, Tłum.). Kraków: WUJ.
- Terré, F. (2014). Introduction. W A. Kojève, *Notion of Authority*. (H. Weslati, Tłum.). New York: Verso.
- Weslati, H. (2014). Kojève's letter to Stalin. *Radical Philosophy*, 184, 7–18.
- Weslati, H. (2020). Atheism & Black Circle Review. *Chiasma*, 6, 200–216.
- Wilson, T. (2019). *Relative Absolutes: Alexandre Kojève and Russian Philosophy Abroad*. University of Pittsburgh.
- Varela, J. (2014). Kojève's Death *Radical Philosophy*, 204, 104–107.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

PRZEMYSŁAW ZDYB

<http://orcid.org/0000-0002-2068-4556>

Uniwersytet Szczeciński
przemyslaw.zdyb@usz.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2325

Budowanie autorytetu władzy publicznej poprzez stosowanie zasady zaufania z art. 8 § 1 Kodeksu postępowania administracyjnego

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem badawczym niniejszych rozważań jest analiza normatywna zasady zaufania wyrażonej w art. 8 § 1 Kodeksu postępowania administracyjnego w kontekście budowania i wzmacniania autorytetu władzy publicznej.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Podstawowym problemem badawczym jest ustalenie zależności pomiędzy realizacją zasady zaufania przez organy administracji publicznej a jej wpływem na autorytet władz publicznych. W analizie wykorzystano metodę dogmatyczno-prawną uzupełnioną o metodę teoretyczno-prawną i historyczno-prawną.

PROCES WYWODU: W artykule scharakteryzowano w pierwszej kolejności zasadę zaufania wraz z jej historyczną ewolucją oraz podmioty obowiązane do jej stosowania. Badaniu poddano brzmienie przepisu art. 8 § 1 k.p.a. wraz powstałym na tym tle dorobkiem doktryny i judykatury, ze szczególnym uwzględnieniem odkodowanych z zasady zaufania sposobów jej realizacji.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że realizacja zasady zaufania – zgodnie z wymogami demokratycznego państwa prawnego oraz zasadami wyrażonymi w k.p.a. – stanowi konieczny element budowania autorytetu władzy publicznej. Analiza orzeczeń sądów administracyjnych potwierdza doniosłość znaczenia zasady zaufania

Sugerowane cytowanie: Zdyb, P. (2022). Budowanie autorytetu władzy publicznej poprzez stosowanie zasady zaufania z art. 8 § 1 Kodeksu postępowania administracyjnego. *Horyzonty Polityki*, 13(45), 31–52. DOI: 10.35765/HP.2325.

dla całego toku postępowania administracyjnego i wydanego w jego ramach rozstrzygnięcia.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Omawianą problematykę ocenić należy jako uniwersalną i nie tracącą na aktualności. Ponieważ naruszenie zasady zaufania bezpośrednio uderza w autorytet władzy publicznej, organy oraz sądy administracyjne powinny szczególną uwagę zwracać na jej przestrzeganie przy weryfikacji i kontroli nie tylko samego rozstrzygnięcia, ale i okoliczności ich wydawania. W tym celu za zasadne uznać należy stałe podnoszenie zarówno kompetencji merytorycznych, jak i umiejętności miękkich pracowników organów administracji publicznej w zakresie obsługi stron postępowania.

SŁOWA KLUCZOWE:

zasada zaufania, zasady ogólne postępowania administracyjnego, Kodeks postępowania administracyjnego, autorytet władz publicznych

Abstract

BUILDING THE AUTHORITY OF PUBLIC AUTHORITY
BY APPLYING THE PRINCIPLE OF TRUST IN
ART. 8 § 1 OF THE CODE OF ADMINISTRATIVE
PROCEEDINGS

RESEARCH OBJECTIVE: The research objective of these considerations is the normative analysis of the principle of trust expressed in Art. 8 § 1 of the c.a.p. in the context of building and strengthening the authority of public bodies.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The basic research problem is to establish the relationship between the implementation of the principle of trust by public administration bodies and its impact on the authority of public authorities. The analysis uses the dogmatic-legal method supplemented with theoretical-legal and historical-legal methods.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The article first characterizes the principle of trust with its historical evolution and the entities obliged to apply it. The provisions of Art. 8 § 1 c.a.p. along with the achievements of the doctrine and judicature resulting from this background, with particular emphasis on the methods of its implementation, which have been decoded from the principle of trust.

RESEARCH RESULTS: The conducted analysis allows to conclude that the implementation of the principle of trust in accordance with the requirements of a democratic state ruled by law and the principles expressed in the c.a.p. it is

a necessary element in building the authority of public authority. The analysis of the rulings of administrative courts confirms the importance of the principle of trust for the entire course of administrative proceedings and the rulings issued within them.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS:

The discussed issues should be assessed as universal and not losing its relevance. Since the breach of the principle of trust affects the authority of public authority, administrative authorities and courts should pay special attention to its observance when verifying and controlling decisions. For this purpose, it is justified to constantly improve the substantive competences and soft skills of employees of the authorities in the field of servicing the parties to the proceedings.

KEYWORDS:

the principle of trust, general principles of administrative procedure, the Code of Administrative Proceedings, the authority of public authorities

WPROWADZENIE

Na wstępie niniejszych rozważań należy postawić pytanie, czy pojęcie władzy politycznej można utożsamiać z pojęciem władzy publicznej. Władza polityczna, przy odwołaniu się do tradycji nauki i myśli prawnopolitycznej, utożsamiana jest najczęściej z władzą państwową (Bujwid-Kurek, 2019, s. 29). Zgodnie z orzecnictwem Trybunału Konstytucyjnego pojęcie władzy publicznej w ujęciu konstytucyjnym obejmuje wszystkie władze w sensie konstytucyjnym – ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Podkreśla się przy tym, że pojęcia organu państwa oraz organu władzy publicznej nie są tożsame. W pojęciu władzy publicznej mieszczą się również inne instytucje niż państwowe lub samorządowe, o ile wykonują funkcje władzy publicznej w wyniku powierzenia czy przekazania im tych funkcji przez organ władzy państwowej lub samorządowej. Wykonywanie władzy publicznej dotyczy wszelkich form działalności państwa, samorządu terytorialnego i innych instytucji publicznych, które obejmują bardzo zróżnicowane formy aktywności. Wykonywanie takich funkcji łączy się z reguły (choć nie w każdym przypadku) z możliwością władczego kształtowania sytuacji jednostki. Dotyczy

to obszaru, na którym może dojść do naruszenia praw i wolności jednostki ze strony władzy publicznej (SK 18/00). Stąd też przyjąć można założenie, że wszelkie rozważania poczynione w niniejszym artykule na temat obowiązku stosowania zasady zaufania przez organy administracji publicznej, tak by prowadzenie postępowania administracyjnego odbywało się w sposób budzący zaufanie jego uczestników do władzy publicznej, dotyczyć będzie jednocześnie władzy politycznej.

ZAUFANIE A AUTORYTET

W ujęciu słownikowym pojęcie autorytet ma dwa znaczenia. Po pierwsze, to ogólnie uznane czyjeś znaczenie, czyjaś powaga, wartość moralna. W drugim ujęciu to osoba, instytucja itp. ciesząca się poważaniem w jakiejś dziedzinie (Markowski, 2003, s. 37). Natomiast pojęcie zaufania definiowane jest jako całkowite zawierzenie komuś, wiara w kogoś, ufność (Sobol, 2002, s. 1250). Komuś zaufać czy mieć zaufanie do jakiejś instytucji nie oznacza jeszcze, że staje się przez to autorytetem. Niewątpliwie jednak zaufanie jest niezbędne, by pozycję autorytetu osiągnąć.

Zaufanie obywateli do państwa jest determinowane między innymi całokształtem działań podejmowanych przez organy administracji publicznej w toku prowadzonych postępowań administracyjnych. Państwo jako całość działa bowiem poprzez swoje organy, do których w powszechnym rozróżnieniu zaliczamy organy administracji rządowej (naczelne, centralne oraz terenowe organy administracji rządowej zespółonej i niezespółonej) oraz organy jednostek samorządu terytorialnego. Jak podkreślają przedstawiciele nauki prawa konstytucyjnego, zasada zaufania do państwa i prawa traktowana jest jako pochodna zasady demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.). Wynika to z założenia, że warunkiem istnienia państwa prawnego jest zaufanie jednostki do prawa i zagwarantowanie ochrony wynikającej z tego prawa. Zasada zaufania do prawa opiera się na założeniu określonej pewności prawa i przewidywalnym postępowaniu organów państwa (Oniszcuk, 2000, s. 47).

W ujęciu art. 5 § 2 pkt 3 ustawy z dnia 14 czerwca 1960 roku – Kodeks postępowania administracyjnego (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 735 ze zm., dalej: k.p.a.) pojęciu organ administracji publicznej nadano znaczenie funkcjonalne. Przez organy administracji publicznej rozumie się ministrów, centralne organy administracji rządowej, wojewodów, działające w ich lub we własnym imieniu inne terenowe organy administracji rządowej (zespolonej i niezespólonej), organy jednostek samorządu terytorialnego oraz organy i podmioty wymienione w art. 1 pkt 2, czyli również inne organy państwowe, a także inne podmioty, gdy są one powołane z mocy prawa lub na podstawie porozumień do załatwiania spraw indywidualnych rozstrzyganych w drodze decyzji administracyjnych albo załatwianych milcząco. Stąd też, jak podkreśla się w judykaturze, również organy samorządu zawodowego są organami administracji publicznej w ujęciu funkcjonalnym (II OSK 333/06).

Końcowym efektem postępowania administracyjnego jest najczęściej decyzja administracyjna rozstrzygająca sprawę co do istoty (inne możliwe sposoby to np. wydanie decyzji o umorzeniu postępowania), czyli będąca władczym, jednostronnym oświadczeniem woli tego organu, opartym na przepisach prawa administracyjnego i określającym sytuację prawną konkretnie wskazanego adresata (strony) w indywidualnie oznaczonej sprawie. Zanim jednak do tego dojdzie, należy przeprowadzić cały regulowany przez prawo procesowy ciąg czynności procesowych w celu rozstrzygnięcia sprawy administracyjnej w formie decyzji administracyjnej, z uwzględnieniem zasad ogólnych k.p.a.

ZASADY OGÓLNE POSTĘPOWANIA ADMINISTRACYJNEGO

Szczegółowe omówienie poglądów dotyczących różnych koncepcji zasad prawa, które pojawiły się na przestrzeni lat w polskiej i zagranicznej nauce prawa, znacznie wykraczałoby poza ramy niniejszego opracowania. Problematyka ogólnych zasad postępowania administracyjnego należy bez wątpienia do jednej z najczęściej analizowanych kwestii z różnych punktów widzenia w nauce prawa i postępowania administracyjnego (Dawidowicz, 1962; Ziemiński, 1989;

Kmieciak, 2000, Olejniczak-Szałowska, 2013). Stanowi to konsekwencje szerszej dyskusji o zasadach prawa dla całego systemu prawnego czy też jego poszczególnych części (Opalek, Wróblewski, 1969; Wronkowska, Zieliński, Ziemiński, 1974; Pułło, 1996; Leszczyński, Maroń, 2013; Zieliński, 2017).

W ogólnej teorii prawa zasady prawa są rozumiane w ujęciu opisowym bądź dyrektywalnym (Wronkowska, Ziemiński, 1997). Przez zasady prawa w ujęciu dyrektywalnym rozumie się wiążące prawnie normy, które są elementami danego systemu prawnego, zajmujące pozycję nadrzędną względem innych norm i którym wyznaczono w tym systemie szczególne role (Wronkowska, 2003, s. 102–103). W znaczeniu opisowym zasada prawa to „wzorzec ukształtowania określonego przedmiotu unormowania, wskazujący sposób rozstrzygnięcia określonej kwestii, wyróżnionej z określonego punktu widzenia” (Wronkowska, Zieliński, Ziemiński, 1974, s. 43).

Podstawowe, o kardynalnym znaczeniu zasady postępowania administracyjnego zostały przez ustawodawcę określone w przepisach art. 6–16 k.p.a. (Dział I – Rozdział 2. zatytułowany „Zasady ogólne”). Obowiązkiem organów administracji publicznej jest ich przestrzeganie przy prowadzeniu każdego postępowania administracyjnego. Mają one bowiem taki sam normatywny charakter jak wszystkie pozostałe przepisy Kodeksu. Szczególną rolę zasad ogólnych postępowania administracyjnego upatruje się w tym, że większość z nich ustala obowiązki organów administracji publicznej, którym odpowiadają skorelowane z nimi uprawnienia procesowe stron postępowania na zasadzie tzw. praw refleksowych (H. Knysiak-Sudyka, 2019). Jednocześnie zauważyć należy, że nazewnictwo i katalog zasad oraz ich treść nie stanowią w doktrynie i orzecznictwie jednolitych i uniwersalnych kategorii (Ruczkowski, 2020). Wynika to z faktu, że przepisy k.p.a. nie wprowadzają w odniesieniu do każdego artykułu zawartego w rozdziale 2. Działu I osobnej, ustawowej terminologii. Jedynym przypadkiem, gdy ustawodawca *expressis verbis* wskazuje nazwę zasady, jest art. 8 § 1 k.p.a., w którym wymienione zostały zasady proporcjonalności, bezstronności i równego traktowania. Zgodzić się należy ze stwierdzeniem, że przyjęte w nauce klasyfikacje zasad mają jedynie walor poznawczy i porządkujący, natomiast nie mogą one przesądzać o hierarchiczności zasad w procesie stosowania prawa (Adamiak, 1996, s. 39).

Mimo że zbiór zasad ogólnych postępowania administracyjnego został wyodrębniony w osobnym rozdziale k.p.a., ustawodawca nie zdecydował się na skonstruowanie normatywnej definicji tych zasad. W doktrynie prezentowanych jest wiele definicji pojęcia zasad ogólnych k.p.a., z uwagi na przyjęte założenia i kryteria. Podzielając stanowisko Aleksandry Wiktorowskiej, wskazać należy, że:

Zasada ogólna k.p.a. to obowiązująca ze względu na uzasadnienie tetyczne i aksjologiczne norma prawna, wyinterpretowana jednocześnie z formułujących ją *explicite* przepisów ogólnych k.p.a. oraz z przepisów szczegółowych, wprowadzających jej zabezpieczenia (gwarancje) lub ograniczenia (wyjątki), formułująca ogólną dyrektywę postępowania pod adresem uczestników ogólnego postępowania administracyjnego (arbitra i strony) i na ogół również prawodawcy, zabezpieczona za pośrednictwem gwarancji przewidzianych w k.p.a. lub w innych przepisach oraz gwarancji pozaprawnych, obowiązująca we wszystkich fazach ogólnego postępowania administracyjnego, determinująca kierunek wykładni przepisów szczegółowych k.p.a. i znajdująca zastosowanie szersze, niżby to wynikało z zakresu jej prawnego obowiązywania (Wiktorowska, 2013, s. 23).

Niezależnie jednak od przyjętej klasyfikacji i nazewnictwa poszczególnych zasad ogólnych postępowania administracyjnego, ich znaczenie trafnie wyeksponował Naczelny Sąd Administracyjny (I OSK 2202/15) wskazując, że:

To, co wyróżnia zasady spośród innych norm prawnych, to ich zasadniczy charakter, który wypływa z ich treści. Innymi słowy, zasady ogólne wyznaczają pożądany wzorzec działania organu prowadzącego postępowanie i muszą być stosowane wespół z innymi, szczegółowymi przepisami Kodeksu postępowania administracyjnego, które je konkretyzują. Zasady te pełnią rolę dyrektyw interpretacyjnych w stosunku do pozostałych przepisów k.p.a., co oznacza, że te ostatnie powinny być interpretowane tak, aby nie doznały uszczerbku wartości wynikające z zasad ogólnych. Wskazać przy tym należy na brak różnic między zasadami ogólnymi a pozostałymi przepisami k.p.a. od strony formalnej, czyli naruszenie zasady ogólnej wywołuje takie same skutki jak naruszenie każdej innej normy prawnej.

W doktrynie (Adamiak, 2014, s. 39) w postępowaniu administracyjnym oprócz zasad ogólnych obowiązują zasady prawa wypływające z Konstytucji RP (w szczególności demokratycznego państwa

prawnego i wynikające z niej prawo do procesu, zasada pewności prawa, zasady prawa przyjęte w prawie Unii Europejskiej oraz zasady prawa wypracowane w doktrynie prawa stanowiące uogólnienie rozwiązań prawnych.

Można zatem stwierdzić, że zasady ogólne k.p.a. stanowią fundament stosowania prawa przez administrację publiczną. Są to bowiem przewodnie wytyczne o charakterze normatywnym, których uwzględnienie należy do obowiązków organów prowadzących postępowanie administracyjne na każdym jego etapie.

Uwzględniając powyższe ustalenia, dalszym przedmiotem rozważań będzie zasada zaufania w ujęciu dyrektywalnym wyrażona *expressis verbis* w art. 8 k.p.a.

ZASADA ZAUFANIA W PRZEPISACH KODEKSU POSTĘPOWANIA ADMINISTRACYJNEGO

Jedną z zasad ogólnych postępowania administracyjnego zawiera przepis art. 8 § 1 k.p.a., zgodnie z którym organy administracji publicznej prowadzą postępowanie w sposób budzący zaufanie jego uczestników do władzy publicznej, kierując się zasadami proporcjonalności, bezstronności i równego traktowania. Przepis ten statuuje zasadę zaufania (określaną też jako zasada pogłębiania zaufania czy budzenia zaufania).

Rozważania na temat zasady zaufania zacząć należy od stwierdzenia, że zasada zaufania wyrażona w przepisie art. 8 k.p.a. ma zarówno kontekst konstytucyjny, jak i unijny. Organy administracji publicznej są obowiązane, w ramach wykładni zgodnej z Konstytucją RP, uwzględniać, że zasada zaufania, również w aspekcie procesowym, jest zasadniczym elementem zasady demokratycznego państwa prawa i ma swoje umocowanie i źródło w art. 2. Konstytucji RP (VI SA/Wa 573/12). Również w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dawniej Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości) utrwalony jest pogląd, że zasada ochrony zaufania (*the principle of the protection of legitimate expectations*) stanowi element porządku prawnego Unii Europejskiej (C-5/89 Komisja v. Republice Federalnej Niemiec; C-24/95 Land RheinlandPfalz v. Alcan Deutschland).

Stąd też zasada prowadzenia postępowania w sposób budzący zaufanie jego uczestników do władzy publicznej jest od dawna obecna w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego i traktowana jako oczywista cecha demokratycznego państwa prawnego (K 1/88; K 14/91). Zasada ochrony zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa (zwana także zasadą lojalności państwa względem obywateli) wyraża się w takim stanowieniu i – co należy podkreślić w kontekście niniejszego opracowania – stosowaniu prawa, aby nie stawało się ono swoistą pułapką na obywatela i aby mógł on układać swoje sprawy w zaufaniu, że nie naraża się na prawne skutki, których nie mógł przewidzieć w momencie podejmowania decyzji i działań, oraz w przekonaniu, że jego działania inicjowane zgodnie z obowiązującym prawem będą także w przyszłości uznawane przez porządek prawny (K 27/00; K 27/13).

Jak wskazuje się w piśmiennictwie (Wróbel, 2020, s. 139), orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego zawiera wiele szczegółowych elementów zasady zaufania, które mogą mieć znaczenie w odniesieniu do tej zasady pogłębiania zaufania w ujęciu procesowym, w tym m.in. ochrona praw słusznie nabytych i niedziałanie prawa wstecz (K 15/95, K 22/96; K 10/98), a także zaufanie obywatela do interpretacji sądowej (K 36/98).

Na kontekst konstytucyjny zasady zaufania wyrażonej w art. 8 k.p.a. zwraca się również uwagę w orzecznictwie. Organy administracji publicznej są obowiązane, w ramach wykładni zgodnej z Konstytucją RP, uwzględniać, że zasada zaufania, również w aspekcie procesowym, jest zasadniczym elementem zasady demokratycznego państwa prawa (VII SA/Wa 2042/09).

Brzmienie przepisu wyrażającego tę zasadę na przestrzeni lat wraz ze zmianami ustrojowymi w Polsce ewoluowało. W pierwotnej wersji Kodeksu z 1960 roku zasada ta znajdowała się w art. 6 k.p.a. i brzmiała: „Organy administracji państwowej powinny prowadzić postępowanie w taki sposób, aby pogłębiać zaufanie obywateli do organów Państwa”. Już ówczesnie w doktrynie podkreślany był jej wyjątkowy charakter, bowiem:

stanowi ona w rzeczywistości klamrę, która spina całość ogólnych zasad postępowania. Jest to bowiem zasada najszersza pod względem zakresu, a bardzo doniosła pod względem politycznym. Kodeks

wychodzi bowiem z założenia politycznego, że o sile państwa i skuteczności jego działania decyduje zaufanie obywateli do władzy państwowej. Gdy zaś właśnie organy administracyjne realizują na co dzień w toku postępowania administracyjnego, w milionach wypadków „styk” władzy państwowej i obywatela, prawidłowa działalność administracji w tej dziedzinie może przynieść wielką korzyść polityczną. Jeżeli natomiast działalność ta jest wadliwa (biurokratyczna, odpychająca, nieobiektywna itp.), może ona – na odwrót – spowodować ogromne szkody polityczne. Zasada powyższa jest więc jeszcze szersza, aniżeli ostrzeżenie tylko przed biurokratyzmem (Rozmaryn, 1961, s. 903).

Przepis ten został znowelizowany ustawą z dnia 31 stycznia 1980 roku o Naczelnym Sądzie Administracyjnym oraz o zmianie ustawy Kodeks postępowania administracyjnego (Dz.U. z 1980 r. Nr 4, poz. 8) i ówczas nadano mu brzmienie: „Organy administracji państwowej obowiązane są prowadzić postępowanie w taki sposób, aby pogłębiać zaufanie obywateli do organów Państwa oraz świadomość i kulturę prawną obywateli”. Z dniem 28 marca 1980 roku przepis ten zyskał nową jednostkę redakcyjną w postaci art. 8 k.p.a. (tekst jedn. Dz.U. z 1980 r. Nr 9, poz. 26).

Zastosowanie w treści normy z art. 8 k.p.a. sformułowania pogłębiać wskazywało na intencję prawodawcy, by organy administracji publicznej w sposób stały i systematyczny dążyły do wypracowywania pożądanego efektu w postaci zaufania. Oznaczało to, że postulaty płynące z tej zasady nie miały charakteru jednorazowego, a tym samym nie mogły być realizowane poprzez jednorazowe, konkretne działanie, mające miejsce w którejś z faz postępowania, a wyłącznie w ramach systematycznego działania (Wajda, 2010).

Następnie przepis art. 8 k.p.a. zmieniony został przez art. 2 pkt 5 ustawy z dnia 29 grudnia 1998 roku o zmianie niektórych ustaw w związku z wdrożeniem reformy ustrojowej państwa (Dz.U. z 1998 r. Nr 162, poz. 1126) z dniem 1 stycznia 1999 roku poprzez zastąpienie wyrazu „państwowej” wyrazem „publicznej”. Zmiana ta była konsekwencją przywrócenia w Rzeczypospolitej Polskiej w 1990 roku samorządu terytorialnego w postaci gmin oraz wprowadzeniem reformy administracyjnej i wprowadzeniem z dniem 1 stycznia 1999 roku jednostek samorządu terytorialnego w postaci powiatów oraz samorządu województw. Było to zrealizowanie przepisu art. 15 ust. 1 Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku, zgodnie z którym ustrój

terytorialny Rzeczypospolitej Polskiej zapewnia decentralizację władzy publicznej.

Dotychczasowe unormowanie art. 8 k.p.a., nakazujące organowi administracji publicznej prowadzenie postępowania w sposób pogłębiający zaufanie obywateli do organów państwa, było trafnie krytykowane ze względu na stale zmniejszający się poziom zaufania obywateli do państwa i działań jego organów (Chróścielewski, 2009, s. 47). Treść zasady wyrażonej w tym przepisie zakładała bowiem *a priori* istnienie określonego poziomu zaufania obywatela do organów państwowych, a działania organów administracji publicznej miały je już tylko to zaufanie wzmacniać (Kędziora, 2011, s. 139).

Kolejna zmiana dokonana została przez art. 1 pkt 2 ustawy z dnia 3 grudnia 2010 roku o zmianie ustawy Kodeks postępowania administracyjnego oraz ustawy Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz.U. z 2011 r. Nr 6, poz. 18 z późn. zm.), który nadał przepisowi art. 8 k.p.a. z dniem 11 kwietnia 2011 roku nowe brzmienie. Odtąd „Organy administracji publicznej prowadzą postępowanie w sposób budzący zaufanie jego uczestników do władzy publicznej”. Jak wyjaśniono w projekcie ustawy nowelizującej, celem nowelizacji art. 8 k.p.a. było dostosowanie tego przepisu do demokratycznego systemu władzy państwowej Rzeczypospolitej Polskiej. Stwierdzono wówczas słusznie, że

Postępowanie administracyjne w danej sprawie nie może służyć i faktycznie nie służyło celom wychowawczo-edukacyjnym (pogłębianiu świadomości i kultury prawnej obywateli). Nie ulega jednak wątpliwości, że postępowanie to powinno być prowadzone w taki sposób, ażeby budziło zaufanie jego uczestników do władzy publicznej, która ma wobec nich z jednej strony charakter służebny, z drugiej zaś strony musi brać pod uwagę interes ogólnospołeczny w sytuacji konfliktu tego interesu z interesem jednostki (Druk nr 2987, Sejm VI kadencji).

Zmiana dotknęła kilku kwestii. Po pierwsze w aspekcie przedmiotowym zrezygnowano ze sformułowania o pogłębianiu zaufania na rzecz jego budzenia. Po drugie, w aspekcie podmiotowym zastąpiono wyraz obywateli pojęciem uczestników, a zatem każdej osoby (strony, świadka, biegłego, organizacji społecznej) niezależnie od posiadanego obywatelstwa oraz statusu. Ponadto budzenie zaufania odtąd ma następować na rzecz władzy publicznej, a nie tylko organów

Państwa. Ustawodawca potwierdził więc normatywnie, że sposób prowadzenia postępowania przez pojedynczy organ administracji publicznej ma swoje przełożenie na postrzeganie władzy publicznej jako całości. Jednocześnie zrezygnowano również z obowiązku pogłębiania świadomości i kultury prawnej obywateli (Piątek, 2018, s. 327).

Ostatnia zmiana treści art. 8 k.p.a. miała miejsce przy okazji dużej nowelizacji przepisów k.p.a. w 2017 roku. Przepis ten zmieniony został przez art. 1 pkt 3 ustawy z dnia 7 kwietnia 2017 roku o zmianie ustawy Kodeks postępowania administracyjnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2017 r. poz. 935). Zmiana weszła w życie z dniem 1 czerwca 2017 roku. Przepis ten uzupełniono o niewyrażone dotąd wprost w Kodeksie, ale wywodzone z niego zasady bezstronności, równego traktowania i proporcjonalności (art. 8 § 1 k.p.a.) oraz pewności prawa (art. 8 § 2 k.p.a.; J. Borkowski, A. Krawczyk, 2020, s. 186). Stanowią one uznane w judykaturze i doktrynie konsekwencje konstytucyjnych reguł praworządności oraz zapewnienia standardów chroniących jednostki przed ingerowaniem w ich prawa i wolności (Wróbel, 2022).

Na przestrzeni lat zasada zaufania była jednak mimo pewnych mankamentów terminologicznych niezmiennie postrzegana w sposób pozytywny. Zaufanie do organów władzy publicznej oznacza przekonanie, że po pierwsze – postępowanie administracyjne prowadzone jest zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów prawa, po drugie – respektowane i szanowane są uprawnienia jego uczestników i po trzecie – organ wywiązuje się ze swoich obowiązków i dąży do sprawnego i efektywnego zakończenia sprawy. Przepis art. 8 k.p.a. wskazuje na służebną rolę organów administracji publicznej wobec państwa i zarazem jego obywateli i innych podmiotów działających na jego obszarze. Od jakości prawnej działania tych organów zależy zatem a u t o r y t e t samego państwa i jego instytucji. Zasada zaufania uznawana jest za kłamrę, która spina całość ogólnych zasad postępowania (Skrenty, 2013, s. 97–99) i zakłada maksymalną humanizację stosunku jednostka–władza publiczna. Humanizacja ma stanowić przeciwieństwo biurokracji i dążyć do wypracowania wzajemnego zaufania: obywatela do władzy i władzy do obywatela (Malanowski, 2018).

Z zasady zaufania wynikają dla organów administracji publicznej przede wszystkim obowiązki polegające na:

1. praworządnym i sprawiedliwym prowadzeniu postępowania i rozstrzygnięcia sprawy;
2. zachowaniu standardów proporcjonalności, bezstronności i równego traktowania przy załatwianiu spraw administracyjnych;
3. działaniu w taki sposób, aby podstawy tych działań były zrozumiałe dla uczestników postępowania;
4. działaniu z poszanowaniem kultury administracji, godności i szacunku dla uczestników postępowania;
5. nieobarczaniu uczestników postępowania błędami działań organów i ich pracowników;
6. przewidywalnym działaniu, czyli wydawaniu tożsamych decyzji w tożsamym stanie faktycznym i prawnym (zasada uprawnionych oczekiwań) (Brzezińska, 2020, s. 33).

Zasada zaufania pełni również funkcję eliminowania dowolności zachowania się organu przy wszczęciu z urzędu postępowania, tam gdzie wymagany jest wniosek strony (art. 61 § 2 k.p.a.) w trosce o szczególnie ważny interes strony (Łaszczyca, 2002, s. 69).

W piśmiennictwie wskazuje się, że treść zasady budowy zaufania obejmuje także pewne materialne i moralne reguły kultury administrowania, w tym ideę humanizacji postępowania administracyjnego. Środkami materialnymi są przykładowo odpowiednie pomieszczenia przeznaczone do przyjmowania interesantów czy udostępnienia akt sprawy administracyjnej, których stan wizualny przyczyniać się będzie jednocześnie do wytworzenia życzliwej atmosfery wobec interesariusza (Iserzon, 1970, s. 53 i n.). Realizuje się ona również w przyjęciu takiej organizacji pracy urzędu, dzięki której obywatel może bez uszczerbku dla swej pracy zawodowej załatwić sprawę, w sprzyjającej porze i przy uproszczeniu czynności formalnych. Ma to zapewnić możliwość bezpośredniego kontaktu z pracownikiem, który sprawę załatwia, i wzbudzić zaufanie interesanta, że ten pracownik poświęci mu konieczny czas do wyjaśnienia istotnych okoliczności sprawy (Wegner, 2019, s. 92).

ZASADA ZAUFANIA W ORZECZNICTWIE SĄDÓW ADMINISTRACYJNYCH

Na ścisły związek pomiędzy zasadą zaufania a autorytetem państwa wskazują liczne orzeczenia sądów administracyjnych. Wynika to z faktu, że praktyczny sens wszystkich zasad ogólnych postępowania administracyjnego został

niezwykle podbudowany z momentem ustanowienia sądownictwa administracyjnego, NSA bowiem chętnie i w miarę często sięga do nich, a traktuje je dosyć rygorystycznie. Zdarza się zatem, iż decyzje administracyjne uchylane są właśnie z uwagi na sprzeczność z owymi zasadami, co nadaje im nie tylko ogólnokierunkowy, ale właśnie imperatywno-konkretny charakter. Tendencję tę należy uznać za słuszną i odpowiadającą potrzebom umacniania praworządności w administrowaniu (Łętowski, 1990, s. 232–233).

Z analizy orzecznictwa wynika, że naruszenie zasady zaufania ma wieloaspektowy charakter. Przede wszystkim wskutek określonych działań lub zaniechań organów administracji publicznej w prowadzonym postępowaniu administracyjnym z naruszeniem zasady zaufania może dojść do konieczności uchylenia decyzji, a nawet stwierdzenie jej nieważności (art. 156 § 1 pkt 2 k.p.a.) z uwagi na rażące naruszenie prawa (VII SA/Wa 859/05). Wynika to z faktu, że przepis art. 8 k.p.a. nakłada na organy administracji publicznej nie tylko obowiązek prawidłowego rozważenia stanu faktycznego i prawnego rozstrzyganej sprawy, lecz także obowiązek rozważenia skutków prawnych, które wywołują wszelkie ostateczne akty administracyjne funkcjonujące w obrocie prawnym i pozostające w związku z podejmowanym rozstrzygnięciem w indywidualnej sprawie (II OSK 2005/06). W celu realizacji zasady zaufania konieczne jest

przede wszystkim ściśle przestrzeganie prawa, zwłaszcza w zakresie dokładnego wyjaśnienia okoliczności sprawy, konkretnego ustosunkowania się do żądań i twierdzeń stron oraz uwzględniania w decyzji zarówno interesu społecznego, jak i słusznego interesu obywateli, przy założeniu, że wszyscy obywatele są równi wobec prawa” (III SA 729/84).

Realizacja zasady zaufania wymaga prowadzenia postępowania administracyjnego w taki sposób, aby w szczególności w uzasadnieniu decyzji przekonać stronę, że jej stanowisko zostało poważnie wzięte pod uwagę, a jeżeli zapadło inne rozstrzygnięcie, to przyczyną tego są istotne powody (VI SA/Wa 1269/06). Naruszenie zasady zaufania upatrywać należy również w zmienności poglądów prawnych wyrażonych w decyzjach organu odwoławczego, na tle tego samego stanu faktycznego w tej samej sprawie bez dokładnego uzasadnienia takiej zmiany. Takie postępowanie spowodować mogło uzasadnione podważenie zaufania obywateli do organów państwa oraz wpływać ujemnie na świadomość i kulturę prawną obywateli (SA/Gd 478/85). Jak widać, z zasady zaufania wyewoluowała zasada uprawnionych oczekiwań, o której stanowi art. 8 § 2 k.p.a.

Zawarta w art. 8 k.p.a. zasada określa to, co *implicite* znajduje się w zasadzie praworządności. Z zasady wyrażonej w art. 8 k.p.a. wynika przede wszystkim wymóg praworządnego i sprawiedliwego prowadzenia postępowania i rozstrzygnięcia sprawy przez organ administracji publicznej, co jest zasadniczą treścią zasady praworządności. Tylko postępowanie odpowiadające takim wymogom i decyzje wydane w wyniku postępowania tak ukształtowanego mogą wzbudzać zaufanie obywateli do władzy publicznej nawet wtedy, gdy decyzje administracyjne nie uwzględniają ich żądań (I OSK 2283/17).

Zasada prowadzenia postępowania w sposób budzący czy też pogłębiający zaufanie jednostki do organów władzy publicznej nie tylko kształtuje etykę administrowania, ale również ma na celu unikanie tworzenia takich sytuacji procesowych, które są dla stron zaskakujące, niedogodne, wskazują na niejasną zmienność ocen faktów lub uprawnień, powodują powstawanie nierówności ich pozycji w postępowaniu bez należytego uzasadnienia w stanie faktycznym lub prawnym sprawy (I SA/Wr 173/21).

W zakresie stosowania prawa zasada zaufania wiąże się z zasadą praworządności, zasadą prawdy obiektywnej, zasadą uwzględniania z urzędu interesu społecznego i słusznego interesu strony, co wyraża się w dokładnym zbadaniu okoliczności sprawy, ustosunkowaniu się do żądań stron oraz uwzględnieniu w decyzji zarówno interesu społecznego, jak i słusznego interesu obywateli. Związana jest również z zasadą przekonywania sformułowaną w art. 11 k.p.a., zgodnie z którą organy powinny wyjaśniać zasadność przesłanek, jakimi

kierują się przy załatwieniu sprawy. W odniesieniu do tej zasady, jak również zasady wynikającej z art. 8 § 1 k.p.a., doniosłą rolę pełni uzasadnienie decyzji, które nie może być sformułowane ogólnikowo i powinno dokładnie wyjaśniać podstawy faktyczne i prawne dokonanej przez organ oceny (II SA/Op 525/21). Również naruszenie przez organy administracji zasady szybkości postępowania (art. 12 k.p.a.), w szczególności przez organy rangi centralnej, w sposób szczególny podważa *autorytet* organu administracji centralnej i godzi w zasadę prowadzenia postępowania w sposób budzący zaufanie do władzy publicznej (II OSK 140/17).

W orzecznictwie wskazuje się również słusznie, że z art. 8 k.p.a. nie wynikają tylko obowiązki organu administracji dotyczące sposobu prowadzenia postępowania wyrażone w nim wprost. Wykraczają one bowiem również poza konieczność kierowania się zasadami proporcjonalności, bezstronności i równego traktowania. Organy administracji powinny postępować w sposób przejrzysty, uczciwy i sprawiedliwy oraz dążyć do ustalenia rzeczywistej woli strony, jeżeli treść i charakter pism składanych przez stronę budzi wątpliwości. Z zasady zaufania obywateli do władzy publicznej wynika, że jeśli charakter i zakres żądania zawartego we wniosku strony budzi wątpliwości, to organ administracji publicznej ma obowiązek wyjaśnić rzeczywistą wolę strony i w tym celu zwrócić się do niej o zajęcie jednoznacznego stanowiska. Organy administracji publicznej są obowiązane, w ramach wykładni zgodnej z Konstytucją RP, uwzględnić, że zasada zaufania, również w aspekcie procesowym, jest zasadniczym elementem zasady demokratycznego państwa prawa i jako taka ma swoje umocowanie i źródło w art. 2 Konstytucji (II GSK 349/19).

W sposób zdecydowany i bezsporny zasada zaufania z art. 8 k.p.a. wiąże się z autorytetem władzy publicznej. Przepis art. 8 k.p.a. (oraz art. 7 k.p.a.) podkreślają służebną rolę organów administracji publicznej wobec państwa i zarazem jego obywateli i innych podmiotów działających na jego obszarze. Od jakości prawnej działania tych organów zależy zatem *a u t o r y t e t* samego państwa i jego instytucji. Zasada zaufania uznawana jest za klamrę, która spina całość ogólnych zasad postępowania (III SAB/Wr 1517/19). Jak wskazał NSA w jednym z orzeczeń, narusza zaufanie do organów administracji publicznej takie działanie, które polega na tym, że organ nie przedstawia przyczyn, dla których odstępuje w sprawie od uprzednio prezentowanej

przez siebie wykładni przepisów prawa materialnego, wskazanych w decyzji ostatecznej, którą jest związany (art. 110 k.p.a.), a która nie została wzruszona z obrotu prawnego w sposób przewidziany prawem. Wyjątkowo chwiejne zachowanie wojewody dodatkowo osłabia a u t o r y t e t i prestiż administracji publicznej.

Nie każde jednak naruszenie zasady zaufania przesądzać będzie o naruszeniu przepisów prawa. Jak wskazał NSA (SA/Ka 509/96): „Posługiwanie się przez organy administracji nieaktualnymi drukami decyzji, wymagającymi nanoszenia poprawek i zmian, nie sprzyja budowaniu odpowiedniego autorytetu organów państwowych, nie stanowi natomiast żadnego naruszenia prawa”.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że zasadę zaufania można, po pierwsze, interpretować od strony negatywnej, czyli wyjaśnienie – na czym realizacja tej zasady polega – następuje poprzez wskazywanie zachowań pozostających z nią w sprzeczności. Po drugie, można ją również traktować jako

dyrektywę interpretacyjną w celu rozstrzygnięcia wątpliwości wyłaniających się w toku wykładni prawa, założenie aksjologiczne przyjętej w procesie stosowania prawa argumentacji, czy wręcz klauzulę generalną, z której wyprowadza się określone obowiązki organów administracji publicznej (Kmieciak, 1997, s. 34–35).

Reasumując, na podstawie przywołanych poglądów doktryny i judykatury *de lege lata* wskazać można, że zasada zaufania wyrażona w art. 8 k.p.a. jest istotnym instrumentem w budowaniu i wzmacnianiu autorytetu władzy publicznej. Osiągnięcie zaufania stanowi nieustanny proces, stąd tak ważne jest przestrzeganie tej zasady w każdym postępowaniu administracyjnym. Pozwala to wzbudzić przekonanie wśród stron postępowania, że organy administracji realizują powierzone im zadania w interesie obywateli i dobrze pojętym interesie Państwa.

Na poziomie normatywnym wydaje się, że aktualne brzmienie zasady zaufania z art. 8 k.p.a. dobrze oddaje idee wynikające z konstytucyjnej zasady demokratycznego państwa prawnego. Niemniej

za zasadne uznać należy stałe podnoszenie zarówno kompetencji merytorycznych, jak i umiejętności miękkich pracowników organów administracji publicznej w zakresie obsługi stron postępowania, bo ostatecznie od ich postawy zależy prawidłowe stosowanie przepisów prawa.

BIBLIOGRAFIA

- Adamiak, B. (1996). Rozdział 2. Zasady ogólne. W B. Adamiak, & J. Borkowski, *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz* (s. 27–91). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Adamiak, B. (2014). Rozdział 2. Zasady ogólne. W B. Adamiak, & J. Borkowski, *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz* (wydanie 13) (s. 37–95). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Borkowski, J., & Krawczyk, A. (2020). Rozdział IX. Postępowanie zwykłe. Przedmiot postępowania zwykłego. W R. Hauser, Z. Niewiadomski, & A. Wróbel (Red.), *Prawo Procesowe Administracyjne. System Prawa Administracyjnego. Tom 9* (s. 167–204). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Brzezińska, K. (2020). Zasady ogólne. W M. Wierzbowski (Red.), *Postępowanie administracyjne, egzekucyjne i sądownoadministracyjne* (s. 28–42). Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Bujwid-Kurek, E. (2019). Władza polityczna a system polityczny – wokół kategorii politologicznych uwag kilka. *Horyzonty Polityki*, 10 (30), 25–38. DOI: 10.35765/HP.2019.1030.02.
- Chróścielewski, W. (2009). W sprawie projektu nowelizacji przepisów k.p.a. dotyczących postępowania ogólnego opracowanego w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji w 2009 r. W J. Poślusznny, Z. Czarnik, & R. Sawuła (Red.), *Instytucje procesu administracyjnego i sądownoadministracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ludwikowi Żukowskiemu* (s. 44–60). Przemyśl–Rzeszów: Wyższa Szkoła Prawa i Administracji.
- Dawidowicz, W. (1962). *Ogólne postępowanie administracyjne. Zarys systemu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Iserzon, E. (1970). W E. Iserzon, & J. Starościk, *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz, teksty, wzory i formularze* (wyd. 4) (s. 53–55). Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Kędziora, R. (2011). Nowe instytucje i regulacje w postępowaniu administracyjnym. *Metryka*, 2, 127–150.

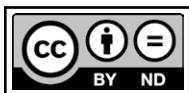
- Knysiak-Sudyka, H. (2019). Art.6. W A. Cebera, J.G. Firlus, A. Gołęba, T. Kielkowski, K. Klonowski, M. Romańska, & H. Knysiak-Sudyka, *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz* (wyd. II). Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer. <https://sip.lex.pl/#/commentary/587731121/595691/knysiak-sudyka-hanna-red-kodeks-postepowania-administracyjnego-komentarz-wyd-ii?pit=2022-06-29&cm=URELATIONS> (dostęp: 25.06.2022).
- Kmieciak, Z. (1997). Ochrona zaufania w prawie administracyjnym. Ustalenia teoretyczne i doświadczenia praktyki. *Samorząd Terytorialny*, 11, 32–38.
- Kmieciak, Z. (2000). *Ogólne zasady prawa i postępowania administracyjnego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. nr 78, poz. 483(2009)(Polska).<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/U/D19970483Lj.pdf>
- Leszczyński, L., & Maroń, G. (2016). Zasady prawa. Ujęcie dogmatyczno-porównawcze. *Studia Iuridica Lublinensia*, XXV (1), 317–327.
- Łaszczyca, G. (2002). Szczególny przypadek wszczęcia postępowania administracyjnego z urzędu. *Państwo i Prawo*, 1, 66–75.
- Łętowski, J. (1990). *Prawo administracyjne. Zagadnienia podstawowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Malanowski, J. (2021). W M. Wierzbowski, & A. Wiktorowska (Red.), *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz do art. 8*. Warszawa: Legalis (dostęp: 25.06.2022)
- Markowski, A. (2003). *Nowy słownik poprawnej polszczyzny* PWN. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Olejniczak-Szałowska, E. (2013). Pojęcie, cechy i typologia zasad prawa administracyjnego. W M. Stahl, Z. Duniewska, B. Jaworska-Dębska, R. Michalska-Badziak, & E. Olejniczak-Szałowska, *Prawo administracyjne. Pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie* (s. 112–118). Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Oniszczyk, J. (2000). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*. Kraków: Wydawnictwo Zakamycze.
- Opalek, K., & Wróblewski, J. (1969). *Zagadnienia teorii prawa*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Orzeczenie TK z dnia 25 czerwca 1996 r., K 15/95, OTK 1996, nr 3, poz. 22.
- Piątek, W. (2018). Zasada prowadzenia postępowania w sposób budzący zaufanie jego uczestników do władzy publicznej. W G. Łaszczyca, & A. Matan (Red.), *System Prawa Administracyjnego Procesowego* (tom II, część 2). J.P. Tarno & W. Piątek (Red.), *Zasady ogólne postępowania administracyjnego* (s. 326–343). Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska.

- Puńło, A. (1996). Z problematyki zasad prawa: idee ogólne w prawie konstytucyjnym. *Przegląd Sejmowy*, 1 (13), 9–20.
- Rozmaryn, S. (1961). O zasadach ogólnych kodeksu postępowania administracyjnego. Charakter prawny i znaczenie zasad ogólnych k.p.a. *Państwo i Prawo*, 12, 887–905.
- Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania administracyjnego oraz ustawy – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi z dnia 16 kwietnia 2010 r. Druk nr 2987, Sejm VI kadencji. <https://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/wgdruku/2987> (dostęp: 24.11.2022).
- Ruczkowski, P. (2020). Zasady ogólne w postępowaniu w sprawie wydania zezwolenia na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. W B. Jaworska-Dębska, P. Kledzik, & J. Sługocki (s. 708–723). *Wzorce i zasady działania współczesnej administracji publicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska.
- Skrenty, Ż. (2013). Zaufanie obywateli do organów władzy publicznej w świetle orzecznictwa sądowego i poglądów doktryny. *Studia Lubuskie*, IX, 97–99.
- Sobol, E. (2002). *Nowy słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wajda, P. (2010). Zasada ogólna pogłębiania zaufania obywateli do organów Państwa jako mechanizm zabezpieczający efektywność obrotu gospodarczego. *Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego*, 9, 20–29.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego Dz.U.2021 poz. 735(2022) (Polska). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19600300168/U/D19600168Lj.pdf>
- Wegner, J. (2019). Art. 8. [Zasady bezstronności, równego traktowania, proporcjonalności i konsekwencji] W W. Chróścielewski, & Z. Kmiecik (Red.), *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz* (s. 92). Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska.
- Wiktorowska, A. (2013). Teoretyczno-prawna koncepcja zasad ogólnych Kodeksu postępowania administracyjnego. *Studia Prawa Publicznego*, 2, 21–22.
- Wronkowska, S., Zieliński, M., & Ziemiński, Z. (1974). *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Wronkowska, S., & Ziemiński, Z. (1997) *Zarys teorii prawa*. Poznań: Wydawnictwo Ars boni et aequi.
- Wronkowska, S. (2003). *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*. Poznań: Wydawnictwo Ars boni et aequi.
- Wróbel, A. (2020). Art. 8. W M. Jaśkowska, M. Wilbrandt-Gotowicz, & A. Wróbel, *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz* (wyd. VIII)(s. 136–147). Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.

- Wróbel, A. (2022). Art. 8. W M. Jaśkowska, M. Wilbrandt-Gotowicz, & A. Wróbel, *Komentarz aktualizowany do Kodeksu postępowania administracyjnego*. LEX/el. <https://sip.lex.pl/#/commentary/587260098/688120?tocHit=1&cm=URELATIONS> (dostęp: 28.06.2022).
- Wyrok ETS z dnia 20 września 1990 r. w sprawie C-5/89 Komisja v. Republice Federalnej Niemiec, Zb. Orz. 1990, s. 3437.
- Wyrok ETS z dnia 20 marca 1997 r. w sprawie C-24/95 Land Rheinland-Pfalz v. Alcan Deutschland GmbH, Zb. Orz. 1997, s. 1591.
- Wyrok NSA z dnia 7 grudnia 1984 r., III SA 729/84, ONSA 1984, nr 2, poz. 117.
- Wyrok NSA ośrodek zamiejskowy w Gdańsku z dnia 20 czerwca 1985 r. SA/Gd 478/85. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/E22DE4AD8B> (dostęp: 24.11.2022).
- Wyrok NSA ośrodek zamiejskowy w Katowicach z dnia 6 grudnia 1995 r. SA/Ka 509/96. <https://sip.lex.pl/#/jurisprudence/520120787/1/sa-ka-509-96-wyrok-naczelnego-sadu-administracyjnego-do-2003-12-31-w-katowicach?pit=2022-06-29&keyword=SA~2FKa%20509~2F96&cm=SFIRST> (dostęp: 26.06.2022).
- Wyrok NSA ośrodek zamiejskowy w Łodzi z 26 listopada 1999 r. I SA/Łd 1592/97. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/78A560E32A> (dostęp: 24.06.2022).
- Wyrok NSA z dnia 5 lutego 2008 r. II OSK 2005/06. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/481E87B195> (dostęp: 24.11.2022).
- Wyrok NSA z dnia 13 czerwca 2017 r. I OSK 2202/15. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/A28CD73732> (dostęp: 25.06.2022).
- Wyrok NSA z dnia 14 listopada 2017 r. II OSK 140/17. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/3C4A548FB6> (dostęp: 25.06.2022).
- Wyrok NSA z dnia 28 marca 2018 r. I OSK 2283/17. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/CDBCD56DED> (dostęp: 25.06.2022).
- Wyrok NSA z dnia 15 marca 2022 r. II GSK 349/19. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/F9C64715FC> (dostęp: 25.06.2022).
- Wyrok TK z dnia 30 listopada 1988 r. K 1/88, OTK 1988, poz. 6.
- Wyrok TK z dnia 11 lutego 1991 r. K 14/91, OTK 1992, nr 1, poz. 7.
- Wyrok TK z dnia 17 grudnia 1997 r. K 22/96, OTK 1997, nr 5–6, poz. 71.
- Wyrok TK z dnia 15 września 1998 r. K 10/98, OTK 1998, nr 5, poz. 64.
- Wyrok TK z dnia 13 kwietnia 1999 r. K 36/98, OTK 1999, nr 3, poz. 40.
- Wyrok TK z dnia 7 lutego 2001 r. K 27/00, OTK 2001, nr 2, poz. 29.
- Wyrok TK z dnia 4 grudnia 2001 r. SK 18/00, OTK 2001, nr 8, poz. 256.
- Wyrok TK z dnia 5 grudnia 2013 r. K 27/13, OTK-A 2013, nr 9, poz. 134.
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 14 grudnia 2005 r. VII SA/Wa 859/05. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/37C165B38C> (dostęp: 24.11.2022).

- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 6 marca 2006 r. VI SA/Wa 1269/06.
<https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/B9D582E823> (dostęp: 24.11.2022).
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 4 lutego 2010 r. VII SA/Wa 2042/09.
<https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/CE25431777> (dostęp: 24.11.2022).
- Wyrok WSA w Warszawie z dnia 28 czerwca 2012 r. VI SA/Wa 573/12.
<https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/0F57D83605> (dostęp: 24.11.2022).
- Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 5 maja 2020 r. III SAB/Wr 1517/19.
<https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/4EE43E5B93> (dostęp: 25.06.2022).
- Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 4 listopada 2021 r. I SA/Wr 173/21.
<https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/870C2CC491> (dostęp: 26.06.2022).
- Wyrok WSA w Opolu z dnia 22 marca 2022 r. II SA/Op 525/21. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/5172376919> (dostęp: 25.06.2022).
- Zieliński, M. (2017). *Wykładnia Prawa. Zasady – Reguły – Wskazówki*. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Ziemski, K. (1989). *Zasady ogólne prawa administracyjnego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

RAFAŁ KĘSEK

<http://orcid.org/0000-0002-0580-1945>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
rafal.kesek@uj.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2326

Autorytet polityczny w Ukrainie w ujęciu atrybutywnym

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem naukowym artykułu jest zbadanie cech właściwych dla autorytetu politycznego w Ukrainie, a także czynników i uwarunkowań kontekstowych wpływających na ewolucję tej kategorii w ukraińskim systemie politycznym.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: W artykule zastosowano ujęcie atrybutywne, pozwalające łączyć analizę cech przypisywanych autorytetowi politycznemu z refleksją nad skutecznością jego oddziaływania przy jednoczesnym uwzględnieniu różnych perspektyw czasowych, z naciskiem na uwarunkowania i trendy bieżące.

PROCES WYWODU: Opierając się na analizie danych socjologicznych, w artykule omówiono kluczowe uwarunkowania kontekstowe, które wpływają na ewolucję autorytetu politycznego w Ukrainie. W pierwszej części opracowania skupiono się na kontekście historycznym oraz cechach specyficznych autorytetu politycznego w okresie dwóch ukraińskich rewolucji. Część druga została poświęcona zmianom, jakich autorytet polityczny doświadcza w okresie agresji rosyjskiej przeciwko Ukrainie.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: W analizie zidentyfikowano główne cechy, uwarunkowania i czynniki konstytuujące autorytet polityczny w Ukrainie. Wyjaśniono korelację wzajemną tych elementów, a także przyczyny i źródła powstawania oraz kryzysu autorytetów politycznych na gruncie ukraińskim.

Sugerowane cytowanie: Kęsek, R. (2022). Autorytet polityczny w Ukrainie w ujęciu atrybutywnym. *Horyzonty Polityki*, 13(45), 53–69. DOI: 10.35765/HP.2326.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Artykuł może być potraktowany jako wstęp do dyskusji na temat autorytetów politycznych w Ukrainie, a także dynamiki procesu wewnątrzpolitycznego jako takiej, w szczególności w okresie postrewolucyjnym oraz w kontekście agresji rosyjskiej na Ukrainę.

SŁOWA KLUCZOWE:

Ukraina, autorytet, lider, polityka, atrybut

Abstract

**POLITICAL AUTHORITY IN UKRAINE
IN AN ATTRIBUTIVE APPROACH**

RESEARCH OBJECTIVE: The scientific aim of the article is to examine the characteristics inherent in political authority in Ukraine, as well as the factors and contextual conditions influencing the evolution of this category in the Ukrainian political system.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The article uses an attributive approach that allows to combine the analysis of features attributed to political authority with reflection on the effectiveness of its impact while taking into account different time perspectives with an emphasis on current conditions and trends.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Based on the analysis of sociological data, the article discusses the key contextual conditions that affect the evolution of political authority in Ukraine. The first part of the study focuses on the historical context and specific features of political authority during the two Ukrainian revolutions. The second part is devoted to the changes that political authority experiences during the period of Russian aggression against Ukraine.

RESEARCH RESULTS: The analysis identified the main features, conditions and factors constituting political authority in Ukraine. The mutual correlation of these elements, as well as the causes and sources of the emergence and crisis of political authorities on Ukrainian soil, was explained.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The article can be treated as an introduction to the discussion on political authorities in Ukraine, as well as the dynamics of the internal political process as such, in particular in the post-revolutionary period and in the context of Russian aggression against Ukraine.

KEYWORDS:

Ukraine, authority, leader, politics, attribute

WSTĘP

Społeczeństwo niepodległej Ukrainy, a także elity tego kraju od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku poszukują formuły politycznej, która mogłaby zostać zaakceptowana przez większość obywateli i jednocześnie stanowić fundament, na którym stworzona zostanie autentyczna i trwała wspólnota polityczna (zarówno w wymiarze odniesień symbolicznych, jak i w wymiarze praktycznym – celów politycznych). Proces ten ma charakter bardzo gwałtowny i wielowymiarowy, jest naznaczony zarówno przez liczne dysfunkcje natury wewnątrzpolitycznej, jak i przez wpływy zewnętrzne (Maciejewskij, 2016). Należy podkreślić, że mówimy tu o państwie, które na przestrzeni dwóch dekad XXI stulecia przeżyło dwie rewolucje (2004, 2013), a od 2014 roku znajduje się w stanie wojny, która w lutym 2022 roku przeszła w fazę pełnowymiarowej agresji militarnej obejmującej *de facto* całe terytorium niepodległej Ukrainy. Co istotne, każde z tych wydarzeń stanowi również swoistą cezurę, otwarcie potencjalnie nowego rozdziału w relacji pomiędzy społeczeństwem ukraińskim a elitami aspirującymi do roli liderów (autorytetów) politycznych.

Można zauważyć, że historia najnowsza Ukrainy jest wyraźnie naznaczona przez dwie sprzeczne tendencje. Z jednej strony społeczeństwo ukraińskie świadomie lub w sposób nie w pełni ujawniony poszukuje autentycznych autorytetów i liderów politycznych. Z drugiej zaś, obywatele Ukrainy przez wiele lat byli głęboko rozczarowani elitami politycznymi swojego kraju *in gremio*. Jedną z czołowych ukraińskich socjolożek, Iryna Bekeszina, w 2018 roku, czyli już w Ukrainie postrewolucyjnej, wskazywała, że jednym z niewielu czynników, który realnie łączył obywateli państwa ukraińskiego było ogromne rozczarowanie i brak zaufania w stosunku do władz państwowych (Bekeszina, 2022, s. 91). Niniejszy tekst stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie i czy w ogóle możemy w przypadku Ukrainy współczesnej mówić o autorytecie politycznym oraz jak i w jaki sposób ów autorytet przejawia się na gruncie polityki ukraińskiej. Dodatkowo w ramach analizy skoncentrujemy się na kwestii autorytetu politycznego w okresie wojny, w tym, co zrozumiałe, głównie na ewolucji autorytetu Wołodymyra Zełeńskiego.

KWESTIE METODOLOGICZNE

Zadając pytanie badawcze o autorytet polityczny w Ukrainie napotykały już tradycyjnie na fundamentalny problem braku konsensusu odnośnie do kryteriów definicyjnych, które pozwoliłyby nam precyzyjnie opisać dane zjawisko. W związku z tym, aby możliwie w pełnym zakresie podołać postawionemu zadaniu, w niniejszym artykule wykorzystane zostanie ujęcie atrybutywne, które stanowi alternatywną perspektywę badawczą wobec ujęcia podmiotowego (Marcinczyk, 1991, s. 29). Ujęcie atrybutywne pozwala łączyć analizę cech przypisywanych autorytetowi politycznemu z refleksją nad jego potencją sprawczą czy też skutecznością oddziaływania, jednocześnie daje szansę spojrzenia na problem z różnych perspektyw czasowych, z naciskiem na uwarunkowania i trendy bieżące (uwzględnienie czynników sytuacyjnych i kontekstowych) (Ziółkowski, 2010, s. 149–150). Tym samym proponowany wariant metodologiczny nie stanowi próby opisu autorytetu politycznego w Ukrainie przez pryzmat sfery idealnej, ale jest raczej oglądem rzeczywistości, deskrypcją cech, które na gruncie ukraińskim decydują o tym, że dany podmiot, w danym momencie może być uznany za autorytet polityczny (Ziółkowski, 2010, s. 149).

AUTORYTET POLITYCZNY W UKRAINIE. HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Poszukiwania i próbę scharakteryzowania autorytetów politycznych w Ukrainie należy rozpocząć od kilku bazowych odniesień do przeszłości, tzn. warto wskazać, które z postaci historycznych są współcześnie uznawane przez obywateli Ukrainy za osoby budzące największy szacunek i autorytet oraz czy możemy w ostatnich latach dostrzec jakąkolwiek zmianę stosunku do autorytetów historycznych w Ukrainie. W 2018 roku w badaniu przeprowadzonym przez grupę socjologiczną Rating w pierwszej piątce liderów politycznych darzonych przez obywateli Ukrainy szacunkiem znalazł się: Bohdan Chmielnicki (73%), Mychajło Hruszewskij (68%), Iwan Mazepa (53%), Leonid Breżniew (47%) i Piotr I Wielki (43%). Zwróćmy uwagę, że są to dane uzyskane już po aneksji Krymu przez Rosję

i rozpoczęciu działań wojskowych w ukraińskim Donbasie, które dodatkowo nie uwzględniają opinii obywateli Ukrainy zamieszkujących ówczesne tereny niekontrolowane przez Kijów. Co istotne, gdy przyjrzymy się wynikom w podziale regionalnym zauważymy, że procent wskazań na Leonida Breżniewa rośnie dwu-, a na Piotra I nawet trzykrotnie w regionie wschodnim i południowym. W omawianym sondażu w obwodach wschodnich Piotr I został uznany za postać historyczną cieszącą się szacunkiem i wysokim autorytetem aż przez 64% ankietowanych (Rating Group, 2018).

Analiza makroregionalna wyników z sondaży przygotowywanych przez grupę Rating wskazuje, że rzeczywista i powszechna zarazem rewizja stosunku do autorytetów historycznych w skali całej Ukrainy, w tym daleko idąca ukrainizacja tej przestrzeni, dokonała się dopiero w 2022 roku. Sondaż przeprowadzony 27 kwietnia tegoż roku po raz pierwszy w historii tego typu badań potwierdził gwałtowny wzrost pozytywnych wskazań na postaci ważne dla ukraińskiej historii politycznej, ale budzące w Ukrainie współczesnej przez wiele lat reakcje w dużej mierze negatywne. Widoczne jest to zwłaszcza, gdy przeanalizujemy liczbę głosów oddanych na Symona Petlurę (62%), Iwana Mazepę (83%) i Stepana Bandere (89%). Należy podkreślić, że postaci te w roku 2022 zostały uznane za autorytety historyczne już w skali całej Ukrainy, a specyfika regionalna praktycznie przestała mieć w tym przypadku istotne znaczenie (Rating Group, 2022). Można pokusić się o stwierdzenie, że Ukraina jest bardzo specyficznym przykładem kraju, w którym zmiany w sferze społeczno-politycznej, w tym gwałtowne przewartościowania na gruncie świadomościowym i ideowym, zostały wykreowane nie tyle przez procesy wewnątrzpolityczne, co, w dużej mierze, przez czynnik zewnętrzny – agresywną politykę Federacji Rosyjskiej wobec państwa ukraińskiego.

Należy pamiętać, że Rosja, prowadząc wojnę przeciwko Ukrainie, wykorzystwała na poziomie symbolicznym i propagandowym *quasi*-argument, głoszący potrzebę obalenia porządku politycznego budowanego po 2014 roku, opartego na złych tradycjach, ideach i autorytetach oraz przywrócenia ładu, w którym miałyby dojść do swoistej restytucji wzorców i atrybutów, a także autorytetów uznawanych przez Rosję (Siergiejew, 2022). Tym samym wojna rosyjsko-ukraińska nie jest bynajmniej konfliktem wyłącznie terytorialnym,

jest to również starcie pomiędzy dwoma projektami cywilizacyjnymi, które odnoszą się do różnych tradycji i odmiennych autorytetów politycznych (Ruszczenko, 2020). Interesujące jest, że w analizach politologicznych – przygotowywanych przez ukraińskich autorów – stosunkowo rzadko wykorzystuje się termin autorytet polityczny. Rozważania poświęcone temu zagadnieniu najczęściej napotkamy w tekstach, które odnoszą się do kwestii przywództwa politycznego i w których wykorzystuje się przede wszystkim pojęcie lider bądź lider polityczny (Symonenko, 2010; Trawerse, 2011; Bojko, 2011). Dodatkowo pojęcie autorytetu politycznego istnieje na gruncie ukraińskim niejako w cieniu autorytetu moralnego. Nawet pobieżna kwerenda źródeł potwierdza, że w ukraińskiej publicystyce, a także w refleksji politologicznej, nieustannie podejmowane są próby znalezienia odpowiedzi na pytanie o to, czy takowe autorytety w Ukrainie istnieją, a także, kto jest lub może być uznany za autorytet moralny.

W 2015 roku gazeta „Nowoje Wriemia”, na podstawie ankiety przeprowadzonej wśród literatów, artystów i polityków nowej fali, stworzyła ranking autorytetów moralnych w Ukrainie. Na pierwszym miejscu tej listy znalazł się Lubomyr Huzar, zwierzchnik Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego. Na miejscu drugim ankietowani wskazali ukraińską pisarkę Linę Kostenko, na miejscu trzecim Myrośława Marynowycza – ukraińskiego działacza społecznego, prorektora Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie (Nowoje Wriemia, 2015). Osoby zaznajomione z ukraińską kulturą, życiem religijnym i społecznym zapewne bez wahania zgodziłyby się z takim wyborem. Tym bardziej, że autorytety moralne z powyższej listy bardzo często zabierają głos w debacie społeczno-politycznej, niejednokrotnie osoby te postrzegane były jako idealni kandydaci do roli czynnych polityków (liderów, autorytetów politycznych). Przykładem może tu być apel Julii Tymoszenko, który wystosowała w 2011 roku po wygranych przez Wiktora Janukowycza wyborach prezydenckich. W liście tym, pisanym już z celi więziennej, proponowała, aby ówczesne siły opozycyjne zjednoczyły się w ramach wspólnej listy wyborczej, której miała przewodzić ukraińska pisarka Lina Kostenko (UNIAN, 2011).

Należy w tym miejscu postawić fundamentalne pytanie, czy rzeczywiście ogół wyborców ukraińskich byłby skłonny do uznania wybitnej pisarki i intelektualistki za autorytet polityczny, mogący

wpłynąć na ich decyzje i zaangażowanie wyborcze. W świadomości masowej w Ukrainie lider (czyli ktoś dysponujący pewnym autorytetem) tradycyjnie nie jest kojarzony z osobą intelektualnie wyrafinowaną, ekspertem. Wręcz odwrotnie, są to cechy raczej deprecjonujące, a osoba taka była postrzegana jako „darmozjad w okularach” odezwany od realnego życia i problemów (Jeszkilew, 2013). Dla wielu obywateli Ukrainy przewodnikiem, doradcą, liderem i autorytetem będzie nie uczony czy erudyta, ale posiwiasty, naznaczony wysiłkiem fizycznym starzec lub wiejska znachorka. Nie jest przypadkiem, że ten archaiczny wzorec był wielokrotnie wykorzystywany w popularnych serialach ukraińskich, które masowo produkowano i emitowano w Ukrainie na przełomie XX i XXI wieku. Tak więc, jeżeli już szukamy autorytetów w przestrzeni ukraińskiej, w tym także autorytetów politycznych, nie powinniśmy zapominać, jak znaczący wpływ na tego typu odniesienia mają tradycja i symbole głęboko zakorzenione w ukraińskiej kulturze ludowej.

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku w Ukrainie pewnym autorytetem cieszyli się w społeczeństwie ukraińskim politycy, których uważano za tzw. sprawnych gospodarczo. Klasycznym przykładem jest tu Leonid Kuczma, którego cała kampania prezydencka (1994) oraz wizerunek w pierwszym okresie rządów zostały zbudowane na podstawie jednego dominującego atrybutu. Wielu wyborców, zwłaszcza z południa i wschodu Ukrainy, było przekonanych, że L. Kuczmę cechuje pragmatyzm, doświadczenie praktyczne i decyzyjność, w przeciwieństwie do polityków reprezentujących tzw. obóz niepodległościowy. Zapotrzebowanie na sprawnego technokratę wśród wyborców ukraińskich było w połowie lat dziewięćdziesiątych w Ukrainie tak duże, że z rywalizacji wyborczej zrezygnował wówczas sam Wiczesław Czornowił, dysydent, jeden z liderów Narodowego Ruchu Ukrainy, który dla części obywateli Ukrainy był i pozostaje niekwestionowanym autorytetem moralnym i politycznym (Szewcowa, 2021). Autorytet polityka pronarodowego przegrywał jednak wyraźnie z autorytetem tzw. gospodarzy. Stąd pomysł aby w wyborach prezydenckich 1994 roku ukraiński obóz niepodległościowy reprezentował ekonomista, jeden z pierwszych ministrów gospodarki niepodległej Ukrainy Wołodymyr Łanowyj. Na przełomie XX i XXI wieku na gruncie ukraińskiej polityki sukcesy wyborcze (wybory do Rady Najwyższej, wybory do rad obwodowych)

odnosiły osoby, które wprost kojarzono z poszczególnymi grupami oligarchicznymi działającymi w Ukrainie (Łeszczenko, 2012). Co ciekawe, politycy ci niejednokrotnie cieszyli się sporym autorytetem wśród wyborców, dla których osobiste powiązania z oligarchatem były raczej potwierdzeniem wyjątkowej pozycji danej osoby, niż czynnikiem kompromitującym polityka. Przy pewnym uproszeniu możemy tu mówić o specyficznym wariancie autorytetu politycznego opartego na sile i wpływach (także tych nieoficjalnych).

Według ukraińskiego pisarza Wołodymyra Jeszkilewa największe szanse na osiągnięcie sukcesu politycznego miały w Ukrainie przez wiele lat osoby potrafiące budować swój autorytet oparty na wzorcu męczennika i duchowego (moralnego) przewodnika (Jeszkilew, 2013). Pierwszym politykiem w historii Ukrainy, któremu udało się zbudować swój autorytet polityczny na bazie tych dwóch odniesień, był Wiktor Juszczenko, wybrany w 2004 roku na prezydenta Ukrainy. Z osobą W. Juszczenki wyborcy w Ukrainie wiązali ogromne nadzieje, wzmocnione dodatkowo sukcesem pomarańczowej rewolucji, która udowodniła, że społeczeństwo ukraińskie może w sposób realny wpływać na procesy wewnątrzpolityczne w państwie. Kampanię W. Juszczenki, podkreślającą czysty, nieskalany korupcją wizerunek kandydata, dopełnił masowy odruch współczucia po jego otruciu w grudniu 2004 roku. Dla wielu wyborców W. Juszczenko był niewątpliwie autorytetem charyzmatycznym. W pewnym momencie zaczęto go porównywać nawet do Mesjasza, co później nieustannie wypominali mu jego krytycy. Jak wiemy była to konstrukcja nietrwała, a on sam stał się przykładem ukraińskiego polityka, który bardzo szybko stracił swój autorytet (24tv, 2016).

Nie mniejszą charyzmą cieszyła się w Ukrainie przez lata Julia Tymoszenko, której autorytet polityczny również łączył w sobie elementy męczeństwa, zaangażowania duchowego, a także siłę deontycznej perswazji. Ten ostatni element wyraźnie odróżniał J. Tymoszenko od W. Juszczenki. W okresie po Rewolucji Godności jednym z najciekawszych casusów narodzin i upadku autorytetu moralno-politycznego w Ukrainie jest historia Nadii Sawczenko, która została wzięta do niewoli rosyjskiej w trakcie walk prowadzonych w 2014 roku na wschodzie Ukrainy i której protest głodowy w rosyjskim więzieniu stał się ówczesnie ogólnoukraińskim symbolem oporu przeciwko agresorowi. Po uwolnieniu N. Sawczenko cieszyła się znaczącym poparciem

społecznym, otrzymała tytuł Bohatera Ukrainy i była wymieniana wśród przyszłych kandydatów na urząd prezydenta. Ukraińska pilotka zyskała również niemały rozgłos na arenie międzynarodowej, w wielu krajach przyznano jej liczne nagrody, jest między innymi laureatką Nagrody Orła Jana Karskiego z 2016 roku. W tym samym roku w nepalskiej części Himalajów jej imieniem nazwano nawet jeden ze szczytów górskich (Łewczycz, 2016). Przez stosunkowo krótki okres N. Sawczenko była uznawana w Ukrainie za autorytet moralny, co stanowiło doskonały punkt wyjścia w procesie tworzenia jej wizerunku i pozycji politycznej. W praktyce nie zdołała jednak przekonać wyborców ukraińskich, że może stać się również autorytetem politycznym. Późniejsza jej samodzielna aktywność polityczna budziła wśród obywateli Ukrainy ogromne kontrowersje, w tym zwłaszcza jej postulaty dotyczące możliwego porozumienia z prorosyjskimi separatystami w Donbasie. Ostatecznie w 2018 roku N. Sawczenko została aresztowana pod zarzutem przygotowywania zamachu terrorystycznego i przewrotu politycznego w Ukrainie (Fesenko, 2017).

Ukraińców rozczarowanych jakością własnych elit i nietrwałością rodzimych autorytetów politycznych pytano w badaniach socjologicznych również o ich opinie na temat polityków zagranicznych. Poszukiwanie liderów czy też autorytetów politycznych z innych państw, których wyborca ukraiński chętnie by zaakceptował, przynosi kilka bardzo ciekawych i znaczących spostrzeżeń. Od 2002 roku przez prawie dekadę wśród zagranicznych liderów największym szacunkiem obywateli Ukrainy cieszył się prezydent Federacji Rosyjskiej Władimir Putin. Jego notowania w skali całej Ukrainy nie spadały poniżej 50%, a w obwodach południowych i wschodnich mógł liczyć na głosy pozytywne ponad 70% mieszkańców. Znamienne, że już niespełna rok po pomarańczowej rewolucji poziom zaufania do W. Juszczuki był niższy wśród obywateli ukraińskich od poparcia deklarowanego dla W. Putina (Panina, 2005, s. 36). Nie będzie zbytnią przesadą stwierdzenie, że prezydent Federacji Rosyjskiej dla wielu Ukraińców był rzeczywistym autorytetem politycznym. Obraz silnego, energicznego przywódcy, który rozprawił się z oligarchami i konsekwentnie buduje pozycję Rosji na arenie międzynarodowej, oddziaływał na wyobraźnię wyborców ukraińskiego wschodu i południa w stopniu, którego z perspektywy czasu być może nie jesteśmy już w stanie należycie zrozumieć i ocenić.

Po zajęciu części terenów obwodu donieckiego i ługańskiego w 2014 roku przez separatystów i wojska Federacji Rosyjskiej propaganda rosyjska, która zdominowała przestrzeń informacyjną tzw. „republik”, wykreowała na terenach niekontrolowanych przez Kijów całkowicie nową jakościowo mapę odniesień polityczno-symbolicznych. W 2019 roku udało się przeprowadzić badanie sondażowe wśród mieszkańców nieuznawanych „republik”, w ramach którego jedno z pytań dotyczyło autorytetów społecznych i politycznych. Ankietowani z największym odsetkiem wskazań wymienili kolejno W. Putina oraz Władimira Sołowjowa i Olgę Skabajewą – dwójkę najbardziej znanych dziennikarzy-propagandystów współczesnej Rosji (Kęsek, 2020, s. 273). Na terenach kontrolowanych przez Kijów po 2014 roku W. Putin stracił swoją pozycję lidera w rankingu zagranicznych autorytetów politycznych, niemniej aż do początku 2022 roku we wschodnich i południowych regionach Ukrainy prawie co trzeci ankietowany nadal pozytywnie oceniał jego postać i działalność. Dopiero pełnowymiarowa agresja Rosji na Ukrainę skutkuje całkowitą destrukcją wizerunkową i upadkiem autorytetu Prezydenta FR w oczach obywateli Ukrainy, w tym także mieszkańców ukraińskiego wschodu i południa (Rating Group, 2022). Bezspornie nigdy, nawet po 2014 roku, ukraińskie społeczeństwo nie było skonsolidowane w swoich poglądach w takim stopniu, jak to możemy odnotować w 2022 roku.

AUTORYTET POLITYCZNY W UKRAINIE. CZAS WOJNY

Wybór Wołodymyra Zełeńskiego na urząd prezydenta Ukrainy w 2019 roku był dowodem potwierdzającym powszechne w społeczeństwie ukraińskim rozczarowanie wobec wszelkich autorytetów politycznych. Ten swoisty (ujęty w akcie wyborczym) gest postpolityczny w minimalnym stopniu wiązano z jakimikolwiek realnymi oczekiwaniami społecznymi, tak jak to miało miejsce na przykład w 2004 czy w 2013 roku. Popularność kandydatury W. Zełeńskiego zbudowana została praktycznie wyłącznie na podstawie jego wizerunku medialnego i ostentacyjnej apolityczności. Był to kandydat właściwie całkowicie pozbawiony atrybutów, za pomocą których

zazwyczaj opisuje się osoby aspirujące do roli liderów czy też autorytetów politycznych. Mimo że w swoich programach kabaretowych Zeleński często wykorzystywał elementy parodii okołopolitycznej, sam długo nie angażował się bezpośrednio w działalność tego typu. Co ciekawe, ze względu na swoją ogromną popularność i rozpoznawalność niejednokrotnie namawiano go na start w wyborach do Rady Najwyższej Ukrainy. Propozycje te konsekwentnie jednak odrzucał.

W 2015 roku firma Zeleńskiego wyprodukowała serial *Sluga narodu*, w którym on sam zagrał główną rolę. Film jest przykładem udanej satyry politycznej celnie punktujucej paradoksy życia politycznego i społecznego we współczesnej Ukrainie. Serial cieszył się w ogromną popularnością, a historia opowiedziana w filmie została w 2019 roku zreczenie wykorzystana jako podstawa do promocji W. Zeleńskiego już jako kandydata na urząd Prezydenta Ukrainy. W kontekście niniejszego opracowania należy zwrócić uwagę, że postać zagrana w serialu przez Zeleńskiego może być z powodzeniem uznana za przeciwieństwo osoby obdarzonej jakimkolwiek autorytetem, w tym również autorytetem politycznym. Zabieg ten miał jednak walor prowokacji doskonałej, idealnie wpisującej się w nastroje społeczeństwa ukraińskiego, które ówczesnie mniej lub bardziej świadomie poszukiwało kogoś, kogo będzie można przeciwstawić skostniałemu systemowi i wszystkim postrewolucyjnym autorytetom.

Dzięki temu 21 kwietnia 2019 roku, w drugiej turze wyborów, W. Zeleński wygrał wyścig wyborczy, zdobywając ponad 73% głosów. Wynik ten jest ewenementem w historii niepodległej Ukrainy, żaden inny kandydat wcześniej nie uzyskał w wyborach takiego poparcia społecznego praktycznie we wszystkich regionach Ukrainy. Nie można jednak uznać, że udało mu się już wtedy zjednoczyć Ukraińców wokół konkretnej idei, a tym bardziej zbudować swój autorytet polityczny. Był to raczej tryumf postpolityki, efekt umiejętnej manipulacji bazującej na ogromnym rozczarowaniu obywateli Ukrainy elitami politycznymi i sytuacją w kraju. W. Zeleński do objęcia urzędu prezydenta Ukrainy nie miał żadnych doświadczeń politycznych, nie potrafił, a także nie chciał uprawiać polityki. Początkowo wierzył, nieco naiwnie, że model jego prezydentury będzie zbliżony do strategii, którą wykorzystano w trakcie kampanii przedwyborczej. Prezydentury niezaangażowanej, raczej wycofanej, bazującej na uproszczonym i ograniczonym przekazie medialnym.

W ukraińskim systemie politycznym prezydent jest jednak zawsze głównym graczem politycznym, to od niego *de facto* zależy kształt i kierunki polityki realizowanej w państwie. W. Zeleński musiał więc swoją prezydenturę, siebie jako prezydenta, wykreować właściwie od podstaw.

Do rozpoczęcia pełnowymiarowej agresji Rosji na Ukrainę W. Zeleński nie był postrzegany jako autentyczny lider, rzeczywisty przywódca kraju. Jego notowania sukcesywnie spadały, narastała krytyka jego działalności politycznej. Podobnie rzecz się miała z poparciem dla partii Sługa Narodu, która stanowiła zaplecze parlamentarne prezydenta, i którą udało się stworzyć i wprowadzić do parlamentu dyskontując poparcie uzyskane przez Zeleńskiego w wyborach prezydenckich. Tuż przed wybuchem wojny poparcie dla W. Zeleńskiego praktycznie zrównało się z notowaniami Petra Poroszenki, a sam Zeleński został uznany w badaniu opinii publicznej za polityczne rozczarowanie roku (DIF, 2021). Znamienne, że również duża część armii ukraińskiej nie w pełni akceptowała go jako zwierzchnika sił zbrojnych. Wojskowi otwarcie sprzeciwiali się planom inicjowanym przez prezydenta, które w 2019 roku przewidywały wycofanie wojsk z ówczesznie istniejącej linii rozgraniczenia. Dystans i brak zaufania między W. Zeleńskim i żołnierzami ukraińskimi był widoczny nawet w trakcie osobistych spotkań prezydenta z jednostkami stacjonującymi na linii frontu (BBC, 2019). W styczniu 2020 roku jeden z ukraińskich oficerów służących w dowództwie wojsk lądowych opublikował w mediach społecznościowych list do W. Zeleńskiego, zarzucający prezydentowi Ukrainy nieudolność i namawiający go do złożenia dymisji z zajmowanego urzędu (Pahulycz, 2020).

Po ataku Rosji na Ukrainę dochodzi do swoistej przemiany W. Zeleńskiego zarówno w wymiarze czysto ludzkim, jak i politycznym. Do tej pory niezbyt pewny siebie, mający problemy z konkretyzacją swojej strategii politycznej, budzący coraz większe rozczarowanie w społeczeństwie ukraińskim Zeleński staje się symbolem, twarzą i autentycznym liderem ogólnonarodowego oporu przeciwko agresorowi (BBC, 2022). Usilnie namawiany przez stronę amerykańską, aby opuścił Kijów w pierwszych dniach agresji i kierował krajem z terytorium innego państwa odrzuca ten pomysł i tym samym zmienia bieg historii nie tylko Ukrainy, ale całej Europy i świata. Warto nadmienić, że wśród ukraińskiej generalicji (przede wszystkim spoza

MON) i w gronie wyższych urzędników państwowych w Ukrainie nie brakowało takich osób, które nie wierzyły w sens oporu i tuż po rozpoczęciu ataku rosyjskiego skłaniały się do opuszczenia kraju. W. Zełeński nie zgodził się nawet na opuszczenie Kijowa, mimo że jednym z pierwotnych celów zakładanych przez stronę rosyjską było wyeliminowanie prezydenta Ukrainy. Co istotne, jego konsekwentna postawa wzbudziła ogromny szacunek wśród współobywateli i stała się swoistym impulsem mobilizującym Ukraińców do obrony swojej ojczyzny. Działania W. Zełeńskiego jako zwierzchnika Sił Zbrojnych w marcu 2022 roku popierało w Ukrainie 93% obywateli (Rating Group, 2022). Postawa prezydenta jest jednym z kluczowych elementów podnoszącym morale społeczeństwa ukraińskiego do poziomu niespotykanego od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. W badaniu z połowy czerwca 2022 dumę ze swojego państwa odczuwało ponad 80% ankietowanych (dla porównania, jeszcze w sierpniu 2021 było to zaledwie 34% badanych). Wysokie morale przekłada się bezpośrednio na poziom mobilizacji społecznej, ponad 80% obywateli Ukrainy w ten lub inny sposób aktywnie wspierało obronę kraju (obrona terytorialna, pomoc finansowa, wolontariat, wojna informacyjna itp.). Prawie 93% obywateli państwa ukraińskiego w badaniu czerwcowym wyrażało przekonanie, że Ukraina zdoła odeprzeć agresję rosyjską. Co znamienne i nawet zaskakujące, w tym samym sondażu aż 75% badanych wskazywało, że sprawy (sytuacja) w kraju zmierzają w dobrym kierunku (Rating Group, 2022). Tak dużego poziomu optymizmu nie notowano w społeczeństwie ukraińskim nawet w okresie pokoju i względnej stabilności polityczno-gospodarczej w latach minionych.

Wołodimir Zełeński stał się nie tylko faktycznym przywódcą własnego kraju i swojego narodu, jest również symbolem oporu i – jak stwierdził rosyjski mistrz szachowy Garri Kasparow – liderem całego wolnego świata (Kasparow, 2022). Należy zwrócić uwagę, że do wybuchu wojny Ukraina była postrzegana przez kraje zachodnie jako państwo problematyczne, nieskuteczne, wymagające ciągłego wsparcia, niczym krnąbrny uczeń, którego należy nieustannie strofować i który nie jest w stanie w bliskiej perspektywie czasowej osiągnąć należytego poziomu rozwoju politycznego, gospodarczego, instytucjonalnego i prawnego. Agresja rosyjska zmienia jednak tę optykę, wymusza na nas daleko idące przewartościowanie w kwestii

autorytetów politycznych, nie tylko w samej Ukrainie, ale również w skali całego kontynentu europejskiego. W 2022 roku Ukraina po raz pierwszy w swojej historii najnowszej wystąpiła w roli kraju, który głosem swojego prezydenta punktuje słabość polityki, instytucji i prawa nie tylko w świecie zachodnim, ale również w wymiarze globalnym. W. Zeleński stał się obrońcą i ambasadorem praw podstawowych, niezbywalnych, przysługujących każdemu narodowi i państwu w systemie stosunków międzynarodowych.

WNIOSKI

Podsumowując powyższe rozważania możemy stwierdzić, że w Ukrainie współczesnej nie istnieje jednolity i trwały zarazem wzorzec (zbiór atrybutów) konstytuujący autorytet polityczny. Społeczeństwo ukraińskie po 1991 roku pozostawało bardzo mocno podzielone w swoich opiniach odnośnie do tego, kto jest lub kto mógłby być autorytetem politycznym dla mieszkańców tego kraju. Różnice w tym zakresie dostrzec można również analizując kontekst historyczny (stosunek do historii) oraz cechy właściwe dla autorytetu politycznego identyfikowane przez mieszkańców poszczególnych regionów w Ukrainie. Jest to immanentna cecha ukraińskiej transformacji społeczno-politycznej jako takiej, która jako zjawisko dynamiczne i wielowymiarowe z trudem poddaje się systematyzacji. Ogromne znaczenie ma również fakt, że Ukraina żyła przez wiele lat niejako w cieniu autorytetów rosyjskich, o czym aktualnie zapomina się w wielu analizach i opracowaniach. Sytuacji tej nie zmieniły do końca nawet dwie ukraińskie rewolucje. Dopiero pełnowymiarowa agresja Rosji na Ukrainę skonsolidowała społeczeństwo ukraińskie wokół wspólnych celów politycznych, a także wokół wspólnych liderów (lidera). Szczególnego znaczenia nabiera w tym przypadku ewolucja pozycji politycznej W. Zeleńskiego, którego historia jest i zapewne będzie jeszcze przez wiele kolejnych lat świetnym materiałem do refleksji nad rolą lidera w sytuacji skrajnej (zagrożenia egzystencjalnego), a także nad cechami (atrybutami), które konstytuują autorytet polityczny.

BIBLIOGRAFIA

- 24tv. (2016). *Prezydent Juszczenko: wid mesiji ukrajinskoho narodu do politycznoho vyhnancia*. https://24tv.ua/prezydent_yushhenko_vid_mesiyyi_ukrayinskogo_narodu_do_politichnogo_vignantsya_n718349 (data dostępu: 25.06.2022).
- BBC. (2019). *Zelenśkyj poswarywsia z weteranamy u Zolotomu: „Ja z ne łoch, zbroju pryberit”*. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-50193225> (data dostępu: 26.06.2022).
- BBC. (2022). *„Zelenśkyj hraje rol, jakoji wid nioho majze nichto ne oczikuwaw” – switowi ZMI*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60522675> (data dostępu: 27.06.2022).
- Bekeszka, I. (2022). *Poky my żywi... Kyjiw: Fond „Demokratyczni inicyatywy” im. I. Kuczeriwa: „Styłos”*.
- Bojko, C. (2011). Polityczne liderstwo w Ukraini: henezys i dynamika rozwytku. *Politycznyj menedżment*, 6, 91–100.
- DIF. (2021). *Serjozni ta weseli pidsumky 2021 roku*. https://dif.org.ua/article/seryozni-ta-veseli-pidsumki-2021-roku_ (data dostępu: 26.06.2022).
- Fesenko, W. (2017). *Swoju reputaciju ta rejtynh Sawczenko znyszczyla własnymi rukamy*. <https://gordonua.com/ukr/news/politics/fesenko-swoju-reputatsiju-i-rejting-savchenko-znishchila-vlasnimi-rukami-183438.html> (data dostępu: 25.06.2022).
- Jeszkilew, W. (2013). *Awtorytet, charyzma ta powsiadkenni struktury ukrajinskoho sociumu*. https://zaxid.net/awtoritet_harizma_ta_povsyadkenni_struktury_ukrayinskogo_sotsiumu_n1288407 (data dostępu: 24.06.2022).
- Kasparow, H. (2022). *Liderom wilnoho switu śiohodni je Zelenśkyj. Reszta jomu prosto pidihrujut’*. <https://gordonua.com/ukr/news/war/kasparov-liderom-vilnogo-svitu-sogodni-je-zelenskij-vsi-inshi-jomu-prosto-pidigrujut-1601724.html> (data dostępu: 28.06.2022).
- Kęsek, R. (2020). Problem tożsamości i samoidentyfikacji politycznej mieszkańców terenów okupowanych we wschodniej Ukrainie (w latach 2014–2020). W D. Pilipowicz, & R. Kęsek (Red.), *Tożsamość i pamięć. Konteksty kulturowe i społeczne. Studia ukrainoznawcze* (s. 263–280). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Łeszczenko, S. (2012). *Oliharchy na wyborach: Kołomojskyj stawyt’ na Kłyczka, Pinczuk rozkłada u wsi koszy*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2012/09/7/6972227/> (data dostępu: 20.11.2022).
- Łewczycz, O. (2016). *Na czest’ Sawczenko wże nazwały werszynu w Himałajach*. https://zaxid.net/na_chest_savchenko_vzhe_nazvali_vershinu_v_gimalayah_n1393528 (data dostępu: 25.06.2022).

- Maciejewskij, J. (2016). *U pastci hibrydnosti: zygzagij transformacij politycznoho režymu w Ukraini (1991–2014)*. Czerniwci: Knyhy – XXI.
- Marciničzyk, B. (1991). *Autorytet osobowy – geneza i funkcje regulacyjne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Nowoje wriemia. (2015). *Rejtynh moralnych awtorytetiw, na jakych riwniajut'sia ukrajinci – specproekt NW*. <https://nv.ua/ukr/publications/rejting-moralnih-awtoritetiv-na-jakih-rivnjajutsja-ukrajintsi-spetsproekt-nv-65187.html> (data dostępu: 23.06.2022).
- Pahułycz, R. (2020). *Swoboda słowa i wijskowi: czy można krytykuwaty Zeleńskoho?*. <https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii-viyskovy-i-krytyka-zelenskoho/30425330.html> (data dostępu: 26.06.2022).
- Panina, N. (2005). *Ukrajinske suspilstwo 1994–2005 – sociolohicznyj monitorynh*. Kyjiw: Fond „Demokratyczni inicjatywy” im. I. Kuczeriwa.
- Rating Group. (2018). *Dynamika stawlennia do Hołodomoru 1932–33 rr. lystopad 2018*. https://ratinggroup.ua/getfile/308/rg_golodomor_112018_press.pdf (data dostępu: 22.06.2022).
- Rating Group. (2022). *Desiate zahalnonacionalne opytuwannia: Ideolohiczni markery wojny*. https://ratinggroup.ua/getfile/606/rg_ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf (data dostępu: 23.06.2022).
- Rating Group. (2022). *Trynadciate zahalnonacionalne opytuwannia: zownisznjopolityczni orijentaciji*. https://ratinggroup.ua/getfile/611/rg_ua_international_1200_ua_062022_%D1%85_press.pdf (data dostępu: 25.06.2022).
- Rating Group. (2022). *Zahalnonacionalne opytuwannia: Ukrajina w umowach wojny*. https://ratinggroup.ua/getfile/588/rg_ua_1200_032022_war_press.pdf (data dostępu: 27.06.2022).
- Ruszczenko, I. (2020). *Wijna cywilizacij. Anatomija rosijsko-ukrajinskoho konfliktu*. Kyjiw: Wydawnyczyj dim „Kyjewo-Mohylańska akademija”.
- Siergiejcew, T. (2022). *Czto Rossija dołżna sdietat' s Ukrainoj*. <https://archive.ph/FoMBp#selection-3129.0-3129.36> (data dostępu: 23.06.2022).
- Symonenko, O.W. (2010). *Polityczni lidery w Ukraini: naskilky wony możływi (politolohicznyj analiz)?*. *Naukowi zapysky*, 1(45).
- Szewcowa, S. (2021). *Wjaczesław Czornowił. „Newhamownyj” polityk, jakyj ne torhuwaw Ukrainoj*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3214640-vaceslav-cornovil-nevgamovnij-politik-akij-ne-torguvav-ukrainou.html> (data dostępu: 20.11.2022).
- Trawerse, O. (2011). *Polityczne liderstwo u procesi ukrajinskoho derżawotworennia*. *Politycznyj menedżment*, 6, 82–90.
- UNIAN. (2011). *Czy wriatujut' opozyciju moralni awtorytety „riwnia Liny Kostenko”?*. <https://www.unian.ua/politics/586641-chi-vryatuyut-opozitsiyu-moralni-awtoriteti-rivnya-lini-kostenko.html> (data dostępu: 24.06.2022).

Ziółkowski, J. (2010). Perspektywy analityczne w badaniach nad autorytetem politycznym, *Studia Politologiczne*, 17, 149–150.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

DOMINIKA LISZKOWSKA

<https://orcid.org/0000-0001-6312-341X>

Politechnika Koszalińska

dominika.liszkowska@tu.koszalin.pl

DOI: 10.35765/HP.2324

Przywództwo polityczne i autorytet przywódcy we współczesnej Turcji

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie uwarunkowań i cech przywództwa politycznego oraz autorytetu przywódcy w Turcji i ukazanie ich wpływu na zmiany zachodzące w obrębie polityki państwa oraz struktury systemu politycznego.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Hipoteza stanowi, że w przypadku Turcji autorytet przywódcy i przywództwo polityczne wpływają na personalizację polityki, zmiany systemowe oraz akceptację dla autorytarnych zachowań władzy. Zastosowane w badaniu metody to *desk research* oraz metoda analizy źródeł pisanych. Rozwiązanie problemów badawczych możliwe było dzięki wykorzystaniu techniki wtórnej analizy danych zastanych (zarówno danych jakościowych, jak i ilościowych).

PROCES WYWODU: W pierwszej części zdefiniowano pojęcia przywództwa politycznego, przywódcy politycznego i autorytetu politycznego. W drugiej, analizie poddano zagadnienie autorytetu przywódcy partyjnego jako elementu kultury politycznej. W części trzeciej przedstawiono uwarunkowania oraz cechy przywództwa politycznego oraz autorytetu obecnego prezydenta R.T. Erdoğan i podjęto próbę ukazania ich wpływu na zmiany zachodzące m.in. w obrębie struktury systemu.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Jedną z charakterystycznych cech kultury politycznej Turcji jest znaczenie autorytetów i kult przywódców. Mają one

Sugerowane cytowanie: Liszkowska, D. (2022). Przywództwo polityczne i autorytet przywódcy we współczesnej Turcji. *Horyzonty Polityki*, 13(45), 71–93. DOI: 10.35765/HP.2324.

istotne znaczenie dla funkcjonowania systemu politycznego tego państwa. Na politykę wewnętrzną i zagraniczną ogromny wpływ wywierają stojący na czele ugrupowań politycznych charyzmatyczni liderzy. Zjawisko to definiowane jest m.in. jako personalizacja polityki, w której główną rolę odgrywa silny przywódca będący jednocześnie przewodniczącym partii. Procesy zachodzące na poziomie partyjnym można przenieść również na sferę całego państwa.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Problematyka jest niezwykle ważna, szczególnie w ostatnich latach, kiedy elementy autorytaryzmu implementowane są przez przywódców i decydentów politycznym jako coś, co powinno stanowić niezaprzeczalny atrybut funkcjonowania zarówno państwa, jak i społeczeństwa. Choć u większości obywateli, szczególnie państw zachodnich, istnieje tendencja do zwracania uwagi na kwestię praw człowieka, ochronę prywatności czy wolność wyboru, to w sytuacjach kryzysowych społeczeństwa biernie przyjmują narrację władzy państwowej i akceptują podejmowane przez nią działania autorytarne, uzasadniając je wyższą koniecznością.

SŁOWA KLUCZOWE:

przywództwo polityczne, autorytet polityczny, Turcja, personalizacja polityki, Recep Tayyip Erdoğan

Abstract

POLITICAL LEADERSHIP AND THE AUTHORITY
OF A LEADER IN MODERN TURKEY

RESEARCH OBJECTIVE: The aim is to present the conditions and characteristics of the political leadership and the authority of a leader in Turkey and to show their impact on changes taking place within the state policy and the structure of the political system.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main hypothesis is that in the case of Turkey, the leader's authority and political leadership influence the personalization of politics, systemic changes and the acceptance of authoritarian behavior of the authorities. The methods used in the study were desk research and the method of analyzing written sources. The solution of the research problems was possible thanks to the use of the technique of secondary analysis of existing data (both qualitative and quantitative data).

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The first part defines the concepts of political leadership, political leader and political authority. In the second part, the issue of the party leader's authority as an element of Turkey's political culture was analyzed. The last part presents the conditions and features of the political leadership and the authority of the current president, Erdoğan.

RESEARCH RESULTS: In Turkish political culture is the importance of authority and cult of the leaders who are essential for the functioning of the political system. A very important feature of Turkey is the fact that its domestic and foreign policy is greatly influenced by charismatic leaders at the head of political groups. This phenomenon is defined, among others, as a personalization of politics in which the main role is played by a strong leader who is also the leader of the party. Currently, the processes taking place at the party level can also be transferred to the sphere of the entire state.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The discussed issue is extremely important, especially in recent years, when elements of authoritarianism are implemented by leaders and political decision-makers as something that should be an undeniable attribute of the functioning of both the state and society.

KEYWORDS:

political leadership, political authority, Turkey, personalization of politics, Recep Tayyip Erdoğan

WPROWADZENIE

Przywództwo to kategoria powiązana w zasadzie ze wszystkimi grupami społecznymi, organizacjami, poziomami i miejscami na świecie. Występuje ono w każdej dziedzinie życia społecznego i ma istotne znaczenie dla jego funkcjonowania. Równie ważną rolę przywódca pełni w rodzinie, grupie rówieśniczej, partii politycznej czy państwie. Istotne znaczenie w kontekście przywództwa mają warunki społeczno-polityczne, w których dana jednostka działa. To one wyznaczają charakter oraz siłę przywództwa i będą wpływały na to, czy będzie ono efektywne. Autorytet polityczny jest z kolei kategorią, która stanowi szczególny atrybut jednostki (ale również grupy) sprawującej władzę. Może on mieć charakter przypisany, co oznacza, że jest zależny np. od urodzenia lub osiągany za sprawą zdolności, wiedzy czy wygranych wyborów (Antoszewski, Herbut, 2004, s. 31). W niniejszym artykule podjęto próbę połączenia tych dwóch pojęć i wykorzystania ich w celu zbadania procesów i zmian zachodzących w obrębie systemu politycznego Turcji.

Problematyką podjętą w artykule są kategorie przywództwa politycznego oraz autorytetu przywódcy we współczesnej Turcji, ich uwarunkowania, atrybuty i znaczenie w organizacji partyjnej

oraz w polityce państwa. W artykule wykorzystane zostały liczne artykuły naukowe, monografie oraz rozdziały poruszające to zagadnienie. Szczególne znaczenie mają badania tureckich naukowców, które odnoszą się do przywództwa partyjnego (np. Bülenta Özgüla, zawarte w pracy *Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik Istiyor?*) (Özgül, 2015), a także nawiązujące do wpływu obecnego prezydenta Turcji na politykę tego państwa (*The Erdoğanization of Turkish politics and the role of the opposition* – Orçun Selçuk, Dilara Hekimci, Onur Erpul) (Selçuk, Hekimci, Erpul, 2019). W polskiej literaturze autorami podejmującymi tę tematykę są m.in. Jakub Wódka – *(De)europelizacja tureckich partii politycznych: aspekty instytucjonalne i transnarodowe* (Wódka, 2015) oraz Dominika Liszkowska – *Political leadership of Recep Tayyip Erdoğan in selected analytical categories* (Liszkowska, 2021). Z kolei analizy odwołujące się do uwarunkowań przywództwa politycznego i sytuacji politycznej Turcji znaleźć można w analizach Ośrodka Studiów Wschodnich (np. *Nieudany pucz w Turcji i jego następstwa*) (OSW, 2016) oraz pracach: Mateusza Matusiaka – *Wielki skok Turcja pod władzą Erdoğan* (Matusiak, 2015), Adama Szymańskiego – *Zmiana prawa wyborczego na urząd prezydenta w Turcji – postęp w procesie demokratyzacji* (Szymański, 2016) czy Karola Wasilewskiego – *Turcja na drodze do systemu prezydenckiego* (Wasilewski, 2017).

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie uwarunkowań i cech przywództwa politycznego oraz autorytetu przywódcy w Turcji i ukazanie ich wpływu na zmiany zachodzące w obrębie polityki państwa oraz struktury systemu politycznego. Główna hipoteza badawcza stanowi, że w przypadku Turcji autorytet przywódcy i przywództwo polityczne wpływają na personalizację polityki, zmiany systemowe oraz akceptację dla autorytarnych zachowań władzy. Zastosowane w badaniu metody to *desk research* oraz metoda analizy źródeł pisanych. Rozwiązanie problemów badawczych możliwe było dzięki wykorzystaniu techniki wtórnej analizy danych zastanych (zarówno danych jakościowych, jak i ilościowych).

1. KATEGORIE PRZYWÓDZTWA POLITYCZNEGO, PRZYWÓDCY POLITYCZNEGO I AUTORYTETU POLITYCZNEGO

1.1. Pojęcie przywództwa politycznego

Na wstępie istotne jest rozróżnienie pojęć przywództwo polityczne od przywódcy politycznego. Jak zauważa Maciej Hartliński, przywództwo polityczne odnosi się do relacji, która zachodzi pomiędzy przywódcą politycznym, jego zwolennikami oraz otoczeniem, w jakim funkcjonują (Hartliński, 2012, s. 56). Między aktorami pojawia się specyficzna więź, na którą wpływ mają wspólne cele, dążenia oraz poglądy. Z kolei Ryszard Herbut definiuje przywództwo polityczne, jako typ sprawowania władzy politycznej i relację zachodzącą między osobą przywódcy a grupą społeczną. Polega ona na kierowaniu się przez przywódcę określonymi celami i motywami, w celu uaktywnienia zwolenników (obietcywanie im zaspokojenia uzewnętrznionych potrzeb przy wykorzystaniu dostępnych zasobów instytucjonalnych, politycznych, psychologicznych) (Antoszewski, Herbut, 2004, s. 368). Analiza przywództwa politycznego jest szersza i odnosi się nie tylko do przywódców politycznych, ale również uwarunkowań, w których funkcjonują (Hartliński, 2012, s. 56). Z kolei pojęcie przywódcy politycznego obejmuje tylko jednostkę, która przewodzi i w tym przypadku nie porusza się kwestii związanych z szeroko rozumianym otoczeniem.

Uwarunkowania społeczno-polityczne, w których działa przywódca, wpływają na jego efektywność i wyznaczają charakter przywództwa. Czynniki, takie jak rozmiar poparcia wyborczego udzielonego danej jednostce, natężenie kryzysu politycznego oraz charakter działań reformujących, stanowią o sile przywództwa oraz wyznaczają zakres swobody działania. Należy podkreślić, że przywódca nie dysponuje przymiotami o charakterze uniwersalnym, które będą czyniły go niezbędnym w każdej fazie rozwoju instytucjonalnego społeczeństwa, państwa czy organizacji, bowiem różne sytuacje wymagać będą odmiennych umiejętności. W państwach będących w fazie demokratyzacji potrzebna jest np. jednostka kreatywna o cechach charyzmatycznych – kreator/kaznodzieja, który potrafi nawiązać

bliskie relacje ze społeczeństwem. Z kolei kiedy mija okres znajdowania własnej tożsamości, pojawia się zapotrzebowanie na przywódcę organizatora, a w kolejnej fazie na stabilizatora. Nie zawsze ta sama jednostka posiadać będzie wszystkie te cechy. Może zaistnieć też sytuacja, w której przywódca będzie miał cechy „destruktora – generalnego grabarza starego porządku”, pozbawianego umiejętności konstruktywnego działania (Antoszewski, Herbut, 2004, s. 368).

Przywództwo polityczne jest znacznie częściej związane z dążeniem do zmiany istniejącego stanu rzeczy aniżeli do utrzymania *status quo*. Nawet w momencie, kiedy w działaniach władz dominuje element ochrony zdobytych osiągnięć (ekonomicznych, politycznych czy socjalnych,) pojawia się potrzeba zmodyfikowania tego wszystkiego, co staje się anachroniczne czy dysfunkcjonalne (Antoszewski 2007). Jak zauważa Andrzej Antoszewski, przywództwo polityczne ma zwykle charakter innowacyjny (a nie petryfikujący) i wyraża zawsze oczekiwania tej grupy, której obecna sytuacja społeczna nie zadowala. Ważne jest zatem to, czy zmiana będzie oznaczała wprowadzenie zupełnie nowych, nieznanych z przeszłości rozwiązań politycznych/ekonomicznych oraz urzeczywistnianie wartości, które dotąd były nierealizowane (albo realizowane w sposób niewystarczający), czy też ma ona doprowadzić do powrotu do stanu istniejącego wcześniej¹.

1.2. Autorytet polityczny

Zgodnie z definicją A. Antoszewskiego, autorytet polityczny to szczególny atrybut jednostki lub grupy sprawującej władzę. Polega on na zdolności wpływania na postawy oraz zachowania społeczne poprzez wzbudzenie szacunku dla podejmowanych działań i decyzji, prowadząc do uznania ich za legitymizowane (Antoszewski, Herbut, 2004, s. 31–32). Szczególny charakter nadaje autorytetowi zaufanie, które pośredniczy w relacji przywódcy ze zwolennikami (Murawski, 1997, s. 135–136). Zaufania społeczeństwa nie można wymusić, dlatego autorytet ma charakter dobrowolny i w znacznej

¹ Typ reprezentowany przez przywódców komunistycznych w pierwszej fazie rewolucji.

mierze nieformalny, przez to nie przybiera on form instytucjonalnych i prawnych (choć może być fundamentem działania instytucji życia publicznego). W teorii władzy autorytet polityczny stanowi najwyższą (moralną) postać skuteczności władzy w jej relacji ze społeczeństwem „ponieważ może eliminować lub ograniczać konieczność wymuszenia posłuszeństwa” (Acewicz, 2012, s. 8). Składa się ona z wielu czynników, takich jak wiedza, cechy osobowościowe, wrodzone i nabyte doświadczenia oraz umiejętności wpływania na ludzi, a także legitymizacja moralna, stanowiąca szczególną właściwość w społecznym odniesieniu.

Można przyjąć, że każda instytucja (władza) utożsamiana jest z przywódcą, który w danym okresie historycznym cieszy się autentycznym autorytetem. Społeczeństwo w zdecydowanej większości poważa autorytet, liczy się z nim, utożsamia z programami i ideami, które głosi i przestrzega ich w codziennej praktyce. Z kolei sam przywódca wzbudza respekt i szacunek. Jego słowa są traktowane poważnie i stanowią wyznacznik w kwestiach politycznych, ideologicznych oraz społecznych (Mizińska, 1997, s. 210). Jak zauważa Piotr Piórkowski, współczesny autorytet władzy bardziej zbliża się do zwykłych ludzi i nie jest już utożsamiany z bóstwem. Dziś przywódcy nie pochodzą z dziedzicznych monarchii, tylko sami swoją pracą zdobywają władzę, a jedną z metod jej osiągnięcia jest budowanie autorytetu w rodzimym środowisku (Piórkowski, 2016, s. 59).

Każdy autorytet może być zanegowany i zetknąć się z równoważnym mu kontrautorytetem (Murawski, 1997, s. 133). Szansę by przetrwać ma tylko ten autorytet, który jest w danej chwili użyteczny – obecnie często już nie dla całego społeczeństwa, ale dla poszczególnych jednostek (to one bowiem decydują, kogo chcą słuchać i za kim podążać). Za sprawą przemian politycznych nastąpiło przesunięcie akcentu decydowania o legitymacji autorytetów i „scedowania tej funkcji [...] na jednostki, a nie na ośrodki władcze”. W procesie tym ogromną rolę odgrywają współcześnie media masowe (Ziółkowski, 2008, s. 65), to one decydują o tym, kto powinien być autorytetem, a kogo należy „wylansować”, „ośmieszyć, podważyć, zniszczyć” (Wasylewicz, 2016, s. 104).

2. AUTORYTET PRZYWÓDCY PARTYJNEGO JAKO ELEMENT KULTURY POLITYCZNEJ TURCJI

W Turcji w znacznie większym stopniu niż w przypadku państw o ugruntowanych demokracjach wpływ na kształt polityki wewnętrznej i zagranicznej wywierają charyzmatyczni przywódcy stojący na czele ugrupowań politycznych (Wódka, 2015, s. 144). Gloryfikacja liderów i idolizacja przywódców stanowią nieodłączny składnik tureckiej kultury politycznej (Celep, 2014, s. 8). Takie zjawisko wywodzi się nie tylko z wczesnych lat Republiki i przywództwa Mustafy Kemala Atatürka, ale już z późnych lat Imperium Osmańskiego, gdzie długo przed działaczami partyjnymi wszyscy padyszachowie mieli tendencję do konsolidowania swojej osobistej władzy w ramach organizacji politycznej, a „autorytet polityczny wymagał porządku nadprzyrodzonego” w celu potwierdzania swojej legitymizacji i usprawiedliwienia działań (Günsoy, 2015, s. 67).

Pomimo formalnie działającego przez wiele lat systemu parlamentarnego i zapewnień o wprowadzaniu demokracji na wzór europejski, w rzeczywistości już od początku proklamowania (1923 r.) Republika stanowiła „dyktaturę pierwszego jej prezydenta Mustafy Kemala i [...] Republikańskiej Partii Ludowej” (Chmielowska, Sobczak, 2016, s. 213). Jego następca İsmet İnönü w literaturze również określany jest mianem „niekwestionowanego przywódcy autorytarnego reżimu” (Sayarı). Coraz większe oznaki personalizmu i koncentracji władzy we własnych rękach w kolejnych latach wykazywali także Adnan Menderes, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş i Turgut Özal (Selçuk, Hekimci, Erpul, 2019, s. 4–5).

Zjawisko, z którym mamy do czynienia w Turcji, można określić mianem personalizacji polityki, w której kosztem ugrupowania i jego kolektywnej tożsamości, główną rolę odgrywa indywidualny aktor polityczny, czyli silny lider, przewodniczący partii (Wódka, 2015, s. 144). Ta skoncentrowana na liderze perspektywa stanowi wręcz historyczną ciągłość (Selçuk, Hekimci, Erpul, 2019, s. 4–5). W tureckiej polityce wiodącym modelem organizacji politycznej są bowiem partie, w których lider wiezie prymat nad ugrupowaniem. Zjawisko to Karman İnönü określił jako feudalizm polityczny, w którym wysoce scentralizowana partia podlega wręcz tyrańskiej kontroli przywódcy

(Robins, 2007, s. 79). W zasadzie we wszystkich partiach tureckich nie istnieje zjawisko demokracji wewnątrzpartyjnej, a niższe szczeble i lokalne organizacje partii nie mieszają się w sprawy najwyższych władz ugrupowania. Jest to związane z szeroko stosowaną praktyką oraz wewnętrzną autokratyczną kulturą tureckiej polityki partyjnej, która odznacza się silnym napędzaniem ugrupowania przez charyzmatycznego przywódcę (Celep, 2014, s. 8). Tym samym to charyzma przywódcza stanowi czynnik, który kształtuje wszystkich członków ugrupowania.

Tureccy przywódcy mają tendencję do rozpowszechniania pozytywnych oraz negatywnych zachęt w celu osiągnięcia własnych planów politycznych i gromadzenia władzy w środowisku polityczno-kulturowym. Zachęty te mają charakter materialny, solidarny oraz celowy. Pierwsze z nich (bodźce materialne) to kontakty rządowe, miejsca pracy, a także pieniądze. Bodźce solidarne mają z kolei charakter zbiorowy i należą do nich: satysfakcja z przynależności do ugrupowania, posiadanie tożsamości partyjnej czy spełnienie obowiązku obywatelskiego. Natomiast zachęty celowe mają odniesienie do charakteru ideologicznego partii i oparte są na konkretnych problemach. Jak zauważa Ödül Celep, w Turcji oligarchie liderów partyjnych są tak potężne, że często monopolizują wszelką władzę w celu dystrybucji korzyści materialnych (wpływa to na skuteczne kształtowanie jakości i intensywności bodźców solidarnych oraz celowych) (Celep, 2014, s. 11).

Z punktu widzenia społeczeństwa, czynnikami wpływającymi na oczekiwania przywódcze są m.in. preferencje partyjne wyborców, dlatego zaznacza się, że przywództwo jest nie tylko procesem zorientowanym na lidera, ale również na jego otoczenie polityczne (Özgül, 2015, s. 167, 170–174). Jak wykazał w swoich badaniach B. Özgül, oczekiwania wobec przywódcy w tureckim społeczeństwie koncentrują się przede wszystkim na typie przywództwa transformacyjnego, a dopiero potem na typie przywództwa charyzmatycznego. Warto wskazać, czym charakteryzują się te dwie kategorie. Przywództwo transformacyjne (kryzysowe) to styl charakteryzujący przywódcę o pozycji autonomicznej zarówno wobec społeczeństwa (przywódca posiada silną legitymację społeczną dla przeprowadzanych reform, wchodzi we wzajemny związek ze zwolennikami i staje się niezależną siłą, która przekształca motywacje, potrzeby i pragnienia

zwolenników, dba o nie i urzeczywistnia wspólne cele) (Żyro, 2007, s. 272–273), jak i państwa (potrafi zreformować rządzące aparatem państwowym normy, a także jego strukturę). Jak zauważa Ryszard Herbut, przywódca ten „określa nie tylko podstawowe kierunki oraz charakter działań transformacyjnych (systemowych), ale przystosowuje całą strukturę do realizacji celów społecznych”. Z kolei istotne dla charyzmatycznego przywódcy jest to, by społeczność, którą ma przewodzić, postrzegała go właśnie jako charyzmatycznego (bowiem to na gruncie kontaktów między przywódcą a otoczeniem powstaje charyzma) (Kotras, 2008, s. 71). Według Jolanty Babiak przywódca charyzmatyczny imponuje swoim podwładnym i zdobywa ich posłuszeństwo przede wszystkim w sytuacjach nieznanych, problemowych i kryzysowych. Wtedy bowiem zwolennicy wymagają pokierowania, pokazania drogi wyjścia z impasu i są gotowi podporządkować się wytycznym osoby, która ma wystarczająco przekonujący program działania. Ten typ przywództwa można postrzegać przez pryzmat wpływu wywieranego na podwładnych i na silnej więzi emocjonalnej z przywódcą (kierunek zaangażowania emocjonalnego wyznaczony jest przez przywódcę – to on jest podziwiany i uwielbiany przez swoich podwładnych) (Babiak, 2008, s. 91–92).

Zgodnie z wynikami badań, dotyczącymi pożądanego stylu przywództwa spośród liderów tureckich wiodących ugrupowań politycznych z 2015 roku, oczekiwania Turków najbardziej spełnia obecny prezydent Recep Tayyip Erdoğan, dla którego współczynnik zarówno charyzmatycznego, jak i transformacyjnego przewodzenia jest najwyższy (Özgül, 2015, s. 170–174). B. Özgül poza przywództwem transformacyjnym oraz charyzmatycznym wziął pod uwagę również typy przywództwa demokratycznego oraz autorytarnego. Jego badania wykazały, że najwyższy współczynnik stylu demokratycznego odnotowano u przywódcy Republikańskiej Partii Ludowej (CHP) Kemala Kılıçdaroğlu oraz prokurdyjskiej Ludowej Partii Demokratycznej (HDP) Selahattina Demirtaşa. Z kolei cechy autorytarne przejawia lider nacjonalistycznej Partii Narodowego Działania Devlet Bahçeli. Szczegółowe wyniki badania B. Özgüla zawarto w tabeli numer 1.

Tabela 1. Współczynnik stylu przywództwa wśród liderów partii politycznych w Turcji

Przywódca partii	Styl przywództwa			
	autorytarny	charyzmatyczny	transformacyjny	demokratyczny
Recep Tayyip Erdoğan	3,40	<u>4,05</u>	<u>4,19</u>	3,89
Kemal Kılıçdaroğlu	3,39	3,88	4,17	<u>3,95</u>
Devlet Bahçeli	<u>3,61</u>	3,94	4,12	3,87
Selahattin Demirtaş	3,14	3,88	4,17	<u>3,95</u>
<i>p</i>	<u>,000</u>	<u>,000</u>	<u>,035</u>	<u>,010</u>

Źródło: Bülent Özgül, *Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik İstiyor?*, s. 170.

Choć Turcy w najmniejszym stopniu oczekują przywódcy o cechach autorytarnych, to bez wątpienia patriarchalna kultura oraz autorytet przywódców przyczyniają się do faworyzowania silnych, charyzmatycznych jednostek (kosztem polityków koncyliacyjnych) (Matusiak, 2015, s. 18) i wpływają na akceptację dla autorytarnych zachowań władzy. Warto zaznaczyć, że w systemie autorytarnym to ośrodek kierowniczy decyduje o kształcie polityki państwa, nie ponosząc przed nikim odpowiedzialności, a celem działalności partii jest z kolei wzmacnianie autorytetu władzy (Chodubski, 2017, s. 28). Również wysokie stanowiska państwowe zajmują zaufani ludzie przywódcy (lub grupy trzymającej władzę). Autorytarne reżimy w zasadniczej mierze zorientowane są na odwoływanie się do dziedzictwa przeszłości, w tym na te jego elementy, które integrują dany naród i przypominają o zasługach swoich bohaterów politycznych.

2.1. Przywództwo partyjne Recepta Tayyipa Erdoğan

W 2001 roku na spotkaniu inauguracyjnym Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) Erdoğan obiecał zakończyć tak zwaną „oligarchię przywódców partii w tureckiej historii politycznej” i podkreślił znaczenie pracy zespołowej oraz konsultacji w procesie decyzyjnym (Selçuk, Hekimci, Erpul, 2019, s. 5). W pierwszych latach rządów AKP (2002 r.) władza w partii była rzeczywiście współdzielona z współpracownikami – Abdullahem Gülem i Bülentem Arınçem. Choć sam Erdoğan jawił się jako pierwszy wśród równych (Wasilewski, 2007,

s. 17), to – jak ocenia Marek Matusiak – był najbardziej charyzmatycznym, ale przy tym z całej trójki najmniej doświadczonym w polityce szczebla centralnego. Posiadał też znacznie słabsze zaplecze kadrowe niż bardziej umiarkowany Abdullah Gül (Matusiak, 2015, s. 18). Po wyborze na prezydenta Güla i zwycięstwie AKP w wyborach parlamentarnych z 2007 roku, Erdoğan stopniowo centralizował władzę i osłabił demokrację wewnątrzpartyjną.

Równolegle ze wzmacnianiem pozycji AKP na tureckiej scenie politycznej w samym ugrupowaniu zachodził proces ewolucji zmierzający w kierunku partii wodzowskiej. Recep Tayyip Erdoğan w sposób niezwykle skuteczny wyeliminował najpoważniejszych kontrkandydatów do roli lidera partii. W 2014 roku Abdullah Gül zrezygnował z kandydowania w wyborach prezydenckich na rzecz Erdoğan, który musiał zrzec się członkostwa w partii. Nowym przewodniczącym i premierem został Ahmet Davutoğlu, jednak to Erdoğan zachował nad AKP w dalszym ciągu pełną kontrolę. Jego kolejny potencjalny konkurent, Bülent Arınç, przestał sprawować funkcję wicepremiera w sierpniu 2015 roku, natomiast w maju 2016 doszło do rezygnacji samego Davutoğlu, który cieszył się w AKP dużym uznaniem. Jego dymisja i atmosfera wokół niej, a dokładniej liczne doniesienia o narastającym konflikcie z Erdoğanem, wskazywały wyraźnie, że jego zarzewiem jest walka o władzę w ugrupowaniu i wkrótce na czele AKP stanął znany ze swej lojalności wobec Erdoğan Binali Yıldırım (Wasilewski, 2017, s. 17–18).

3. AUTORYTET PRZYWÓDCY I JEGO WPŁYW NA ZMIANĘ SYSTEMU RZĄDÓW – „ERDOGANIZACJA” POLITYKI TURECKIEJ

Prowadzone przez Erdoğan działania i przyjęta postawa doprowadziły do pełnej dominacji nie tylko nad partią, ale też nad państwem i pozwoliły na stworzenie wizerunku polityka, który jest członkiem społeczeństwa tureckiego (Arık, Yavuz, 2015, s. 145) („Erdoğan jest tym, co widzi przeciętny Turek, gdy patrzy w lustro”) (Bekdil, 2017). Ponadto „w oczach części społeczeństwa [stał się] nie tyle wybranym w wyborach politykiem, ile ludowym bohaterem [a to] sprawia [...],

że poparcie dla niego ma przynajmniej w części charakter fanatyczny” (Matusiak, 2015, s. 18).

Sukces Erdoğanowi wynika m.in. z umiejętnego dotarcia do tej części społeczeństwa, która przez wiele lat nie identyfikowała się z rządzącymi elitami. Stał się bez wątpienia przedstawicielem niższej i średniej klasy społecznej, konserwatywnych etnicznych Turków, którzy w przeszłości czuli się ignorowani przez przywódców politycznych (Liszkowska, 2021, s. 154). Jego partia uzyskała władzę głównie dzięki kryzysowi, który dotknął kraj w latach dziewięćdziesiątych XX wieku i który stanowił w pewnym sensie „wyczerpanie i kompromitację dotychczasowego, odgórnego modelu rozwoju, w którym ton polityce wewnętrznej nadawały stare, świeckie elity urzędnicze, polityczne, intelektualne i wojskowe” (Nowa Konfederacja, 2017). Cytując analityk Europejskiej Rady Stosunków Zagranicznych Aslı Aydintaşbaş „cała narracja AKP mówiła o peryferiach przejmujących kontrolę nad krajem od elit, które nadużywały władzy państwowej. W Erdoğanie [zauważono] uosobienie tej narracji” (Kingsley, 2016). Zmiana władzy przyniosła zatem wzrost znaczenia niewystarczająco reprezentowanych lub wręcz „niewidzialnych” peryferii Turcji (zarówno pod względem geograficznym, jak i politycznym) i pozwoliła zreformować wewnętrzne struktury państwa, umożliwiając udział w życiu publicznym nowym interesom oraz nowym podmiotom.

Partia Sprawiedliwości i Rozwoju stanowiła „politycznie doświadczonego, postępowego i umiarkowanego uczestnika [...] gry politycznej” i kontrast dla „starej [tureckiej] gwardii”. Atutem partii był jej stosunek do integracji z Unią Europejską (UE), która „do pewnego stopnia [była] wręcz instrumentalizowana dla własnych celów politycznych” (Wódka, 2013, s. 33). Poparcie AKP i Erdoğanowi dla członkostwa w Unii Europejskiej było postrzegane przez tureckie społeczeństwo nie tylko jako cel, który można osiągnąć poprzez trudne reformy, ale też jako środek prowadzący do tego celu. W rządowej retoryce sama UE była przedstawiana bowiem jako droga, którą należy pójść, aby móc przeprowadzić konieczne dla państwa reformy. Podkreślano wielokrotnie, że kryteria kopenhaskie to w rzeczywistości „kryteria z Ankary” (Emerson, Tocci, 2004, s. 7).

Od roku 2002 w literaturze szeroko analizowano wpływ Recepa Tayyipa Erdoğanowi na turecką politykę (Castaldo, 2018, s. 65). Początkowo jego partii przypisywane były demokratyczne zmiany,

a pierwsze dwie kadencje (2002–2007 i 2007–2011) określano jako czas niosący za sobą próby konsolidacji tureckiej demokracji. Szczególnie ważne kroki w reformie systemu AKP poczyniła w czasie pierwszej kadencji swoich rządów, dzięki czemu możliwe było rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych z UE. Jednak pomimo osiągniętych postępów w obszarach takich jak stosunki cywilno-wojskowe, kolejne lata rządów partii niosły za sobą rosnące tendencje autorytarne, których wyrazem stały się ograniczenia podstawowych wolności, m.in. wolności słowa.

Już w 2005 roku Erdoğan znalazł się na liście 100 najpotężniejszych ludzi świata i okładce magazynu „Time” (Akdoğan, 2019, s. XI–XII). Jednak – jak zauważają Selçuk Orçun, Dilara Hekimci i Onur Erpul – debata na temat erdoğanizacji tureckiej polityki rozpoczęła się w trakcie trzeciej kadencji rządów (2011–2015), kiedy AKP zaczęła porzucać swoje konserwatywne ideały demokratyczne na rzecz islamizmu (Selçuk, Hekimci, Erpul, 2019, s. 5). Ergun Özbudun zwraca uwagę, że w tym okresie styl przywództwa Erdoğan wyrażnie odznaczał się personalizmem połączonym z silnym poczuciem misji i nadmierną koncentracją władzy w jego rękach (Özbudun, 2014, s. 155–167). W państwach o słabo skonsolidowanej demokracji, takich jak Turcja, istotnym czynnikiem wpływającym na wzrost personalizacji polityk stał się utrwalony przez globalizację rozwój mediów społecznościowych. Z kolei podejście skoncentrowane na jednostce zmieniło znacząco zinstytucjonalizowaną polityczną debatę i pozwoliło liderom o autorytarnych tendencjach gromadzić władzę, odsuwać na bok opozycję polityczną i unikać kontroli instytucjonalnej w trakcie bezpośredniego kontaktu ze zwolennikami (Smolo, 2021, s. 5). W przypadku Turcji rosnący niepokój autorytarnym zachowaniem premiera Erdoğan podkreślił umocnienie jego kontroli nad sądownictwem (Danforth, 2020, s. 2), po reformach wymiaru sprawiedliwości zatwierdzonych przez społeczeństwo w referendum z 2010 roku i przygotowanie w 2011 list wyborczych, które po raz pierwszy skonstruował on sam, wskazując wszystkich kandydatów AKP i zapewniając sobie absolutną lojalność w obrębie partii.

Podczas gdy premier i jego zwolennicy widzieli w wynikach wyborów z 2011 roku początek nowego okresu dobrobytu i chwały narodowej (określanej Nową Turcją), dla opozycji i części międzynarodowych obserwatorów był to wyraz zmiany demokratycznego

kierunku państwa w stronę autorytaryzmu (Bakiner, Baser, 2014, s. 4). Erdoğanowi zarzucono chęć „putinizacji” kraju w celu utrzymania władzy po 2015 roku, kiedy to nie będzie mógł ponownie pełnić swojej funkcji (Letsch, 2011). Jednak w czasach, gdy większość europejskich przywódców nie może cieszyć się popularnością przez dłuższy czas, Erdoğan od 2002 roku rządzi swoim krajem i osiąga istotne wpływy w regionie i sąsiedztwie. Stał się przywódcą pozytywnie odbieranym m.in. w państwach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Dla przykładu w badaniach przeprowadzonych w latach 2018–2019 przez Arab Barometer, w Sudanie oraz Jordanii pozytywnie oceniło go ponad 75% badanych, z kolei w Algierii, Libii i Libanie ponad 50% (BBC, 2019). O popularności prezydenta Erdoğan’a świadczyć może liczba obserwatorów na Twitterze, która w czerwcu 2020 roku stanowiła ponad 16 mln osób (Statista, 2020). Liczba ta w 2021 roku wzrosła do ponad 27 mln, co pozwoliło prezydentowi Turcji zająć czwarte miejsce wśród najpopularniejszych przywódców świata korzystających z platformy (za premierem Indii Narendrą Modim, papieżem Franciszkiem oraz prezydentem USA Joe Bidenem) (Buchholz, 2021).

Personifikując politykę, przedstawiający siebie jako gwaranta dalszego rozwoju i dobrobytu państwa Erdoğan sprawił, że każde kolejne wybory, niezależnie od ich charakteru, postrzegane były jako plebiscyt zaufania wyrażany wobec jego osoby (Wasilewski, 2017, s. 26–27). Jednym z wymiarów procesu erdoganizacji tureckiej polityki stały się działania opozycji porównywane do tych, które wystąpiły m.in. w Stanach Zjednoczonych pod rządami Donalda Trumpa czy Wenezueli pod rządami Hugo Cháveza. Podobnie jak w wymienionych państwach, opozycja nie tylko odzwierciedlała ogólne trendy personalizacji polityki, ale także wzmacniała je za pośrednictwem aktywnego działania w ramach negatywnej agendy przeciwko przywódcy (Selçuk, Hekimci, Erpul, 2019, s. 7). W badaniach tego zjawiska Selçuka Orçuna, Dilary Hekimci i Onura Erpula, uwzględniających treści przemówień przedstawicieli opozycji politycznej w Turcji (w okresie od czerwca 2011 do sierpnia 2014 r.), wykazano, że odzwierciedlają one wyraźny trend, w którym Erdoğan jako pojedynczy polityk stał się bardziej widoczny niż jego partia polityczna. Z biegiem czasu w wystąpieniach liderów opozycji coraz częściej zaczęły pojawiać się też odniesienia do jego osoby, a nie do działań rządu/partii (Selçuk, Hekimci, Erpul, 2019, s. 18–19).

Można przyjąć, że w 2014 roku rozpoczęła się nowa faza kariery Erdoğan (Marszałek-Kawa, Burak, 2018, s. 100). W wyniku poprawek wprowadzonych do konstytucji z 1982 roku zmianie uległa ordynacja wyborcza i przeprowadzono pierwsze bezpośrednie wybory prezydenckie, w których zwyciężył. Adam Szymański zwraca uwagę, że wydarzenia te stanowiły przejaw ukonstytuowania modelu silnego przywództwa politycznego osłabiającego znacznie dotychczasowy podział władz oraz system hamulców i równowagi (Szymański, 2016, s. 82). Ponadto wykorzystywanie prerogatyw konstytucyjnych prezydenta i wzmocnienie jego władzy wywołało debatę nad funkcjonowaniem *de facto* semiprezydenckiego systemu rządów, a nie – jak zakładały zapisy ustrojowe – parlamentarnego (Karagöz, 2014).

W kolejnych miesiącach rząd przedłożył parlamentowi plan zmiany konstytucji, który zakładał zniesienie roli premiera i wprowadzenie jednolitego systemu prezydenckiego oraz wyodrębnienie i zdefiniowanie ról trzech gałęzi władzy, przy czym prezydent miał stać się jedynym dysponentem władzy wykonawczej (Marszałek-Kawa, Burak, 2018, s. 100). W retoryce AKP podkreślano, że nowy system będzie zapobiegał tworzeniu koalicji, które w przeszłości szkodziły państwu, zarówno pod względem stabilności demokratycznej, jak i ekonomicznej. Zmiany miały przyczynić się m.in. do zapobiegania poważnym kryzysom rządowym oraz złym doświadczeniom tureckiego życia politycznego. Argumentowano też, że nowy system zapewni nienaruszalność zasady trójpodziału władzy, bowiem zgodnie z jego założeniami Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji mieć będzie w dalszym ciągu silną i niezależną pozycję w systemie politycznym. Zmiany były trudne do osiągnięcia w związku z brakiem konstytucyjnej większości w parlamencie.

W nocy z 15 na 16 lipca 2016 roku doszło w Turcji do próby wojskowego zamachu stanu. Zgodnie z zapowiedzią Samozwańczej Rady na Rzecz Pokoju w Ojczyźnie pucz przeprowadzony został w obronie demokracji i miał na celu usunięcie urzędujących władz oraz utrzymanie świeckiego charakteru państwa. Prezydent Recep Tayyip Erdoğan w oświadczeniu wydanym za pośrednictwem mediów poinformował, że „pozostanie ze swoim narodem” i nigdzie się nie wybiera. Jak zauważył, miliony Turków wyszły na ulice zaprotestować przeciwko zamachowi, którego uczestnicy „stanowią

mniejszość w armii” (Defence24, 2016). W Stambule i Ankarze doszło do brutalnych starć między puczystami (przede wszystkim z sił lądowych, powietrznych i żandarmerii) oraz obywatelami wspieranymi przez resorty sił wewnętrznych i wierne władzom jednostki wojskowe (OSW, 2016). Zdolność do udaremnienia próby zamachu stanu poprzez mobilizację obywateli nie tylko przeszła do historii jako akt heroizmu (Akdoğan, 2018, s. XII), ale potwierdziła status Erdoğan’a jako charyzmatycznego przywódcy.

Wydarzenia z lipca 2016 roku można uznać za początek przyspieszenia procesu zmian i przebudowy państwa w stronę systemu autorytarnego. W ideowym wymiarze pucz pozwolił AKP na połączenie wszystkich idei, forsowanych dotychczas i umożliwiających pragmatyczną politykę, realnie przekształcającą państwo na poziomie instytucjonalnym. Z kolei rewolucyjne i nieodwracalne reformy zyskały za jego pośrednictwem wymiar mityczny. Mająca charakter spontaniczny i wynikająca z powszechnej niechęci społeczeństwa do rządów wojskowych jedność narodu służyła bowiem interesom władz (Chudziak, 2016) i umożliwiła wzmocnienie założycielskiego mitu nowego porządku (dotykającego tym razem w realnie przeżyte silne emocje). Dały one podstawy budowy Nowej Turcji oraz punkt bez powrotu, który całkowicie zdyskredytował alternatywę w postaci rządów wojska (Chudziak, 2017, s. 14–15). Mateusz Chudziak zauważa, że znaczenie oraz narracja budowana przez Erdoğan’a przyczyniły się do stworzenia politycznego mitu, gdzie „Masowe emocje oraz poniesiona ofiara przekształcone zostały w konkretny obraz, kanoniczną opowieść, w której zawarta jest wizja państwa, narodu, przywództwa oraz znaczenie suwerenności” (Chudziak, 2017, s. 17–18). Na tej podstawie stworzono obraz Turcji, która przekształcona została w trakcie rządów AKP, a wzmocniły go przekazy prezentowane przez kontrolowane media i możliwość organizowania wielotysięcznych wieców. W trakcie tych ostatnich rządzący na czele z prezydentem Erdoğanem zmanifestowali połączoną „heroicznym doświadczeniem” wspólnotę władzy ze społeczeństwem (Chudziak, 2017, s. 17–18). Ukazano, że nieudany pucz pozwolił obronić niepodważalne wartości i główne elementy Nowej Turcji, czyli m.in. legalnie wybrany rząd oraz jedyne prawomocnego przywódcę, którym jest wyłącznie Erdoğan stojący na czele społeczeństwa (Chudziak, 2017, s. 18–19). Przewidywano, że działania podjęte przez rządzących

wobec domniemyanych organizatorów puczu oraz ogłoszony 21 lipca 2016 roku stan wyjątkowy mogą „okazać się preludium do przypięczętowania trwającego od dłuższego czasu procesu konsolidacji władzy w rękach prezydenta” (Chudziak, 2016).

W trakcie trwania stanu wyjątkowego partia rządząca nie dysponowała w dalszym ciągu odpowiednią większością parlamentarną, która umożliwiałaby jej samodzielną zmianę konstytucji. Wsparcie dla propozycji wprowadzenia systemu prezydenckiego ogłosił jednak w październiku 2016 roku lider Partii Ruchu Narodowego (MHP) Devlet Bahçeli. Uzgodnienia międzypartyjne doprowadziły do wypracowania w grudniu tego roku wspólnego projektu reformy konstytucji. Został on przyjęty w formie pakietu poprawek 21 stycznia 2017 roku przez turecki parlament, a następnie 16 kwietnia w tego samego roku przez społeczeństwo przewagą 51,4% głosów (Wasiłewski, 2017a, s. 1). W wyniku zmian wprowadzono w Turcji system prezydencki, określany w literaturze „systemem prezydenckim w stylu tureckim”. W przyjętych rozwiązaniach skorzystano z monokratycznego (jednolitego) i zamkniętego modelu egzekutywy, tym samym cała władza wykonawcza skupiona została w jednym organie państwowym, czyli w osobie prezydenta. W wyniku wyborów przeprowadzonych 24 czerwca 2018 roku pierwszym prezydentem po reformie został Recep Tayyip Erdoğan, uzyskując w pierwszej turze 52,59% głosów. Jedną z zmian konstytucyjnych pozwala prezydentowi pełnić urząd równocześnie z funkcją przywódcy partii politycznej, z której się wywodzi. Dominacja AKP w tureckim systemie partyjnym i dominacja Erdoğan nad AKP scentralizowały władzę polityczną w stopniu niespotykanym od czasu śmierci założyciela Republiki Mustafy Kemala Atatürka (1938 r.) (Eissenstat, 2017, s. 2). Państwo stało się w dużej mierze przedłużeniem partii rządzącej i władzy Erdoğan, potwierdzając znaczenie przywództwa partyjnego w całym procesie kreowania polityki państwa i jego rolę w funkcjonowaniu tureckiego systemu.

Od października 2021 roku liderzy sześciu tureckich partii opozycyjnych rozpoczęli regularne spotkania i utworzyli koalicję, która ma na celu zwycięstwo w wyborach w 2023 roku i doprowadzenie do powrotu systemu parlamentarnego. Nie jest jednak jeszcze jasne, który z wysokich rangą polityków sojuszu tzw. „table of six” stanie się kontrkandydatem Recepta Tayyipa Erdoğan do zwycięstwa

w wyborach prezydenckich (Ünveren, 2022). Obóz opozycji będzie bowiem walczył przeciwko prezydentowi, który w dalszym ciągu jest popularnym przywódcą, a brak dorównującego mu kandydata może ograniczyć możliwości w pozyskiwaniu wyborców AKP (zwłaszcza, że głównych pretendentów do tej roli uznaje się za mało charyzmatycznych, a prorządowe media mają ogromne możliwości ich zdyskredytowania). Uważany za jednego z faworytów Kemal Kılıçdaroğlu, lider głównego ugrupowania opozycyjnego CHP, zasygnalizował chęć kandydowania w wyborach prezydenckich. W okresie jego przywództwa partia osiągnęła historyczny wynik w wyborach samorządowych w 2019 roku i przejęła władzę w dwóch największych miastach Turcji czyli w Stambule i Ankarze, gdzie od wielu lat rządziło AKP. Zarzutem wobec Kılıçdaroğlu jest jednak to, że nigdy sam nie wygrał wyborów, przez co pojawia się wątpliwość co do tego, czy zdoła wywrzeć wystarczająco duże wrażenie na wyborcach, zwłaszcza w rywalizacji z tak silną osobowością jak Erdoğan. Inni postrzegają jako atut jego harmonijną osobowość i skupienie się na jedności jako kontraście dla stylu przywództwa obecnego prezydenta (Esen, 2022). W sondażach lepsze wyniki od niego osiągają jednak zarówno burmistrz Ankary Mansur Yavaş, jak i rządzący Stambułem Ekrem İmamoğlu. Ten ostatni przedstawia się jako burmistrz wszystkich mieszkańców (Ünveren, 2022) i jest bardzo lubiany bez względu na przynależność polityczną. Stał się jednak obiektem krytyki w związku z licznymi wyjazdami wakacyjnymi w świetle ostatnich kryzysów, które spotykają Turcję. Wielu uważa go jednak za kandydata, który ma największe szanse na pokonanie Erdoğan.

PODSUMOWANIE

Jedną z charakterystycznych cech tureckiego systemu jest istotny wpływ, który na politykę wewnętrzną i zagraniczną wywierają stojący na czele ugrupowań politycznych charyzmatyczni liderzy. Badacze analizujący system polityczny Turcji definiują to zjawisko jako personalizację polityki, w której główną rolę odgrywa silny przywódca – przewodniczący partii. Obecnie procesy zachodzące na poziomie partyjnym można przenieść również na sferę całego

państwa, w której niekwestionowaną pozycją cieszy się już od ponad dwudziestu lat lider Partii Sprawiedliwości i Rozwoju, a obecnie także prezydent – Recep Tayyip Erdoğan (w literaturze turecką politykę określa się już mianem erdoganizacji). Wpływ na jego pozycję mają bez wątpienia autorytet polityczny, styl i cechy jego przywództwa, a także uwarunkowania społeczno-polityczne, w których przyszło mu przewodzić.

Choć przez Turków preferowani są przywódcy transformacyjni i charyzmatyczni, to specyfika tego społeczeństwa pozwala na większą akceptację dla autorytarnych zachowań władzy, co bez wątpienia ma miejsce w ostatnich latach. W pracy nie poruszono kosztów, jakie stanowią odejście od demokratycznych zasad (takich jak liczne przypadki naruszeń w zakresie wolności słowa czy praw człowieka), dlatego mogą one stanowić przyczynek do dalszych badań. Ponadto omawiana problematyka jest niezwykle ważna, szczególnie w ostatnich latach, kiedy elementy autorytaryzmu implementowane są przez przywódców i decydentów politycznych jako coś, co powinno stanowić niezaprzeczalny atrybut funkcjonowania zarówno państwa, jak i społeczeństwa. Choć u większości obywateli, szczególnie państw zachodnich, istnieje tendencja do zwracania uwagi na kwestię praw człowieka, ochronę prywatności czy wolność wyboru, to w sytuacjach kryzysowych społeczeństwa biernie przyjmują narrację władzy państwowej i akceptują bez sprzeciwu podejmowane przez nią działania.

BIBLIOGRAFIA

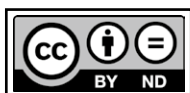
- Aciewicz, M. (2012). Czynniki wiążące autorytetu. *Economy and Management*, 4(3), 7–23.
- Akdoğan, Y. (2018). *Political Leadership and Erdoğan*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Antoszewski, A. (2007). Przywództwo polityczne. W B. Szmulik & M. Żmigrodzki (Red.), *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce* (s. 497–513). Lublin: UMCS.
- Antoszewski, A. & Herbut, R. (2004). *Leksykon politologii wraz z Aneksami o: reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*. Wrocław: Wydawnictwo ALTA 2.
- Arik, I. & Yavuz, C. (2015). The Importance of Leadership in International Relations (Recep Tayyip Erdogan Sample). *International Journal of Research In Social Sciences*, 4 (9), 142–148.

- Babiak, J. (2008). Cechy przywódcze jako determinanty sukcesu organizacyjnego: odradzający się kierunek w badaniach przywództwa w organizacji. *Przegląd Psychologiczny*, 51(1), 87–97.
- Bakiner, O. & Baser, B. (2014). The 2014 Presidential Elections in Turkey: Old Wine in a New Bottle?. *Ethnopolitics Papers*, 31. <http://www.ethnopolitics.org/ethnopolitics-papers/EPP031.pdf>.
- BBC. (2019). *The Arab world in seven charts: Are Arabs turning their backs on religion?*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-48703377>.
- Bekdil, B. (2017). Why Does the Average Turk Love Erdoğan?. *BESA Center Perspectives Paper*, 67. <https://besacenter.org/perspectives-papers/erdogan-popularity/>.
- Castaldo, A. (2018). Populism and competitive authoritarianism in Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 18(4), 467–487.
- Celep, Ö. (2014). *Intra-Party Autocracy of Turkey's Party System*. <http://dspace.epoka.edu.al/handle/1/1000>.
- Chmielowska, D. & Sobczak, M. (2016). Demokracja po turecku. *Studia Europejskie*, 4, 205–232.
- Chodubski, A. (2017). Reżim autorytarny jako model sprawowania władzy politycznej. W M. Rachwał (Red.), *Współczesne oblicza władzy politycznej. Wybrane Zagadnienia* (s. 21–30). Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Chudziak, M. (2016). *Turcja po puczu: krucha jedność narodowa*. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-07-27/turcja-po-puczu-krucha-jednosc-narodowa>
- Chudziak, M. (2017). *Pucz jako mit założycielski Filary ideologiczne Nowej Turcji*. https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/_pw_66_pucz-jako-mit_net_0.pdf.
- Danforth, N. (2020). *The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond*. <https://www.washingtoninstitute.org/media/632>.
- Defence24. (2016). *Próba zamachu w Turcji. Media: „władze odzyskują kontrolę”*. <https://www.defence24.pl/proba-zamachu-w-turcji-media-wladze-odzyskuja-kontrolę>.
- Eissenstat, H. (2017). *Erdoğan as Autocrat: A Very Turkish Tragedy, The Project on Middle East Democracy*. http://pomed.org/wp-content/uploads/2017/04/erdogan_as_autocrat.pdf.
- Emerson, M. & Tocci, N. (2004). Turkey as a Bridgehead and Spearhead Integrating EU and Turkish Foreign Policy. *EU-Turkey Working Paper*, 1.
- Esen, B. (2022). *The Opposition Alliance in Turkey: A Viable Alternative to Erdoğan?*. <https://www.swp-berlin.org/en/publication/the-opposition-alliance-in-turkey-a-viable-alternative-to-erdogan>.
- Günsoy, F. (2015). Turcja, obywatelstwo a teologia polityczna Carla Schmitta. *Studia Krytyczne*, 1, 64–72.

- Hartliński, M. (2016). *Przywództwo polityczne wprowadzenie*. Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Karagöz, S. (2014). *It's either presidential or semi-presidential system for Turkey*. https://www.dailysabah.com/columns/serdar_karagoz/2014/08/19/its-either-presidential-or-semipresidential-system-for-turkey.
- Kingsley, P. (2016). *'We see him as one of us': why many Turks still back authoritarian Erdoğan*. <https://amp.theguardian.com/world/2016/jul/20/we-see-him-as-one-of-us-why-many-turks-still-back-authoritarian-erdogan>.
- Kortas, M. (2008). Obrazy przywództwa politycznego na poziomie regionalnym. *Folia Sociologica*, 33, 68–118.
- Letsch, C. (2011). *Recep Erdogan wins by landslide in Turkey's general election*. <https://www.theguardian.com/world/2011/jun/13/recep-erdogan-turkey-general-election>.
- Liszkowska, D. (2021). Political leadership of Recep Tayyip Erdoğan in selected analytical categories. *Przegląd Europejski*, 3, 149–167.
- Marszałek-Kawa, J. & Burak, A. (2018). The Political System of the Republic of Turkey, Past and Present. *Przegląd Politologiczny*, 23(3), 95–108.
- Matusiak, M. (2015). *Wielki skok Turcja pod władzę Erdoğan*. https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_51_pl_wielki-skok_net.pdf.
- Mizińska, J. (1997). *Autorytet: przywódca czy przewodnik?*. *Ethos*, 1, 210–218.
- Murawski, K. (1997). *Czy autorytety w Polsce upadają? Przyczynek do teorii suwerenności*. *Ethos*, 1, 133–143.
- Nowa Konfederacja. (2017). *Turcji problemy z Zachodem*. <https://nowa-konfederacja.pl/turcji-problem-z-zachodem/>.
- OSW. (2016). *Nieudany pucz w Turcji i jego następstwa*. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-07-18/nieudany-pucz-w-turcji-i-jego-nastepstwa>.
- Özbudun, E. (2014). AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift. *South European Society and Politics*, 19(2), 155–167.
- Özgül, B. (2015). *Türkiye Nasıl Bir Siyasi Liderlik Istiyor? Toplum ve Demokrasi*, 9(19–20), 149–176.
- Piórkowski, P. (2016). *Autorytet – Idole, pozory, eksperci i celebryci*. Stare Miasto: Wydawnictwo Witanet.
- Robins, P. (2007). *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War*. Washington: University of Washington.
- Sayarı, S. *Recenzja książki: John M. VanderLippe, The Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938–1950*. <https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/746/1/3011800000199.pdf>.
- Selçuk, O., Hekimci, D. & Erpul, O. (2019). The Erdoğanization of Turkish politics and the role of the opposition. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(4), 541–564.

- Smolo, E. (2021). *Personalization of Politics. A comparative analysis of the impacts on democratization and autocratization in Serbia, Croatia, and Montenegro*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Statista. (2020). *World leaders with the most Twitter followers as of June 2020*. <https://www.statista.com/statistics/281375/heads-of-state-with-the-most-twitter-followers/>.
- Szymański, A. (2016). Zmiana prawa wyborczego na urząd prezydenta w Turcji – postęp w procesie demokratyzacji?. *Białostockie Studia Prawnicze*, 20(A), 71–87.
- Ünveren, B. (2022). *Turkey's opposition desperately seeks an electable leader*. <https://www.dw.com/en/turkeys-opposition-desperately-seeks-an-electable-leader/a-63109589>.
- Wasilewski, K. (2017a). *Turcja na drodze do systemu prezydenckiego*. https://pism.pl/publikacje/Turcja_na_drozdzie_do_systemu_prezydenckiego.
- Wasilewski, K. (2017). *Turcja w procesie przemian: wnioski dla strategii UE*. https://pism.pl/publikacje/Turcja_w_procesie_przemian__wnioski_dla_strategii_UE.
- Wasylewicz, M. (2016). Autorytety medialne – starcie czy wsparcie (?) autorytetów realnych współczesnej młodzieży. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 35(1), 99–109.
- Wódka, J. (2013). *Polityka zagraniczna „nowej” Turcji. Implikacje dla partnerstwa transatlantyckiego*. Warszawa: ISPAN.
- Wódka, J. (2015). (De) europeizacja tureckich partii politycznych: aspekty instytucjonalne i transnarodowe. W A. Cianciara, A. Burakowski, Olszewski, P. & Wódka, J. (Red.), *Europeizacja partii politycznych i grup interesu. W wybranych państwach Partnerstwa Wschodniego i kandydujących do Unii Europejskiej* (s. 141–182). Warszawa: ISPAN.
- Ziółkowski, J. (2008). Redukcja autorytetu w procesach specjalizacji i profesjonalizacji. *Świat idei i polityki*, 8, 56–68.
- Żyro, T. (2007). *Wstęp do politologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

ARTYKUŁY VARIA

VARIA ARTICLES

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

ANDRZEJ JĘDRUCHNIEWICZ

<http://orcid.org/0000-0002-3133-6880>

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
andrzej_jedruchniewicz@sggw.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2316

Polityka państwa wobec rolnictwa w związku z pandemią COVID-19¹

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest rozpoznanie, omówienie i ocena sposobów oraz zakresu oddziaływania państwa na rolnictwo w Polsce, aby wspomóc gospodarstwa rolne w związku z pandemią COVID-19.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Głównym problemem badawczym jest identyfikacja pomocy podejmowanej przez państwo w stosunku do rolnictwa w związku z kryzysem pandemicznym oraz wskazanie wielkości i kierunków wsparcia polskich producentów rolnych. Metodyka badawcza opiera się na analizie literatury przedmiotu, zastosowaniu metody opisowej, porównawczej, logiki werbalnej oraz metod statystyki opisowej.

PROCES WYWODU: Proces badawczy składa się z następujących części: analiza skutków pandemii COVID-19 dla rolnictwa w literaturze przedmiotu, przedstawienie wyników badań dotyczących poziomu państwowego wsparcia sektora rolnego w Polsce, prezentacja sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych w pierwszym roku pandemii oraz dyskusja.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Gospodarstwa rolne w Polsce generalnie dobrze poradziły sobie w niekorzystnych warunkach wywołanych pandemią

1 Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” nr projektu Nds/532598/2021/2022 całkowita wartość projektu 290.950,00 zł.

COVID-19. Największe problemy wystąpiły w pierwszej fazie kryzysu. Polscy producenci rolni mogli korzystać z wielu programów i instrumentów oferowanych przez państwo. ARiMR realizowała pomoc z programu współfinansowanego ze środków UE oraz programów w ramach pomocy krajowej. W związku z kryzysem COVID-19 w latach 2020–2021 łączne wsparcie Agencji dla gospodarstw rolnych wyniosło 1,8 mld zł, tj. 3,4% całych jej wydatków.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Poziom wydatków dla rolnictwa w Polsce, związanych z szokiem wywołanym przez SARS-CoV-2, był znaczący. Zrealizowane wsparcie generalnie należy ocenić pozytywnie. Zostały złagodzone skutki kryzysu. Natomiast należy bardziej wiązać wsparcie z sytuacją ekonomiczno-finansową rolników. Trzeba też pamiętać, że pomoc państwa, poprzez wzrost podatków, długu publicznego i/lub inflacji, jest kosztowna dla społeczeństwa.

SŁOWA KLUCZOWE:

rolnictwo, polityka państwa, wsparcie rolnictwa,
pandemia COVID-19, dochód rolniczy

Abstract

STATE POLICY TOWARDS AGRICULTURE
IN CONNECTION WITH THE COVID-19 PANDEMIC

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to identify, discuss and evaluate the ways and scope of the state's influence on agriculture in Poland in order to support farms in connection with the COVID-19 pandemic.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problem is the identification of aid undertaken by the state in relation to agriculture in connection with the pandemic and the indication of the size and directions of support for Polish farms. The research methodology is based on the analysis of the literature on the subject, the use of descriptive and comparative methods, verbal logic and methods of descriptive statistics.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The process of researchers consists of: analysis of the effects of the COVID-19 pandemic on agriculture in the literature, presentation of research results on the level of state support for the agricultural sector in Poland, presentation of the income situation of farms in the first year of the pandemic and discussion.

RESEARCH RESULTS: Farms in Poland generally coped well in the unfavorable conditions caused by the COVID-19 pandemic. The biggest problems occurred in the first phase of the crisis. Polish agricultural producers could use

many programs and instruments offered by the state. ARMA implemented aid from a program co-financed from EU funds and programs under national aid. Due to the COVID-19 crisis in 2020–2021, the Agency's total support for farms amounted to PLN 1.8 billion, i.e. 3.4% of its total expenditure.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS:

The level of expenditure for agriculture in Poland related to the COVID-19 shock was significant. Overall, the implemented support should be assessed positively. The effects of the crisis have been softened. However, support should be linked more to the economic and financial situation of farmers. It should also be remembered that state aid is costly to society through increased taxes, public debt and/or inflation.

KEYWORDS:

agriculture, state policy, agricultural support, COVID-19 pandemic, agricultural income

1. WPROWADZENIE

Pandemia COVID-19 jako tzw. „czarny łabędź” miała niespodziewany, gwałtowny i znaczący wpływ na funkcjonowanie poszczególnych sektorów, całych gospodarek w Unii Europejskiej i na całym świecie (Laing, 2020). Jednym z obszarów badań nad pandemią jest ocena jej wpływu na rolnictwo. Jest to sektor, w którym współcześnie polityka państwa, szczególnie w krajach rozwiniętych, ma wyjątkowo duże znaczenie. Już od dawna toczy się dyskusja sceptyków i zwolenników interwencjonizmu w rolnictwie (Rembisz, 2010; Sobiecki, 2015). Sceptycy wskazują na zakłócanie przez państwo podstawowych funkcji rynku. Prowadzi to do nieoptymalnej alokacji zasobów w gospodarce. Rolnictwo zużywa wówczas zbyt dużo zasobów, odbierając je innym sektorom. Poprzez interwencjonizm sztucznie podniesiona produktywność sprawia, że rolnictwo wykorzystuje więcej zasobów niż byłoby to w warunkach wolnorynkowych (Rothbard, 2009). Wskazuje się również na osłabienie przedsiębiorczych i innowacyjnych zachowań rolników (Prebble, 2008). Nowa ekonomia polityczna zwraca uwagę na problem interwencjonizmu jako decyzji politycznych, na które wpływają grupy nacisku, lobbying i korupcja (Friedland et al, 2021). Ekonomisci liberalni podkreślają,

że rozbudowana polityka rolna jest kosztowna dla społeczeństwa (Jędruchniewicz, 2018; Kwaśnicki, 2010). Zwolennicy interwencjonizmu w rolnictwie również wysuwają argumenty na poparcie swojego stanowiska. Najczęściej podkreślają wady rynku: niekompletność i niedoskonałość rynków związanych z rolnictwem, konieczność i przydatność dostarczania rolnictwu dóbr o charakterze publicznym, występowanie zjawiska kosztów i efektów zewnętrznych, niedoskonałość informacji (Stiglitz, 1987). Wskazują również na: 1) znaczenie warunków przyrodniczych; 2) niższy dochód rolnictwie niż w innych sektorach gospodarki; 3) niestabilność cen rolnych; 4) problem bezpieczeństwa żywnościowego (Alston i Pardey, 2014; Beckman i Countryman, 2021).

Generalnie czas pandemii to warunki sprzyjające zwiększeniu oddziaływania państwa na przedsiębiorstwa i społeczeństwo (Huerta de Soto, 2021). Sektor rolny nie jest tu wyjątkiem. Negatywne skutki pandemii COVID-19 wystąpiły także w rolnictwie. W trudnych czasach gospodarstwa rolne żądają wsparcia państwa, aby przezwyciężyć problemy i kontynuować swoją działalność. W takich warunkach władze najczęściej rozszerzają swoją pomoc. W Polsce państwo także podjęło szereg działań dotyczących rolnictwa w celu ograniczenia negatywnych skutków pandemii, a dokładnej skutków wprowadzonych restrykcji w związku z wybuchem i trwaniem pandemii.

2. METODYKA BADAWCZA

Celem artykułu jest rozpoznanie, omówienie i ocena sposobów oraz zakresu oddziaływania państwa na rolnictwo w Polsce, aby wspomóc gospodarstwa rolne w związku z pandemią COVID-19.

W pracy jako metody badań wykorzystano krytyczną analizę literatury przedmiotu, metodę opisową, porównawczą i logikę werbalną. Zastosowano także metody statystyki opisowej, w tym klasyczne miary rozkładu. Do prezentacji wyników badań wykorzystano opis tabelaryczny oraz formę graficzną w postaci wykresów.

Użyte w artykule dane pochodzą z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), Polskiego Funduszu Rozwoju (PFR) oraz Głównego Urzędu Statystycznego (GUS).

Podstawowy okres badawczy to lata 2020–2021.

3. WPŁYW PANDEMII COVID-19 NA ROLNICTWO W POLSCE W LITERATURZE EKONOMICZNEJ

Badania nad skutkami pandemii COVID-19 w rolnictwie światowym wskazują na kilka kluczowych kwestii związanych z tym szokiem. W literaturze podkreślany jest problem bezpieczeństwa żywnościowego. Ograniczenia w handlu zagranicznym sprawiły, że kraje importujące żywność, szczególnie kraje biedniejsze, stanęły przed ryzykiem braku wystarczającej ilości żywności ze wszystkimi tego konsekwencjami (Lugo-Morin, 2020). Analizując ekonomiczne skutki pandemii w rolnictwie najczęściej odnosi się je do popytowej i podażowej strony tego sektora. Literatura wskazuje, że na świecie wpływ pandemii na popyt na produkty rolne dotyczył zagadnień: spadku zapotrzebowania na żywność z powodu ograniczeń lub zamknięcia placówek gastronomicznych i hotelarskich (Hobbs, 2020); gwałtownego wzrostu popytu na niektóre rodzaje żywności w początkowej fazie pandemii i zmian we wzorcach konsumpcyjnych (Barrett, 2020) oraz ograniczenia popytu na produkty rolne przez przemysł spożywczy na początku szoku. Natomiast na podaż rolną pandemia COVID-19 wpływała głównie poprzez: 1) zerwanie łańcuchów dostaw surowców rolnych w skali światowej (Gruère i Brooks, 2021); 2) ograniczenia w dostępności pracowników w rolnictwie i przemyśle spożywczym; 3) wzrost kosztów ochrony sanitarnej pracowników (Liem et al., 2020); 4) wzrost cen środków do produkcji rolnej w dalszym okresie pandemii (Langemeier, 2022).

Nie wszystkie efekty oddziaływania pandemii COVID-19 na rolnictwo w skali światowej wystąpiły również w Polsce. Krajowa literatura przedmiotu skupia się na kilku obszarach niedawnego szoku ważnych dla polskiego sektora rolnego. Pierwszy obszar dotyczy rolno-spożywczego handlu zagranicznego. Wnioski dla Polski są ogólnie pozytywne. Z badań wynika, że w pierwszym półroczu 2020 roku polski eksport tych produktów kontynuował trend wzrostowy. Zmniejszyła się tylko dynamika jego przyrostu. Spadek eksportu w ujęciu rocznym, podobnie jak w innych krajach, nastąpił tylko w początkowym okresie pandemii – w Polsce w kwietniu i maju. Natomiast już w czerwcu 2020 roku wzrósł o ponad 10% (Ambroziak, 2020). Wzrost utrzymał się w całym tym roku. Jako przyczyny dobrego zachowania się polskiego eksportu rolno-spożywczego wskazuje

się to, że żywność jest produktem pierwszej potrzeby a w produkcji występowały relatywnie niewielkie zakłócenia. Wynikały one z względnie krótszych łańcuchów produkcji (Szczepaniak i Ambroziak, 2021; Bułkowska, 2021).

Wprowadzone ograniczenia oraz wzrost niepewności w związku z pandemią COVID-19 poprzez spadek popytu wpłynęły w Polsce na obniżenie cen skupu wielu produktów rolnych w 2020 roku w ujęciu rocznym. Spadły ceny znacznej części podstawowych produktów roślinnych oraz zwierzęcych. Sytuacja cenowa rolników znacznie pogorszyła się od momentu wprowadzenia restrykcji. Do marca 2020 roku ceny żywca były wysokie i utrzymywały tendencję wzrostową, natomiast od kwietnia zaczęły gwałtownie maleć (Mroczek, 2020). W całym 2020 roku szczególnie trudna była sytuacja producentów żywca wieprzowego i drobiowego. Z badania wynika, że blisko 58% gospodarstw ukierunkowanych na produkcję zwierzęcą odczuło niekorzystny wpływ pandemii (Sowula-Skrzyńska, Pawłowska i Borecka, 2020).

Kluczowym odbiorcą produktów od rolników jest przemysł spożywczy. Z analiz zamieszczonych w literaturze przedmiotu wynika, że w 2020 roku był on generalnie w dobrej kondycji (Olszowy, 2021). Jednak były także branże, których sytuacja pogorszyła się w porównaniu z 2019 rokiem. Wartość produkcji całego polskiego przemysłu spożywczego w cenach stałych zmniejszyła się tylko w kwietniu i maju 2020 roku. W roku pandemii znacznie wzrosła produkcja m.in. dań gotowych oraz kasz i płatków. Natomiast mocno spadła produkcja soków skoncentrowanych, cukru i świeżego pieczywa (Szczepaniak i Ambroziak, 2021). W tym okresie rentowność całego przemysłu spożywczego oraz większości jego branż była wyższa niż w roku poprzednim (Drożdż, Mroczek i Staszczak, 2021).

Ważnym odbiorcą produktów rolnych jest także gastronomia. Badania wskazują, że w Polsce, tak jak na całym świecie, była ona w najtrudniejszej sytuacji. Nieporównywanie gorszej niż przemysł spożywczy. Wprowadzone ograniczenia doprowadziły do całkowitego zamknięcia zakładów gastronomicznych lub przejścia na sprzedaż na wynos (Szymkowiak i Gutkowski, 2021; Gramza-Michałowska i Kulczyński, 2021). Spowodowało to znaczne zmniejszenie popytu na produkty gospodarstw rolnych, szczególnie pochodzenia zwierzęcego. Kowalczyk (2020) zwraca uwagę także na problem spekulacji

i przestępstw gospodarczych w obszarze żywności w tej niecodziennej sytuacji. Prostą konsekwencją takich zachowań jest wzrost żywności zafałszowanej, żywności o obniżonej jakości, a nawet żywności skażonej, czyli generalnie spadek bezpieczeństwa żywności.

Prowadzone są również badania wpływu pandemii COVID-19 na zatrudnienie w rolnictwie oraz bezpieczeństwo i higienę pracy (Zawojka 2021; Ostaszewski, 2020). Szok pandemiczny miał negatywny wpływ na popyt i podaż rynku pracy, jak i na koszy produkcji.

4. POMOC MINISTERSTWA ROLNICTWA I ROZWOJU WSI ZWIĄZANA Z COVID-19

Polscy producenci rolni w związku z pandemią COVID-19 mogli korzystać z różnorodnych programów i instrumentów pomocy udzielonej im przez państwo. W Polsce politykę rolną kształtuje i realizuje Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, natomiast główną instytucją wykonawczą i płatniczą jest Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Zleca ona także realizację niektórych zadań Krajowemu Ośrodkowi Wsparcia Rolnictwa (KOWR). Dlatego organizowanie i finansowanie programów wsparcia dla rolnictwa związanych z pandemią COVID-19 było dokonywane przede wszystkim przez Agencję.

Pomoc producentom rolnym była udzielana przez ARiMR w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) 2014–2020 oraz programów krajowych. Programy te były finansowane ze środków unijnych i polskich. W latach pandemii największe wsparcie z ARiMR związane z pandemią COVID-19 polscy rolnicy otrzymali w ramach PROW 2014–2020. Pomoc realizowana była jako działanie M.21 „Wyjątkowe tymczasowe wsparcie dla rolników, mikroprzedsiębiorstw oraz małych i średnich przedsiębiorstw szczególnie dotkniętych kryzysem związanym z COVID-19”. Środki z tego działania były przeznaczone dla producentów rolnych zajmujących się głównie produkcją zwierzęcą. Wsparcie przybrało formę jednorazowego ryczałtu, a jego wysokość uzależniona była od rodzaju i skali produkcji rolnej. Pomoc dla jednego rolnika nie mogła przekroczyć równowartości 7000 euro. W ramach tego programu Agencja przeprowadziła jeden nabór wniosków od 9 września do 7 października 2020 roku.

W latach 2020–2021 z działania M.21 wypłacono łącznie 1,2 mld zł (tabela 1). Było to 2/3 całkowitej pomocy udzielonej przez ARiMR w związku z panującą pandemią. Kwota ta składała się ze środków pochodzących z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) w wielkości 760,8 mln zł (64%) oraz ze środków polskiego budżetu na poziomie 438,4 mln zł (36%). Prawie całe wsparcie z PROW 2014–2020, czyli 99,7%, zostało wypłacone producentom rolnym w grudniu 2020 roku. Była to kwota 1195,6 mln zł. W 2021 roku wypłacono rolnikom ponad 3,5 mln zł, czyli 0,3%.

W badanym okresie z działania M.21 skorzystało 180 341 gospodarstw, czyli ok. 14% wszystkich gospodarstw rolnych w Polsce. Najwięcej rolników otrzymało omawianą pomoc z PROW 2014–2020 w województwach: mazowieckim, wielkopolskim oraz podlaskim (tabela 1). W ramach tego wsparcia zdecydowanie największą kwotę wypłacono producentom rolnym w województwie wielkopolskim (286,4 mln zł). Zostało złożonych łącznie 195 625 wniosków (ARiMR, 2022, z czego 92,2% Agencja zaakceptowała do realizacji). Największa część takich wniosków była składana w województwie podlaskim (94,5%), a najmniejsza w świętokrzyskim (85,2%). Ogólny poziom akceptacji wniosków przez Agencję należy uznać za wysoki. Wynikał on z chęci szybkiego i możliwie powszechnego niesienia pomocy rolnikom w związku ze wzrostem niepewności związanej z pandemią COVID-19. Szybkość wypłat i niski poziom wymogów administracyjnych należy ocenić pozytywnie. Natomiast wątpliwości budzi powszechność tego programu. Nie był on powiązany z sytuacją ekonomiczno-finansową gospodarstw rolnych.

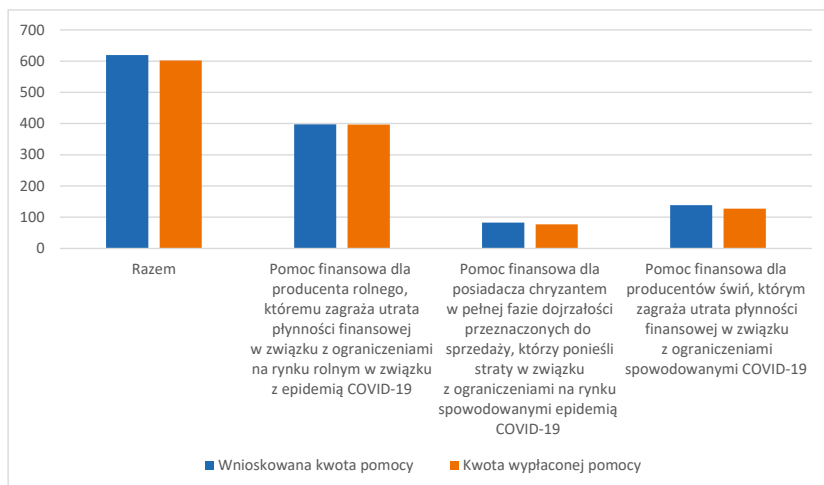
Tabela 1. Wsparcie dla producentów rolnych dotkniętych kryzysem COVID-19 z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020 (Działanie M.21) w tys. zł

Województwo	Liczba beneficjentów	Kwota zrealizowanych płatności	Liczba beneficjentów	Kwota zrealizowanych płatności
	2020		2021	
Dolnośląskie	2 476	16 384,2	6	84,2
Kujawsko-pomorskie	15 572	139 225,2	10	245,0
Lubelskie	12 278	67 153,2	9	106,2
Lubuskie	1 537	13 469,9	2	133,6
Łódzkie	16 489	105 169,5	14	334,5
Małopolskie	9 285	38 101,3	15	198,2
Mazowieckie	32 869	163 256,0	32	388,9
Opolskie	3 636	40 167,5	6	171,2
Podkarpackie	4 038	20 139,3	9	133,0
Podlaskie	22 607	104 281,9	17	179,9
Pomorskie	6 939	53 947,0	13	152,6
Śląskie	4 641	34 517,8	16	237,5
Świętokrzyskie	6 743	38 935,8	2	63,5
Warmińsko-mazurskie	10 484	62 249,9	11	209,8
Wielkopolskie	28 675	285 697,6	32	732,4
Zachodniopomorskie	1 871	12 951,7	7	174,2
Razem	180 140	1 195 647,6	201	3 544,6

Źródło: obliczenia własne na podstawie (ARiMR, 2021, 2022).

Z programów krajowych pomoc państwa dla producentów rolnych dotkniętych kryzysem COVID-19 była dokonywana w ramach trzech programów: 1) pomoc finansowa dla producenta rolnego, któremu zagraża utrata płynności finansowej w związku z ograniczeniami na rynku rolnym w związku z pandemią COVID-19; 2) pomoc finansowa dla posiadacza chryzantem w pełnej fazie dojrzałości przeznaczonych do sprzedaży, którzy ponieśli straty w związku z ograniczeniami na rynku spowodowanymi pandemią COVID-19; oraz 3) pomoc finansowa dla producentów świń, którym zagraża utrata płynności finansowej w związku z ograniczeniami spowodowanymi COVID-19.

Wykres 1. Pomoc z programów krajowych dla producentów rolnych dotkniętych kryzysem COVID-19 w latach 2020–2021 (mln zł)

Źródło: obliczenia własne na podstawie (ARiMR, 2021, 2022).

Z tych programów w latach 2020–2021 ARiMR wypłaciła producentom rolnym dotkniętym kryzysem COVID-19 ogółem 602,1 mln zł (wykres 1). Była to 1/3 całej pomocy udzielonej przez Agencję w związku z panującą pandemią. Agencja wspierając rolników w łagodzeniu skutków pandemii łącznie w ramach PROW 2014–2020 (działanie M.21) oraz programów krajowych wypłaciła 1801,3 mln zł. Pomoc z programów krajowych była mniejsza niż z PROW 2014–2020, ale również znacząca i ważna. Agencja zaakceptowała ogółem 96,6% wnioskowanej pomocy. Jest to odsetek jeszcze większy niż pomocy z działania M.21. W okresie pandemii Agencja także w ramach programów krajowych szybko udzielała wsparcia od momentu złożenia wniosku przez rolnika. Ograniczała również wymogi biurokratyczne. Takie działania trzeba ocenić pozytywnie. Były to też wydatki skierowane bardziej precyzyjnie w porównaniu z PROW 2014–2020, gdyż dotyczyły gospodarstw, którym zagrażała utrata płynności finansowej. Natomiast w przypadku posiadaczy chryzantem było to działanie niezbędne w związku z zakazem wejścia na cmentarze, wprowadzonym przez państwo na kilka dni przed 1 listopada 2020 roku.

Najwięcej środków w ramach programów krajowych zostało wypłaconych z programu pomoc finansowa dla producenta rolnego, któremu zagraża utrata płynności finansowej w związku z ograniczeniami na rynku rolnym w związku z pandemią COVID-19 (wykres 1). Program ten stanowił 65,9% całej pomocy z programów krajowych. W jego ramach środki finansowe uzyskało 57 179 producentów rolnych, którym wypłacono 396,7 mln zł, czyli prawie całą wnioskowaną kwotę. Bardzo podobnym programem i drugim pod względem wypłaconych środków z programów krajowych była pomoc finansowa dla producentów świń, którym zagrażała utrata płynności finansowej w związku z ograniczeniami spowodowanymi COVID-19. Hodowcy świń byli i tak w trudnej sytuacji wynikającej z afrykańskiego pomoru świń (ASF). W ramach tego programu wydatkowano 127,8 mln zł, czyli 92,2% wnioskowanej kwoty. Wnioski producenci składali w grudniu 2020 roku, a pomoc została wypłacona na początku 2021 roku.

Najmniejszym programem pod względem wypłaconych kwot była pomoc finansowa dla posiadacza chryzantem w pełnej fazie dojrzałości przeznaczonych do sprzedaży, którzy ponieśli straty w związku z ograniczeniami na rynku spowodowanymi pandemią COVID-19. W związku z wprowadzonym lockdownem producentom chryzantem groziło bankructwo. ARiMR wydała na skup tych kwiatów 77,6 mln zł, czyli 12,9% całej pomocy z programów krajowych. Łącznie pomoc uzyskało 5211 sprzedawców chryzantem.

Wsparcie dla rolnictwa związane z pandemią COVID-19 udzielone przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w latach 2020–2021 wynosiło prawie 3,0% polskiego budżetu rolnego (bez wydatków państwa na KRUS), 3,4% całych wydatków ARiMR oraz ponad 9,3% wydatków na wszystkie działania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020. Zdecydowanie przeważają wydatki przekazane rolnikom w pierwszym roku pandemii (tabela 2). Mimo że przy powierzchownej analizie te udziały nie wyglądają na duże, to poziom wydatków związanych z szokiem spowodowanym COVID-19 można ocenić jako znaczący. Trzeba uwzględnić, że pomoc dotyczyła tylko jednego problemu (COVID-19) i odnoszona jest do olbrzymich wydatków związanych z różnorodnymi działaniami w całym rolnictwie. Dodatkowo producenci rolni mogli korzystać z programów przeznaczonych dla wszystkich podmiotów.

Tabela 2. Poziom wsparcia dla rolnictwa w Polsce (mld zł) i relacja pomocy związanej z COVID-19 do źródeł wydatków na rolnictwo

Wyszczególnienie	2020	2021	2020–2021
(1) Działanie M.21 – COVID-19	1,2	0,04	1,2
(2) Programy krajowe – COVID-19	0,5	0,1	0,6
Budżet rolny (bez KRUS)	33,3	28,5	61,8
Wydatki ARiMR	28,1	25,3	53,4
PROW 2014–2020	10,6	9,1	19,7
(1)/Budżet rolny (bez KRUS) (%)	3,6	0,1	2,0
(1)/Wydatki ARiMR (%)	4,3	0,2	2,3
(1)/PROW 2014–2020 (%)	11,3	0,4	6,3
(2)/Budżet rolny (bez KRUS) (%)	1,4	0,4	1,0
(2)/Wydatki ARiMR (%)	1,7	0,5	1,1
(2)/PROW 2014–2020 (%)	4,5	1,3	3,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie (ARiMR, 2021, 2022) i (GUS 2022).

5. PROGRAMY I INSTRUMENTY OGÓLNOSEKTOROWE ZWIĄZANE Z COVID-19 W POLSCE

Polski rząd w ramach tzw. Tarczy antycovidowych stworzył wiele programów oraz instrumentów, z których mogły korzystać przedsiębiorstwa ze wszystkich sektorów, w tym również z sektora rolnego. Programy te, notyfikowane przez Komisję Europejską, były realizowane przez różne instytucje: ministerstwa, Polski Fundusz Rozwoju czy Bank Gospodarstwa Krajowego. Programy pomocowe dla przedsiębiorstw prowadzących działalność w sektorze produkcji podstawowej produktów rolnych, którzy ucierpieli w wyniku COVID-19, oprócz wyżej omówionych, były następujące (MRiRW, 2022):

- Polskie środki antykryzysowe – COVID-19 – dopłaty do oprocentowania kredytów dla rolników,
- Polski program gwarancji publicznych na wsparcie gospodarki w związku z pandemią koronawirusa – pomoc w formie gwarancji kredytowych,

- Polskie środki antykryzysowe – COVID-19 – pomoc państwa w formie instrumentów zwrotnych w ramach programów operacyjnych,
- Polskie działania antykryzysowe:
 - o dotacje bezpośrednie, zaliczki zwrotne, ulgi podatkowe i płatnicze, odroczenia podatkowe i dopłaty do wynagrodzeń związane z COVID-19,
 - o dofinansowanie części kosztów wynagrodzeń pracowników i składek na ubezpieczenia społeczne dla MŚP,
 - o dofinansowanie części kosztów prowadzenia działalności gospodarczej dla przedsiębiorców będących osobami fizycznymi niezatrudniającymi pracowników,
 - o dofinansowanie części kosztów wynagrodzeń pracowników i składek na ubezpieczenia społeczne dla organizacji pozarządowych i organizacji pożytku publicznego,
 - o przedłużenie płatności rat podatku od nieruchomości,
 - o ulgi w płatnościach z tytułu najmu/dzierżawy/użytkowania,
 - o ulgi w należnościach cywilnoprawnych i w płatnościach z tytułu najmu/dzierżawy/użytkowania,
 - o zwolnienie z obowiązku opłacenia nieopłaconych należności z tytułu składek ZUS,
 - o zwrot kosztów przystosowania stanowiska pracy do potrzeb pracowników niepełnosprawnych,
- Polskie środki antykryzysowe – COVID-19 – pomoc państwa w formie dotacji lub pomocy zwrotnej w ramach programów operacyjnych,
- Polskie środki antykryzysowe – COVID-19 – pomoc publiczna ze środków instrumentów inżynierii finansowej podlegających ponownemu wykorzystaniu w celu wspierania polskiej gospodarki,
- Polskie środki antykryzysowe – COVID-19 – tarcza finansowa dla mikro, małych i średnich przedsiębiorstw,
- Polskie środki antykryzysowe – COVID-19 – pomoc w uproszczonej formie wsparcia zwrotnego ze środków instrumentów inżynierii finansowej podlegających ponownemu wykorzystaniu w celu wspierania polskiej gospodarki,
- Polskie środki antykryzysowe – COVID-19 – tarcza finansowa dla dużych przedsiębiorstw – inwestycje kapitałowe, umorzenie pożyczek, pożyczka płynnościowa,

- Pomoc publiczna w postaci obniżenia rocznej opłaty za użytkowanie wieczyste oraz ulgi w opłatach czynszowych, dzierżawnych i użytkowych na wsparcie przedsiębiorców dotkniętych epidemią COVID-19,
- COVID-19: Gwarancje dla faktoringu.

Jeden z wymienionych programów, tj. Tarcza finansowa dla mikro-, małych i średnich przedsiębiorstw, był realizowany przez Polski Fundusz Rozwoju (PFR). Z subwencji mogły skorzystać firmy, które w związku z pandemią COVID-19 doznały spadku przychodów o co najmniej 25% w dowolnym miesiącu po 1 lutego 2020 roku w porównaniu do poprzedniego miesiąca lub analogicznego miesiąca poprzedniego roku. Subwencja pod pewnymi warunkami mogła być umorzona w 75%. Do 31.07.2021 roku PFR wypłacił podmiotom z branży rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo 668 mln zł, tj. 1,1% całej pomocy (PFR, 2021). Program ten, mimo dużej szybkości przekazywania firmom subwencji, budzi poważne wątpliwości: 1) ustalono zbyt łagodne kryteria pomocy; 2) ustalono za wysoki poziom i zbyt łagodne kryteria umarzania subwencji.

6. SYTUACJA DOCHODOWA GOSPODARSTW ROLNYCH W 2020 ROKU

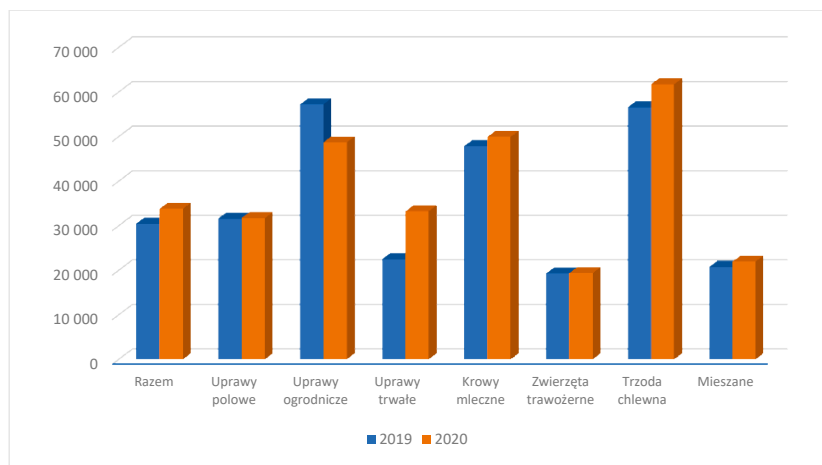
Głównym celem wsparcia producentów rolnych było zrekompensowanie części strat poniesionych przez rolników w wyniku pandemii COVID-19 oraz zachęcenie ich do kontynuowania produkcji rolnej w celu zminimalizowania ryzyka spadku jej poziomu. Jednym z podstawowych celów polityki rolnej jest wzrost wielkości dochodów uzyskiwanych przez rolników. Cel ten był również kluczowy przy tworzeniu i realizacji pomocy związanej z kryzysem COVID-19. Dlatego też analiza dochodów uzyskiwanych przez gospodarstwa rolne w okresie pandemii jest podstawowym elementem w ocenie skuteczności tej pomocy.

Z analizy danych Głównego Urzędu Statystycznego dotyczących dynamiki przeciętnego dochodu z pracy w gospodarstwach indywidualnych z 1 ha przeliczeniowego wyniku pozytywny wniosek. Przeciętny dochód w 2020 roku wzrósł o ok. 18%. Jest to tylko trochę

mniejsza dynamika niż w roku poprzednim, kiedy dochód powiększył się o prawie 20%. Natomiast w 2018 roku spadł o 20% (GUS, 2021). Te pozytywne zmiany potwierdzają dane FADN (2021, 2022). Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w 2020 roku wyniósł 48 374 zł i powiększył się w ciągu roku o 8,3%. Jest to mniejsza dynamika niż w roku poprzednim (17,1%), jednak w roku pandemii dochód powiększył się i to w niemałym stopniu.

Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego na osobę pełnoetatową rodzinę w 2020 roku również powiększył się i wyniósł 33 836 zł. Wzrósł on o 10,9%. Jednak, tak samo jak rok wcześniej, analizowany dochód rolny ogółem był dużo mniejszy niż przeciętne roczne wynagrodzenie netto w gospodarce narodowej (45 276 zł). W roku pandemicznym sytuacja dochodowa prawie wszystkich typów gospodarstw była lepsza niż w 2019 roku (wykres 2). Wyjątkiem byli producenci zajmujący się uprawami ogrodniczymi. Trudności ze zbiorem oraz sprzedażą w wyniku lockdownu wpłynęły na spadek dochodów tych gospodarstw.

Wykres 2. Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego na osobę pełnozatrudnioną rodziny według typów produkcji (w zł)

Źródło: (FADN, 2021, 2022).

7. DYSKUSJA

Interwencja państwa w rolnictwie ciągle jest obszarem dyskusji między ekonomistami. W literaturze przedstawiane są ekonomiczne i pozaekonomiczne argumenty mające uzasadniać konieczność aktywnej polityki państwa w rolnictwie. Znaczna część tych argumentów wydaje się mało przekonująca. Występujące w dyskusji powody interwencjonizmu należałoby podzielić na te, które obiektywnie uzasadniałyby aktywność państwa w tym sektorze oraz te, które służą do uzasadnienia obecnego, wyjątkowego miejsca działalności rolniczej w całej gospodarce. Grupa pierwszych argumentów traktowana i używana jest nazbyt emocjonalnie. Na przykład wskazuje się, że rolnicy mają niższe dochody od innych grup społecznych (Kisielińska, 2018; Strzelecka, 2018). Czy jednak ten obiektywny fakt jest argumentem za zwiększaniem przez państwo ich dochodów? Teoria ekonomii jest tylko wyjaśniająca. Z obiektywnych faktów nie wynika, że państwo powinno ten stan zmieniać. Tym bardziej, że najczęściej wiązałyby się to z pozyskaniem z innych sektorów i/lub konsumentów środków potrzebnych do interwencji. Jako kluczowy argument wskazuje się także na niedoskonałości rynku. Jest to kwestia kontrowersyjna. Wielu ekonomistów na to zagadnienie reprezentuje poglądy inne niż powszechnie dominujące (por. Friedman, 2009; Rothbard, 2009).

W Polsce i wielu innych krajach w związku z wybuchem i rozprzestrzenianiem się pandemii COVID-19 rządy zareagowały w sposób charakterystyczny dla logiki etatyzmu. Wprowadziły daleko idące restrykcje związane z przemieszczaniem się ludności oraz działalnością wielu podmiotów gospodarczych. Taki sposób działania państwa oparty jest na domyślnym założeniu zwolenników interwencjonizmu, że osoby w sektorze prywatnym kierują się swoim własnym interesem, a w sektorze publicznym dobrem wspólnym (Przesławska, 2006). Takie założenie budzi poważne wątpliwości. Trudno uzasadnić dlaczego natura człowieka radykalnie zmienia się w różnych rolach społecznych w warunkach braku przymusu.

Wprowadzenie takiego lockdownu, ze względu na jego wysokie wieloaspektowe skutki, również jest dyskusyjne. Wydaje się, że mniej kosztownym sposobem postępowania władz w czasie pandemii byłoby umożliwienie w szerokim zakresie podejmowania przez podmioty

gospodarcze indywidualnych decyzji na występujące zagrożenia (Bylund, 2020; Huerta de Soto, 2021). Wówczas reakcja społeczeństwa opierałaby się na działaniach przedsiębiorców. Zastosowane rozwiązania byłyby bardziej zdecentralizowane i zdezagregowane.

Pomoc państwa udzielona gospodarstwom rolnym w Polsce w związku z pandemią COVID-19 jest zrozumiała w warunkach wówczas istniejących. Była to logiczna konsekwencja wprowadzonych przez rząd restrykcji w związku z pojawieniem się i rozwojem pandemii. Takie daleko idące ograniczenia dla konsumentów i przedsiębiorców, w tym dla gospodarstw rolnych, stworzyły wyjątkowo trudne warunki funkcjonowania podmiotów. Wiele z nich miało znaczne problemy finansowe. Inne zaś stanęły w obliczu bankructwa. Bez lockdownu takie problemy nie występowałyby. W tych warunkach wprowadzenie programów pomocowych należy rozumieć jak transakcję wiążaną. Państwo uniemożliwiło wolnościowe funkcjonowanie podmiotów, dlatego starało się ograniczyć negatywne skutki wprowadzonych utrudnień i zakazów. Zwolennicy podejścia wolnorynkowego wskazują, że brak rządowych restrykcji prowadziłby do radykalnego ograniczenia kosztownej dla społeczeństwa pomocy (Rapka, 2020). Ujęcie tego problemu w ten sposób jest przekonujące. Odwrotne stanowisko prezentuje Sanjay Reddy (2020). Uważa on, że bez radykalnego wzrostu roli państwa problemu nie da się rozwiązać, a pandemii pokonać. Taka opinia wydaje się przesadzona. Teoria i praktyka wskazują na siłę rynku i znaczenie innowacyjnego przedsiębiorcy w przezwyciężaniu problemów. Bardziej wyśrodkowane poglądy w tym zakresie prezentowane są przez (Grzeszak et al., 2020). Autorzy wskazują na możliwe korzyści i zagrożenia związane z bardziej ekspansywną polityką państwa w reakcji na pandemię.

8. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Szok pandemiczny wpłynął na funkcjonowanie rolnictwa w Polsce, jak i na całym świecie – zarówno od strony popytowej, jak i podażowej. Literatura ekonomiczna wskazuje, że gospodarstwa rolne w Polsce, uwzględniając cały 2020 rok, generalnie dobrze poradziły sobie w niekorzystnych warunkach wywołanych pandemią COVID-19. Największe problemy wystąpiły w pierwszej fazie kryzysu. Dla

polskich producentów rolnych głównymi negatywnymi skutkami tego szoku okazały się spadki cen wielu produktów rolnych, szczególnie żywca wieprzowego i drobiowego, oraz zmniejszenie popytu na produkty gospodarstw zgłaszanego przez zakłady gastronomiczne.

W związku z kryzysem COVID-19 producenci rolni mogli korzystać z wielu programów i instrumentów oferowanych przez państwo. Były to programy dostępne dla wszystkich podmiotów w gospodarce oraz skierowane tylko do rolników. ARiMR realizowała pomoc z programu współfinansowanego ze środków UE oraz programów w ramach pomocy krajowej. W latach 2020–2021 łączne wsparcie Agencji dla gospodarstw rolnych wyniosło 1,8 mld zł. Stanowiło to prawie 3,0% polskiego budżetu rolnego (bez wydatków na KRUS) oraz 3,4% całych wydatków ARiMR. Ponad 90% złożonych wniosków zostało zaakceptowanych. Trochę większy udział akceptacji wystąpił w programach pomocy krajowej. Zrealizowane wsparcie polskich rolników w obliczu pandemii generalnie należy ocenić pozytywnie. Zostały złagodzone skutki kryzysu. Wydaje się, że wsparcie ze strony państwa pozwoliło wielu rolnikom na uniknięcie trudnej sytuacji dochodowej. Ważne jest też to, że nie tworzone nowych instytucji państwowych, ale wsparcie realizowano przez już istniejące. Pożądaną cechą tego typu programów jest większe powiązanie wsparcia publicznego z sytuacją ekonomiczno-finansową rolników. Zawsze warto również pamiętać, że pomoc państwa, poprzez wzrost podatków, długu publicznego i/lub inflacji, jest kosztowna dla całego społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

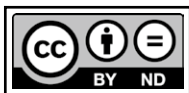
- Alston, J.M. & Pardey, P.G. (2014). Agriculture in the Global Economy. *Journal of Economic Perspectives*, 28, 121–146. DOI 10.1257/jep.28.1.121.
- Ambroziak, Ł. (2020). Wpływ pandemii COVID-19 na handel rolno-spożywczy Polski: pierwsze doświadczenia. *Zeszyty Naukowe SGGW Problemy Rolnictwa Światowego*, 20(XXXV), 4, 5–17, DOI: 10.22630/PRS.2020.20.4.18.
- ARiMR. (2021). *Sprawozdanie z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa za 2020 rok*. Warszawa.
- ARiMR. (2022). *Sprawozdanie z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa za 2021 rok*. Warszawa.

- Barrett, C.B. (2020). Actions now can curb food systems fallout from COVID-19. *Nature Food*, 1, 319–320. Doi.org/10.1038/s43016-020-0085-y.
- Beckman, J. & Countryman, A.M. (2021). The Importance of Agriculture in the Economy: Impacts from COVID-19. *American Journal of Agricultural Economics*, 103, 1595–1611. DOI: 10.1111/ajae.12212.
- Bułkowska, M. (2021). Polski handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi w dobie pandemii COVID-19. *Przemysł spożywczy*, 75(9), 2–9. DOI 10.15199/65.2021.9.1.
- Bylund, P. (2020). *Government Victims and Entrepreneurial Failure: Two Types of Conoranvirus Bankruptcies*. <https://mises.org/wire/government-victims-and-entrepreneurial-failure-two-types-conoranvirus-bankruptcies> (dostęp: 23.11.2022).
- Drożdż, J., Mroczek, R. & Staszczak, A. (2021). Przemysł spożywczy po turbulencjach spowodowanych pandemią COVID-19. *Przemysł spożywczy*, 75(8), 12–19. DOI 10.15199/65.2021.8.2.
- FADN. (2021). *Wyniki Standardowe Polskiego FADN w skrócie (rok obrachunkowy 2019)*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- FADN. (2022). *Wyniki Standardowe Polskiego FADN w skrócie (rok obrachunkowy 2020)*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Friedland, W.H., Busch, L., Buttel, F.H. & Rudy, A.P. (2021). *Towards a New Political Economy of Agriculture*. New York: Routledge.
- Friedman, M. & R. (2009). *Wolny wybór*. Sosnowiec: Aspekt.
- Gramza-Michałowska, A. & Kulczyński, B. (2021). Kierunki zmian w gastronomii w pandemii. *Przemysł spożywczy*, 75(9), 10–12.
- Gruère, G. & Brooks, J. (2021). Viewpoint: Characterising early agricultural and food policy responses to the outbreak of COVID-19. *Food Policy*, 100, 102017. DOI 10.1016/j.foodpol.2020.102017.
- Grzeszak, J., Leśniewicz, F., Śliwowski, P., & Święcicki, I. (2020). *Pandemonics. Zestaw narzędzi fiskalnych i monetarnych w dobie kryzysów*. Warszawa: PIE.
- GUS. (2022). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2021*. Warszawa.
- GUS. (2021). *Rolnictwo w 2020 r.* Warszawa.
- Hobbs, J.E. (2020). Food supply chains during the COVID-19 pandemic. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 68(2), 171–176. DOI 10.1111/cjag.12237.
- Huerta de Soto, J. (2021). *The Economic Effects of Pandemics: An Austrian Analysis*. <https://mises.org/wire/economic-effects-pandemics-austrian-analysis> (dostęp: 10.06.2022).
- Jędruchniewicz, A. (2018). Negatywne skutki regulowania cen rolnych. *Wies i Rolnictwo*, 3(180), 137–154. DOI: 10.7366/wir032018/06.

- Kisielińska, J. (2018). Dochody z gospodarstwa rolnego a wynagrodzenia z pracy najemnej w krajach UE. *Problemy Rolnictwa Światowego*, 18 (XXXIII), 2, 130–139. DOI: 10.22630/PRS.2018.18.2.40.
- Kowalczyk, S. (2020). Sektor żywnościowy w czasach pandemii. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, 56(3), 43–53. DOI 10.33119/KNoP.2020.56.3.3.
- Kwaśnicki, W. (2010). Subsydiowanie rolnictwa: Spojrzenie liberała. *Wies i Doradztwo*, 1–2(61–62), 15–29.
- Laing, T. (2020). The economic impact of the Coronavirus 2019 (Covid-2019): Implications for the mining industry. *The Extractive Industries and Society*, 7(2), 580–582. DOI 10.1016/j.exis.2020.04.003.
- Liem, A., Wang, C., Wariyanti, Y., Latkin, C.A. & Hall, B.J. (2020). The neglected health of international migrant workers in the COVID-19 epidemic. *The Lancet Psychiatry*, 7, e20. DOI: [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30076-6](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30076-6).
- Langemeier, M. (2022). Trends in General Inflation and Farm Input Prices. *Center for Commercial Agricultural*, April 25, 1–5.
- Lugo-Morin, D.R. (2020). Global Food Security in a Pandemic: The Case of the New Coronavirus (COVID-19). *World*, 1(2), 171–190. DOI: <https://doi.org/10.3390/world1020013>.
- Mroczek, R. (2020). Rynek mięsa w Polsce w dobie koronawirusa SARS-Cov-2. *Zeszyty Naukowe SGGW Problemy Rolnictwa Światowego*, 20(XXXVI), 3, 53–65. DOI 10.22630/PRS.2020.20.3.17.
- Olszowy, J. (2021). Nowa rzeczywistość – sektor spożywczy w czasach pandemii. W A. Kuchciński & T. Konopka (Red.), *Polska i świat w kryzysie wywołanym COVID-19 – aspekty ekonomiczne, społeczne i prawne* (s.45–62). Kielce: Oficyna Wydawnicza SSW.
- MRiRW. (2022). COVID-19. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/covid-19> (dostęp: 16.06.2022).
- Ostaszewski, W. (2020). Bezpieczeństwo i higiena pracy w czasach pandemii. *Praca i Zabezpieczenie Społeczne*, 5, 51–55. DOI 10.33226/0032-6186.2020.5.7.
- PFR. (2021). *Jednostkowy Raport Roczny PFR S.A. za rok 2020*. Warszawa.
- Prebble, R. (2008). *Nowozelandzkie odrodzenie gospodarcze*. Warszawa: Prohibita.
- Przesławska, G. (2006). Ekonomiczna rola państwa w ujęciu nowej ekonomii politycznej. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law*, 2(1), 35–48.
- Rapka, P. (2020). *Tarcza antykryzysowa – jakie problemy rozwiązuje, a jakie tworzy?*. <https://mises.pl/blog/2020/03/24/rapka-tarcza-antykryzysowa-jakie-problemy-rozwiazuje-a-jakie-tworzy/> (dostęp: 23.11.2022).
- Reddy S.G. (2020). *Coronavirus and the Limits of Economics*. <https://foreignpolicy.com> (dostęp: 23.11.2022).

- Rembisz, W. (2010). Krytyczna analiza podstaw i ewolucji interwencji w rolnictwie. *Współczesna Ekonomia*, 4(16), 7–24.
- Rothbard, M.N. (2009). *Interwencjonizm, czyli władza a rynek*. Chicago-Warszawa: Fijorr Publishing.
- Sowula-Skrzyńska E., Pawłowska J. & Borecka A. (2020). Sytuacja wybranych rynków surowców i produktów pochodzenia zwierzęcego w dobie pandemii koronawirusa. *Wiadomości Zootechniczne*, LVIII (3–4), 55–66.
- Stiglitz, J.E. (1987). Some theoretical aspects of agricultural policies. *The World Bank Research Observer*, 2(1), January, 43–60.
- Strzelecka, A. (2018). Zmiany dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, 73–91.
- Szczepaniak, I. & Ambroziak, Ł. (2021). *Przemysł spożywczy i handel rolno-spożywczy w warunkach pandemii COVID-19*. file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/Seminarium_COVID-19%20(4).pdf (dostęp: 11.06.2022).
- Szymkowiak, H. & Gutowski, T. (2021). Polska gastronomia w czasie pandemii. *Tutoring Gedanensis*, 6(1), 79–88. DOI: <https://doi.org/10.26881/tutg.2021.1.09>.
- Zawojcka, A. (2021). Zwycięzcy i przegrani pandemii Covid-19: perspektywa globalna z uwzględnieniem gospodarki rolno-żywnościowej. *Zeszyty Naukowe SGGW Problemy Rolnictwa Światowego*, 21(XXXVI), 4, 54–75. DOI: 10.22630/PRS.2021.21.4.16.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

AGNIESZKA KNAP-STEFANIUK

<http://orcid.org/0000-0002-9201-9889>
Jesuit University Ignatianum in Krakow
agnieszka.knap.stefaniuk@ignatianum.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2267

Managers' power in an environment of cultural diversity – in the opinion of managers from Poland, Spain and Italy

Abstract

RESEARCH OBJECTIVE: The aims of the article are to describe how managers of different nationalities understand the concept of “power”, to identify the sources of their power and ways of exercising it, and to determine the impact of managers’ power on different areas of managing people in a culturally diverse work environment.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problems are an attempt to answer the following questions: How do managers who work with multicultural teams define “power”? What sources of power and ways of exercising power do they use in managing their teams? What areas of people management in culturally diverse teams are significantly influenced by their power? The research methods are a review of the subject literature and the results of 24 individual in-depth interviews.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The theoretical part of the article explains the term “power” and describes the sources of power used by managers in managing people. The research part reports the results of a qualitative study (interviews with the Polish, Spanish and Italian managers).

RESEARCH RESULTS: Based on the subject literature and the results of the study, the author has demonstrated that managers’ power is of great importance as it affects employees and different areas of people management. This is very important in an environment of cultural diversity, in which employees from

Suggested citation: Knap-Stefaniuk, A. (2022). Managers’ power in an environment of cultural diversity – in the opinion of managers from Poland, Spain and Italy. *Horizons of Politics*, 13(45), 119–138. DOI: 10.35765/HP.2267.

various cultural backgrounds can have different sensitivity to the sources of power used by managers.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Managers responsible for managing teams should pay special attention to the sources of power and the ways in which power is exercised, the impact of power on employees' attitudes and behaviours, their motivation to work and the decisions taken in different areas of people management. Managers' responsibility to use power appropriately is particularly important in work environment of cultural diversity.

KEYWORDS:

power, sources of power, managers, cultural diversity, multicultural teams

INTRODUCTION

The growth of economic activity of businesses on a global scale results in a situation in which an increasing number of employees and managers work in international companies and perform their tasks in multicultural teams. In today's work environment cultural diversity affects managers' attitudes and behaviours and the way they exercise power. Managers' power means that they are entitled to make decisions and enforce the implementation of these decisions. Thus, power should serve the objectives of an organization and should be exercised in such a way as to ensure that it operates in the best possible way. It should also take into account the interests of individuals and teams, whose work is crucial to the success of an organisation.

In an environment of cultural diversity, power exercised by managers who work with multicultural teams is very important, especially because of various – often totally different – expectations or habits of employees from diverse cultures. The study described in the article (individual in-depth interviews) on power and sources of power used by managers in a multicultural environment was conducted among the Polish, Spanish and Italian managers.

The main aim of the article is to identify the sources of power, the ways in which it is exercised by managers and the influence of this power on different areas of people management in culturally diverse

work environments as seen by the Polish, Spanish and Italian managers participating in the interviews.

In relation to the aim of the article, the following research problems were formulated: How do managers who work with multicultural teams understand the concept of "power" they exercise in managing people? What sources of power and ways of exercising power do they use in managing their teams? What areas of people management in culturally diverse teams are significantly influenced by managers' power?

POWER AND SOURCES OF POWER

Power has been a concept of great interest to researchers for many years. They see power as a key factor in shaping attitudes and behaviours and an efficient tool in influencing employees, their motivation and commitment to team goals, in coordinating relationships in a team, in resolving conflict or increasing productivity (among others: Dahl, 1957; French and Raven, 1959; Bachmann 2001; Lunenburg, 2012; Karkoulou, 2015; Belaya and Hanf, 2016; Winter and Michels, 2018; Kovach 2020).

Power is defined in various ways. According to French and Raven (1959), power is "the ability to manage the perceptions of the other party", and their definition fits well in the context of relationships between managers and employees because it indicates that the more powerful party (a manager) can use power to manage the relationships with the other party (employees).

Power means the ability to influence other people, that is the ability to bring about a change in the attitudes or behaviours of groups or individuals (Haugaard and Clegg, 2012; Peyton et al, 2019). Power is the ability to influence the behaviour of others (Galinsky et al, 2006; Pfeffer, 2011). Power is an interpersonal relationship in which one person, i.e. a subordinate, accepts decisions made by another person, i.e. a superior, allowing that decision to directly influence the subordinate's behaviour (Bednarski, 2001). Bachmann (2001) argues that power can be treated as a mechanism to efficiently coordinate social interactions and that it enables the development of relatively stable relationships between cooperating social partners. Such a definition

is useful for analysing the relationships resulting from a power relationship, i.e. those between managers and employees.

“Power is an individual’s relative capacity to modify others’ states by providing or withholding resources or administering punishments” (Keltner et al., 2003, p. 265). Power is also described as the capacity of an organisation or a person to influence other parties’ behaviour (Freiberg, 2010; Gangl et al, 2015). Barnes states that power is possessed and influence is exerted through action, thus power is about entitlement, strength and authority and influence is about getting others to take action (Barnes, 2007).

Many researchers emphasise the role and importance of power. For example, Clegg (2010) points out that power is the foundation of organizations, while Singh (2009) argues that power is necessary to implement even the simplest aspects of organizations and projects. Vallas and Hill (2012) believe that power is crucial for organizational analysis, and for Fehr et al. (2013) power is the force constantly operating in organisations. Pfeffer (2013) argues that power facilitates the accomplishment of organizational goals. Power also implies the right to control and enforce employees’ obedience and also their obligation to be obedient to those who have legitimate power (Anderson et al. 2012; Biong et al, 2010). Moreover, power allows for certainty of behaviour, but it is not absolute. It consists in the ability of one person (manager) to influence another (employee) and, through this influence, to cause subordinates (employees) to perform desired actions and tasks in a company (Nowicka, et al., 2018, p. 168).

There are many publications devoted to sources of power (e.g. Raven and Kruglanski, 1970; Singh and Asce, 2009; Lunenburg, 2012; Karkoulouian, 2015; Jones and York, 2016; Taucan, et al.; 2016; Hofmann, et al, 2017; Peyton, et al, 2019; Kovach, 2020).

Half a century ago, social scientists John French and Bertrand Raven (1959) listed five sources of power within organisations, namely: legitimate (also called formal or bureaucratic) power, reward power, coercive power, expert power, and referent power. According to, among others, Singh and Asce, French and Raven (1959) identified five fundamental sources of a manager’s power, which are still referred to today. The first three stem from a formal character of power, while the last two depend on a manager’s competence and qualities (Singh, Asce, 2009, p. 167).

Legitimate power is based on the conviction that a manager possess the right to influence employees who are obliged to comply to his orders (Lunenburg, 2012). This type of power, also called positional power, derives from the position a person holds and is linked to a person's title and job responsibilities (Reyes, 2014) and to a position in a power hierarchy. Legitimate power is the formal power, granted to a manager by virtue of legal regulations because of his position in an organisation. With such power, a manager is entitled to reward and punish employees.

Reward power is based on a person's position to grant rewards, such as job assignments, schedules, pay or various kinds of benefits (Reyes, 2014). Reward power is based on the right to offer people rewards, including social, emotional or spiritual ones, for doing what is expected of them. Reward power is also based on the right to deny rewards to others for not doing or refusing to do what is expected of them.

Coercive power is held by those who are in a position to punish others. Most people are afraid of the consequences of not doing what they are asked to do (Reyes, 2014). Coercive power is based on a threat of resorting to force to gain the obedience of another person. Such force can include a variety of coercive means: physical, social, emotional, political or economic. This type of power is based on the idea of coercion, i.e. someone (an employee) is forced to do something they do not want to do. Coercive power is fuelled by fear. An employee believes that he may be deprived of something if he does not follow the manager's instructions.

Expert power is based on the belief that a manager possesses abilities and skills that are valued by employees (Lunenburg, 2012). This power stems from a person's expertise, an acclaimed skill or particular accomplishments (Reyes, 2014). Expert power is built on knowledge, experience, competences or talents of a person (manager).

Referent power is based on employees' identification with and admiration of a manager. Referent power results from being liked and respected and those who possess such power can influence others through e.g. loyalty, respect, friendship, admiration, affection, or a desire to gain approval (Reyes, 2014). Referent power is based on identification of an employee with a manager.

Two other types of power are mentioned in the subject literature: connection power and informational power. The former is based on

who you know and who these persons know and who they are in good relationships with within an organization, while the latter stems from having access to valuable or important information (Reyes, 2014).

In management practice, the ways in which managers exercise power are very important. Three forms of exercising power by managers can be distinguished (Galata, 2004, p. 21). The first is related to showing one's superiority, which involves enforcing expected behaviours from subordinates through various types of sanctions. Managers who resort to this form of exercising power demonstrate their superiority to employees and choose formal business dependences in their mutual relationships.

The second form is linked with the manipulation of employees' behaviour, which includes situations in which managers withhold certain information from employees, e.g. those concerning organisational changes or new ways of working.

The third form is logical argumentation, which consists in justifying and convincing employees of the rightness of decisions taken by the manager. This form is used by competent managers who are not afraid of discussing their decisions with employees.

The role played in contemporary management by managers' power is crucial, especially in the context of managing multicultural teams in which employees from different cultural backgrounds can differently perceive their managers' power, the sources of this power and the ways in which managers exercise their power in practice.

METHODOLOGY

The study was conducted by the author of the article in 2021 and 2022. In the period between January and April 2021, she conducted eight interviews with the Polish managers (employees of international companies who manage culturally diverse teams whose members are of at least three different nationalities). Initially, the author planned to conduct ten interviews, but only eight managers agreed to take part in the interviews and answered questions about power in managing people in a multicultural work environment.

At first, the study was planned as the basis of a presentation given at a national conference entitled "Władza w perspektywie wyzwań współczesności" ["Power in the perspective of contemporary challenges"], which was supposed to take place online in May 2021 in Kraków and was organised by Ignatianum University. Unfortunately, the conference did not take place, and the author decided to extend her study to cover managers from Spain and Italy. During the period between June and September 2021 and in January 2022, she conducted further interviews with Spanish and Italian managers (with the same number of respondents, i.e. eight managers of each nationality, as was the case with the Polish managers, with whom such interviews had been conducted earlier).

The author conducted her qualitative study using the method of a semi-structured interview and the technique of an individual in-depth interview. The author often uses this method and this technique, especially when she conducts studies with managers from various countries. She developed a special research tool, namely an interview scenario, to be used for the purposes of this study. The interviews were conducted either directly face-to-face, by telephone or by the Zoom application (these interviews were held online).

Qualitative research is characterised by subjectivity, a flexible methodological structure, and non-probability sampling (Juszczuk, 2013), in which respondents who meet specific criteria are selected deliberately (Nowak, 2007). The participants of this study were recruited using non-probability sampling by means of one of non-probability sampling methods, i.e. the snowball sampling.

Due to limitations related to the Covid-19 pandemic in 2021, most (six) interviews with the Polish managers were held online and two by telephone. The interviews were conducted in the period between January and April 2021 (these interviews were intended to collect the research material in view of the conference presentation).

In the case of the Spanish and Italian managers, some interviews were conducted with managers directly (during face-to-face meetings). During the author's stay in Italy, three interviews took place during face-to-face meetings at the turn of July 2021, while four further interviews with the Italian managers were held online between July and September 2021 and one interview in January 2022 (this interview was held by telephone). The interviews with the Spanish

managers were conducted during the author's stay in Spain in July 2021: two were held directly (during face-to-face meetings), four on-line in August and September 2021 and two by telephone in January 2022.

Table 1. The way of conducting interviews with the Polish, Spanish and Italian managers

Implementation of the interview	Poland	Spain	Italy
Face-to-face meeting	–	2	3
Online interviews	6	4	4
Telephone interviews	2	2	1

Source: own study based on the interviews with the Polish, Spanish and Italian managers

The interviews were not long and lasted between 40 and 50 minutes. At the beginning, the managers were briefly informed about the chosen research method and technique and the rationale behind their choice, about the aim of the study, formal issues such as confidentiality of data and anonymity of answers, and the use of the collected information in the analysis prepared for the publication. A total of five interviews were conducted during face-to-face meetings with managers, 14 were online interviews and five were telephone interviews.

The author took notes while conducting five face-to-face interviews, and two managers agreed to have the interviews recorded. During 14 interviews conducted online, the author also took notes (in the case of these interviews, six managers gave their permission for recording the interviews). Similarly, the author took notes during five telephone interviews. The interviews with the Polish managers were conducted in Polish, and the interviews with the Spanish and Italian managers were conducted in English. Due to the qualitative nature of the interviews, the empirical material obtained was subjected to qualitative and quantitative analyses (where possible).

The table below presents the characteristics of the respondents who participated in the interviews. The criteria for selecting respondents (managers) to take part in the interviews were related to their experience of working in a managerial position for at least three years and managing a multicultural team whose members were of at least three different nationalities.

Table 2. Characteristics of the respondents (managers)

Criterion	Poland	Spain	Italy
Age	32–45	32–47	34–45
Women	4	2	3
Men	4	6	5
Number of years as a manager in an international company – work experience	3–7	4–10	4–8
Number of different nationalities in the team managed by the manager	at least 3 nationalities (3 nationalities)	at least 3 nationalities (4 nationalities)	at least 3 nationalities (4 nationalities)

Source: own study based on the interviews with the Polish, Spanish and Italian managers

Sources of power used by managers in culturally diverse work environments

The aims of the interviews were to obtain information on the ways in which the Polish, Spanish and Italian managers define the term “power”, to identify the sources of power used by the managers and the ways in which they exercise their power in multicultural work environments as well as to indicate the areas of human resource management in which managers' power plays an important role. The table below shows the respondents' answers regarding the definition (explanation) of the term “power”.

Table 3. Managers' definitions of the term "power"

Power – definition of the term	Polish managers	Spanish managers	Italian managers
Manager 1	Ability to influence employees and enforce the way in which they perform their work (tasks and responsibilities assigned to them)	Using one's position to influence employees' behaviours, the way they work and the completion of tasks in the team	Influencing employees and changing their behaviours and conduct in order to achieve team and organisational goals
Manager 2	Ability to reward and punish employees due to the position of the manager (thus influencing employees)	Exerting influence on subordinates from a higher position that the manager holds in order to enforce tasks and achieve goals	Using tools such as: rewards, punishments, position and authority of the manager to influence employees and lead them to perform tasks as required by the manager
Manager 3	Using the manager's formal authority to influence employees	Influencing employees through the managers' authority (their position in the company/team)	Ability to use the manager's position to manage relationships with employees and enforce the manager's instructions
Manager 4	Influencing employees through the manager's authority, position and possibilities (they can reward and punish employees)	Ability to influence the team and employees to follow the manager's instructions due to his position and the means at his disposal (e.g. possibility to reward and punish his subordinates)	Influencing employees to change their behaviour, the way they perform their work (tasks), so that they carry out their work (tasks) according to the manager's will; the manager has the right to influence employees due to his formal position in the organisational structure

Managers' power in an environment of cultural diversity

Manager 5	Exerting influence on subordinates in order to bring about a change in their attitudes/ behaviours, not only from a position of formal authority which the manager has but also from a position of a relationship with the employees/team (informal authority which facilitates influence and the use of power)	Influencing employees, exerting influence on them in order to obtain the results expected by the manager who is responsible for the work of the team; influencing can be done by rewarding employees, punishing them but can also be based on the relationship with people that the manager has developed and his competences	Influencing employees through the position of the manager as a superior, coordinating work and tasks in the team through various means: penalties, rewards, appealing to competences, knowledge and experience to influence subordinates
Manager 6	Influencing employees through managers' formal position in the company's structure, but also through his competences and relationships with employees	Influencing employees' behaviour through rewards and punishments, so that they do what the manager expects	Influencing employees through formal authority (but also informal authority), so that they complete tasks according to the manager's expectations and will
Manager 7	The power that a manager has to influence employees to perform their tasks according to the manager's will	Influencing people, employees and their behaviour at work (task completion) through a variety of methods – the manager's authority (formal and informal), rewards, punishment or access to information	Influencing employees (through the use of various means, e.g. rewards, punishments, knowledge the manager has or information) to achieve team and organisational goals
Manager 8	This is the right that a manager has to control the work of his subordinates (the way tasks are performed and the way employees perform their duties)	Ability to exert influence, the way relations with employees are built based on different means (authority, competences or the manager's behaviour), so that employees perform the assigned tasks, according to the manager's expectations	Ability to change employees' attitudes and behaviours using different solutions that the manager has in the organisation (position, authority, the possibility of rewarding and punishing), in order to perform tasks and control their performance

Source: own study based on the interviews with the Polish, Spanish and Italian managers

The managers' responses reveal their similar understanding of the term "power". The analysis of similarities and differences between their definitions, with reference to the cultural contexts of the countries of their origin, can be the basis for a future in-depth study.

Another aim of the interviews was to identify the sources of power used by managers (before asking the managers to answer this question, the author briefly described such sources). The respondents' answers are presented in the table below.

Table 4. Sources of power used by managers working with multicultural teams

Source of power	Polish managers	Spanish managers	Italian managers
Legitimate power	8	8	8
Reward power	7	8	8
Coercive power	7	6	6
Expert power	7	7	7
Referent power	6	7	7
Connection power	6	6	7
Informational power	7	6	6

Source: own study based on the interviews with the Polish, Spanish and Italian managers

The respondents' answers reveal that the sources of power they most frequently use are: legitimate power (eight responses from the Polish, Spanish and Italian managers each) and reward power (seven responses from the Polish managers and eight responses from the Spanish and Italian managers each). Expert power was indicated by seven Polish, Spanish and Italian managers each and coercive power by seven Polish managers and six Spanish and Italian managers each. Referent power was chosen by six Polish managers and seven managers from Spain and Italy each. Connection power was selected by six Polish and Spanish managers each and seven Italian managers, while informational power by seven Polish managers and six Spanish and Italian managers each.

Another aim of the interviews was to identify the forms in which managers exercise power in a multicultural work environment (before asking the managers to answer this question, the author briefly described the essence of different forms of exercising power). The table below shows the respondents' answers.

Table 5. Forms of exercising power by managers in multicultural teams

Sources of power	Polish managers	Spanish managers	Italian managers
Showing one's own superiority	6	6	6
Manipulating employees' behaviour	5	5	5
Logical argumentation	7	7	7

Source: own study based on the interviews with the Polish, Spanish and Italian managers

The third form of exercising power – logical argumentation – was indicated the most often: by seven Polish, Spanish and Italian managers each. The first form of exercising power, i.e. showing one's own superiority, was chosen by six managers of each nationality. The second form, i.e. manipulation of employees' behaviour, was indicated the least often (five answers from the Polish, Spanish and Italian managers).

The information collected during the interviews also allowed to indicate the areas of people management in which managers' power plays an important role; these areas are presented in the table below.

Table 6. Influence of managers' power on people management in multicultural teams

Different areas of human resource management	Polish managers	Spanish managers	Italian managers
Human resource planning	7	7	7
Recruitment and selection of employees	7	7	8
Motivating employees	8	8	8
Remuneration	7	7	7
Training and development	7	7	7
Employee assessment	8	8	8
Team communication	6	6	6
Conflict resolution	7	6	6
Competence management	7	7	7
Talent management	7	7	7
Dismissal	7	6	6

Source: own study based on the interviews with the Polish, Spanish and Italian managers

Most managers indicated the following areas of people management: motivating employees (eight responses from the Polish, Spanish and Italian managers each), employee evaluation (also eight responses from managers of all nationalities) and recruitment and selection (seven responses from the Polish and Spanish managers each and eight responses from the Italian managers).

DISCUSSION

Studies conducted over the last two decades indicate that different forms of managers' power are directly linked with a range of positive and negative organizational and individual outcomes. For example, more extensive use of soft power techniques (expert, referent, and informational power) correlates with higher levels of employees' identification with their workplace, their greater commitment to a company, and deeper job satisfaction (e.g., Elias, 2008; Randolph and Kemery, 2011), whereas hard power techniques (coercive, reward, and legitimate power) are accompanied by higher absenteeism, lower productivity, lower self-confidence, and burnout (Elias, 2008; Randolph and Kemery, 2011).

The author conducted her qualitative study (individual in-depth interviews) in 2021 and 2022. The author has achieved research objectives and the results of the interviews she conducted with the Polish, Spanish and Italian managers provided answers to the research questions formulated in the introduction.

The first research question was as follows: How do managers who work with multicultural teams define "power" they exercise in managing people? The respondents' answers to this question are presented in Table 3. The next research question concerned the sources of power and the ways of exercising power used by managers. The information obtained from managers on this question is presented in Tables 4 and 5. Table 6 demonstrates managers' responses to the next research question: What areas of people management in culturally diverse teams are significantly influenced by managers' power?

In the author's opinion, managers define the concept of power without any problems. In practice, they use all sources of power described in this article. However, in managing their teams they mostly

use legitimate power (eight responses given by the managers of all nationalities), reward power (seven responses given by the Polish managers and eight responses given by the managers from Spain and Italy each) and expert power (seven responses given by managers of all nationalities). The managers' exercise of power is mainly based on the form which is described as logical argumentation (seven responses by managers of each nationality) and showing their superiority (six responses from the Polish, Spanish and Italian managers each). During the interviews, the managers explained that showing their superiority allows them to refer to their formal position to influence employees in different situations. The areas of human resource management in which managers' power is particularly significant (according to the respondents, they can really influence final decisions and concrete actions in these areas) are: motivating employees, employee evaluation and recruitment and selection.

LIMITATIONS AND RECOMMENDATIONS FOR FUTURE RESEARCH

A qualitative nature of a study usually is a limitation in the generalisation of the results, however, the author emphasises in her publications that she appreciates the possibility of conducting qualitative research as it offers an opportunity of establishing direct relationships with the respondents, which usually allows both parties to e.g. clarify doubts or ask about particularly interesting or problematic issues. In the case of in-depth interviews, the aspects that seems particularly important are trust, assuring respondents that their answers will remain anonymous (despite, for example, recording part of the interviews) and that the collected information will be used only for research purposes.

The interviews with the Polish managers were conducted in Polish and the interviews with the Spanish and Italian managers in English, which in the case of two interviews with the Italian managers proved slightly problematic, but with the commitment of both parties (the researcher and the respondents) the interviews were successfully completed.

In the author's opinion, further directions of research in this area should include obtaining information on the analysed issues also from managers of other nationalities and investigating the issue of managers' power in the opinions of employees of different nationalities and their perception of the sources of power used in people management as well as the forms of exercising power by managers of different nationalities.

CONCLUSIONS

The literature review and interviews conducted by the author were the basis for identifying the sources and methods of power used by the managers and the impact of this power on different areas of people management in a culturally diverse work environment. The analysis of the concept of power, in the context of people management, leads, among others, to the following conclusions: power is connected with interactions which take place between people (employees-manager); power is connected with a specific dependence relation (e.g. the greater dependence of employees on a manager and his decisions, the greater the manager's power); power affects two parties (the party that exerts influence, i.e. the manager who exercises power, and the party that is influenced, i.e. the subordinate who is subject to the manager's power); the manager's power comes from various sources and is exercised in different ways.

Summing up, power in people management is the exercise of managers' influence over employees to make them take certain actions and achieve planned goals. Power is the foundation for respecting certain rational rules that apply in an organisation. It also legitimises the organisational order in which the manager primarily has formal authority. His position within the formal structures gives him the authority to make decisions, give orders and control employees.

In the author's opinion, however, to manage people effectively, formal power is not enough and informal power – which is based on experience and personality traits that a manager should possess – is also necessary. This is particularly important in work environments characterised by cultural diversity of employees, as employees from different cultures may have different sensitivities to formal and

informal power as well as to the sources of power and forms in which managers exercise their power.

When managing multicultural teams, managers should be concerned about the compatibility of actions taken with the expectations of their subordinates who come from different cultures, they should understand the needs and expectations of employees related to the way power is exercised and the sources of power used by managers. They should also have the ability to individually apply different solutions related to their authority in relation to their subordinates. Inappropriate use of power by managers who work with multicultural teams may lead to misunderstandings and conflicts, weaken team relations, cause stress and lower employees' motivation.

In the author's opinion, managers' self-improvement in the field of knowledge about power, sources of power and managing people using different forms of exercising power is particularly important in a culturally diverse work environment. Managers working in such environments should avoid impulsive behaviours and overreliance on their formal power, should skilfully and in a balanced way use power as a factor which is, on the one hand, necessary for individuals and teams to perform tasks and achieve organisational goals, but, on the other hand, may be a factor negatively influencing attitudes, behaviours and the quality of work. Power, especially when working with employees from different cultures, cannot and should not be used against them. It should be prudently and constructively used primarily to increase efficiency and effectiveness of management.

BIBLIOGRAPHY

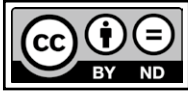
- Anderson, C., John, O., & Keltner, D. (2012). The personal sense of power. *Journal of Personality*, 80(2), 313–344.
- Bachmann, R. (2001). Trust, power and control in trans-organizational relations. *Organization Studies*, 22(2), 337–365.
- Barnes, K. (2007). *Wywieranie wpływu. Podstawowe techniki*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Bednarski, A. (2001). *Zarys teorii organizacji i zarządzania*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”.
- Belaya, V., & Hanf, J.H. (2016). The dark and the bright side of power: implications for the management of business-to-business

- relationships. *Agricultural and Food Economics*, 4(18), 1–17. DOI: 10.1186/s40100-016-0062-9.
- Biong, H., Nygaard, A., & Silkoset, R. (2010). The influence of retail management's use of social power on corporate ethical values, employee commitment, and performance. *Journal of Business Ethics*, 97, 341–363.
- Clegg, S.R. (2010). The state, power and agency: Missing in action in institutional theory? *Journal of Management Inquiry*, 19, 4–13.
- Dahl, R.A. (1957). The concept of power. *Behavioral Science*, 2, 201–215.
- Elias, S. (2008). Fifty years of influence in the workplace: the evolution of the French and Raven power taxonomy. *Journal of Management History*, 14, 267–283. DOI: 10.1108/17511340810880634.
- Fehr, E., Herz, H., & Wilkening, T. (2013). The Lure of Authority: Motivation and incentive effects of power. *American Economic Review*, 103(1), 1325–1359.
- Freiberg, A. (2010). *The Tools of Regulation*. Sydney, NSW: The Federation Press.
- French, J.R.P., & Raven, B. (1959). The bases of social power. In: Cartwright, D. (Ed.), *Studies in social power* (pp.150–167). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Galata S. (2004). *Wprowadzenie do Zarządzania Strategicznego*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- Galinsky, A.D., Magee, J.C., Inesi, M.E., & Gruenfeld, D.H. (2006). Power and perspectives not taken. *Psychological Science*, 17, 1068–1074. DOI: 10.1111/j.1467-9280.2006.01824.x.
- Gangl, K., Hofmann, E., & Kirchler, E. (2015). Tax authorities' interaction with taxpayers: a conception of compliance in social dilemmas by power and trust. *New Ideas in Psychoogy*, 37, 13–23 DOI:10.1016/j.newideapsych.2014.12.001.
- Haugaard, M., & Clegg, S. (2012). *Power and Organizations*. Sage: Thousand Oaks, CA.
- Hofmann, E., Hartl, B., Gangl, K., Hartner-Tiefenthaler, M., & Kirchler, E. (2017). Authorities' Coercive and Legitimate Power: The Impact on Cognitions Underlying Cooperation. *Frontiers in Psychology*, 8(5), 1–15. DOI: 10.3389/fpsyg.2017.00005.
- Jones, A.M. & York, S.L. (2016). The Fragile Balance of Power and Leadership, *The Journal of Values-Based Leadership*, 9(2), Article 11. <http://scholar.valpo.edu/jvbl/vol9/iss2/11>.
- Juszczyk, S. (2013). *Badania jakościowe w naukach społecznych. Szkice metodologiczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Karkouliau, S. (2015). The Reign of Leadership & Power in Just Organizations. *Contemporary Management Research*, 11(2), 153–178. DOI:10.7903/cmr.12051.

- Keltner, D., Gruenfeld, D.H., & Anderson, C. (2003). Power, approach, and inhibition. *Psychological Review*, 110(2), 265–284. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-295X.110.2.265>.
- Kovach, M. (2020). Leader Influence: A Research Review of French & Raven's (1959) Power Dynamics. *The Journal of Values-Based Leadership*, 13(2), Article 15.. <http://dx.doi.org/10.22543/0733.132.1312>.
- Lunenburg, F.C. (2012). Power and Leadership: An Influence Process. *International Journal of Management, and Administration*, 15 (1), 1–9.
- Nowak, S. (2007). *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe.
- Nowicka, J., Ciekanowski, Z., & Załoga, W. (2018). Manager position in the organization. *Modern Management Systems*, 13 (4), 161–176.
- Pierro, A., Kruglanski, A.W., & Raven, H.B. (2012). Motivational underpinnings of social influence in work settings: bases of social power and the need for cognitive closure. *European Journal of Social Psychology*, 42, 41–52. DOI: 10.1002/ejsp.836.
- Peyton, T., Zigarmi, D., & Fowler, S.N. (2019). Examining the Relationship Between Leaders' Power Use, Followers' Motivational Outlooks, and Followers' Work Intentions. *Frontiers in Psychology*, 9, Article 2620, 1–20. DOI: 10.3389/fpsyg.2018.02620.
- Pfeffer, J. (2011). *Power: Why Some People Have it and Others Don't*. New York, NY: HarperCollins.
- Pfeffer, J. (2013). Power, capriciousness and consequences. *Harvard Business Review*, 1(4), 1–2.
- Randolph, W. & Kemery, E. (2011). Managerial uses of power bases in a model of managerial empowerment practices and employee psychological empowerment. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 18(1), 95–106.
- Raven, B.H., & Kruglanski, A.W. (1970). Control and power. In: P. Swingle (Ed.), *The structure of conflict* (pp. 69–109). New York: Academic.
- Reyes, S. (2014). Understanding the Power Dynamic at Work. *Leadership and Diversity*, 5 (8), 1–3.
- Singh, A., & Asce, F. (2009). Organizational Power in Perspective. *Leadership and Management in Engineering*, 9 (4), 165–176.
- Taucean, I.M., Tamasila, M., & Negru-Strauti, G. (2016). Study on Management Styles and Managerial Power Types for a Large Organization. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 221, 66–75.
- Vallas, S.P. & Hill, A. (2012). Conceptualizing power in organizations. In: D. Courpasson, D. Golsorkhi, & J.J. Sallaz (Eds.), *Rethinking Power in Organizations, Institutions and Markets*. Bingley: Emerald Books.

Winter, S., & Michels, P. (2019). The managerial power approach: Is it testable? *Journal of Management and Governance*, 23, 637–668.
DOI:10.1007/s10997-0

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

MICHAŁ GRUDECKI

<http://orcid.org/0000-0002-5185-3770>
Uniwersytet Śląski w Katowicach
michal.grudecki@us.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2210

Pandemiczna klauzula dobrego Samarytanina – kontratyp, ekskulpant czy przepis „martwy”?

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Artykuł ma na celu analizę prawnokarnego charakteru tzw. klauzuli dobrego Samarytanina w celu ustalenia, czy wyłącza ona bezprawność albo winę w strukturze przestępstwa.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Autor, wykorzystując formalno-dogmatyczną metodę analizy przepisów prawa, posiłkując się przyjętymi w doktrynie ustaleniami dotyczącymi struktury przestępstwa, materiałami legislacyjnymi oraz przeglądem literatury, opisuje znamiona klauzuli dobrego Samarytanina. Dąży również do ustalenia, czy stanowi ona kontratyp, czy ekskulpant oraz, czy jej wprowadzenie do systemu prawa było w ogóle uzasadnione.

PROCES WYWODU: Autor przedstawia instytucję klauzuli dobrego Samarytanina *in genere*, by omówić przebieg procesu legislacyjnego, który doprowadził do jej wprowadzenia. Następnie skupia się na analizie przesłanek umożliwiających sprawcy skorzystanie z tej klauzuli, by na koniec zbadać jej prawnokarny charakter.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Zdaniem autora klauzula dobrego Samarytanina jest ekskulpantem o ograniczonym temporalnie, miejscowo i podmiotowo zakresie zastosowania. Wyłącza ona winę sprawcy – medyka – w sytuacji, w której dokona on wybranych nieumyślnych czynów zabronionych przeciwko życiu lub zdrowiu pacjenta w związku z zapobieganiem, rozpoznawaniem, leczeniem COVID-19. Jednocześnie autor wskazuje, że omawiana klauzula stanowi

Sugerowane cytowanie: Grudecki, M. (2022). Pandemiczna klauzula dobrego Samarytanina – kontratyp, ekskulpant czy przepis „martwy”? *Horyzonty Polityki*, 13(45), 139–158. DOI: 10.35765/HP.2210.

przykład „martwego” przepisu, który w praktyce nie znajdzie zastosowania, gdyż odpowiedzialność karna medyków może zostać wyłączona na wcześniejszym etapie wartościowania.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Ze względu na bezprzedmiotowość klauzuli dobrego Samarytanina, autor w ramach wniosków *de lege ferenda* postuluje jej usunięcie z systemu prawa.

SŁOWA KLUCZOWE:

prawo karne, przestępstwo, kontratyp, ekskulpan, pandemia COVID-19

Abstract

THE PANDEMIC GOOD SAMARITAN CLAUSE –
A JUSTIFICATION, AN EXCUSE OR A „DEAD” LEGAL
PROVISION?

RESEARCH OBJECTIVE: The article aims to analyze the criminal law nature of the so-called the Good Samaritan Clause to determine whether it excludes unlawfulness or guilt in the structure of the crime.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The Author, using the formal-dogmatic method of analyzing legal provisions, using the provisions concerning the structure of the crime adopted in the doctrine, legislative history and a literature review, describes the features of the Good Samaritan Clause. It also seeks to determine whether it is a justification or an excuse, and whether its introduction to the legal system was even justified.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The Author presents the institution of the Good Samaritan Clause *in genere* to discuss the course of the legislative process that led to its introduction. Then, it focuses on the analysis of the premises enabling the perpetrator to use this clause, in order to finally examine its criminal law nature.

RESEARCH RESULTS: In the Author’s opinion, the Good Samaritan Clause is an excuse with a temporally, locally and subjectively limited scope of application. It excludes the guilt of the perpetrator – the medic – in a situation where he commits selected unintentional forbidden acts against the life or health of the patient in connection with the prevention, diagnosis, and treatment of COVID-19. At the same time, the Author points out that the discussed clause is an example of a „dead” provision that will not be applied in practice, as the criminal liability of medics may be excluded at an earlier stage of evaluation.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMENDATIONS: Due to the pointlessness of the Good Samaritan Clause, the Author, in the context of *de lege ferenda* conclusions, proposes its removal from the legal system.

KEYWORDS:

criminal law, crime, justification, excuse, COVID-19 pandemic

WSTĘP

Pandemia COVID-19, wywołana przez koronawirusa SARS-CoV-2 (zwana dalej pandemią), spowodowała, że ustawodawca zdecydował się zamieścić w systemie prawnym przepisy kreujące instytucje prawnokarne, których zadaniem jest – zapewne tymczasowo – wyłączenie przestępności czynów popełnianych w związku z tą nadzwyczajną sytuacją (Burdzik, 2021, s. 35; Gardocki, 2021, s. 117). Jednym z nich jest tzw. klauzula dobrego Samarytanina (zwana dalej klauzulą) z art. 24¹ ustawy z dnia 28 października 2020 roku o zmianie niektórych ustaw w związku z przeciwdziałaniem sytuacjom kryzysowym związanym z wystąpieniem COVID-19 (zwana dalej ustawą antyCOVID-19). Ta nowa dla prawa karnego instytucja powstała w ramach pandemicznej legislacji, której jakość pozostawia wiele do życzenia z punktu widzenia zasad prawidłowego ustawodawstwa, wynikających z metazasady demokratycznego państwa prawnego

1 Nie popełnia przestępstwa, o którym mowa w art. 155, art. 156 § 2, art. 157 § 3 lub art. 160 § 3 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 i 1517), ten, kto w okresie ogłoszenia stanu zagrożenia epidemicznego albo stanu epidemii, udzielając świadczeń zdrowotnych na podstawie ustawy z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (Dz.U. z 2020 r. poz. 514, 567, 1291 i 1493), ustawy z dnia 20 lipca 1950 r. o zawodzie felczera (Dz.U. z 2018 r. poz. 2150 oraz z 2020 r. poz. 1291), ustawy z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarstwa i położnej (Dz.U. z 2020 r. poz. 562, 567, 945 i 1493), ustawy z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym (Dz.U. z 2020 r. poz. 882 i 2112) albo ustawy z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi w ramach zapobiegania, rozpoznawania lub leczenia COVID-19 i działając w szczególnych okolicznościach, dopuścił się czynu zabronionego, chyba że spowodowany skutek był wynikiem rażącego niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach.

(Izdebski, 2020). Wątpliwości budzi niejasny charakter klauzuli – czy jest ona kontratypem, ekskulpantem, a może „ograniczoną czasowo i zakresowo dekryminalizacją? Abolicją? Obietnicą nieznanego Konstytucji RP *quasi*-ułaskawienia?” (Gardocki, 2021, s. 119).

Ustalenie, który element w strukturze przestępstwa niweluje omawiana klauzula, nie ma wartości istotnej wyłącznie dla dogmatyki prawa karnego, lecz jest ważne również dla praktyki. Kontratyp bowiem uniemożliwia przypisanie bezprawności czynowi sprawcy, który odpowiada znamionom zachowania zabronionego, pozwalając by czyn ten cechował się legalnością. Ekskulpant natomiast nie wpływa na legalność zachowania, wyłącznie usprawiedliwiając osobę sprawcy – uniemożliwia on przypisanie mu winy w chwili czynu, który pozostaje bezprawny. W związku z tym wobec osoby działającej w ramach ekskulpanta można stosować obronę konieczną, jako że działa ona bezprawnie.

Biorąc powyższe pod uwagę, należy postawić sobie za cel ustalenie charakteru prawnego klauzuli, dokonując formalno-dogmatycznej analizy przepisów ją kreujących, a także badań literatury dostępnej na ten temat, w tym materiałów legislacyjnych. Warto postawić dwie hipotezy: pierwszą, zgodnie z którą omawiany przepis statuuje ekskulpant, gdyż usprawiedliwia on osobę sprawcy działającego w szczególnie trudnych warunkach, a nie jego czyn. Hipoteza zostanie zweryfikowana m.in. przez poddanie klauzuli testowi kontratypizacji w celu ustalenia, czy nie stanowi ona okoliczności wpływającej na pierwotną bądź wtórną legalność (zob. Grudecki, 2021, s. 302). Druga hipoteza dotyczy braku konieczności wprowadzenia tej klauzuli ze względu na skuteczność dotychczasowych instytucji prawa karnego w wyłączeniu odpowiedzialności karnej medyka działającego w nadzwyczajnych okolicznościach. Medykiem na potrzeby niniejszego artykułu jest każdy z przedstawicieli zawodów określonych w art. 24 ustawy antyCOVID-19, których obejmuje zakres podmiotowy klauzuli.

Weryfikacja hipotez jest niemożliwa bez wcześniejszego opisanie ogólnej istoty tego typu klauzuli, jak również sięgnięcia po materiały legislacyjne w celu odkrycia intencji, która kierowała ustawodawcą w chwili tworzenia omawianej instytucji. Warto też rozważyć, czy omawiana klauzula nie osłabia nadmiernie ochrony dóbr prawnych pacjentów, którymi opiekuje się personel medyczny.

KLAUZULA DOBREGO SAMARYTANINA IN GENERE

Klauzula wyłącza przestępczość wymienionych w niej nieumyślnych czynów zabronionych godzących w życie lub zdrowie pacjentów (art. 155, art. 156 § 2, art. 157 § 3, art. 160 § 3 Kodeksu karnego, zwanego dalej k.k.), popełnionych przez przedstawicieli zawodów medycznych, w sytuacji, gdy sprawca w szczególnych okolicznościach udzielał świadczeń zdrowotnych (na podstawie ustaw wymienionych w art. 24 ustawy antyCovid-19) w okresie ogłoszenia stanu zagrożenia epidemicznego albo stanu epidemii i w ramach zapobiegania, rozpoznawania lub leczenia COVID-19, chyba że przestępny skutek był wynikiem rażącego niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach. Nie powinna budzić wątpliwości teza, zgodnie z którą klauzula została wprowadzona do polskiego systemu prawa w celu złagodzenia reżimu odpowiedzialności karnej medyków walczących z pandemią, a tym samym zapewnienia im większego bezpieczeństwa wykonywania zawodu (Bednarek, 2021, s. 6; Potulski, 2021, s. 162). Medycy walczą wszak z niezbadaną do końca chorobą, przy istniejących brakach kadrowych, sprzętowych i niedofinansowaniu – skutki te grożą większym prawdopodobieństwem popełniania błędów medycznych (Tomczak, 2021, s. 49). Jak wskazuje Marcin Burdzik jej wprowadzenie „stanowi wyraźny zwrot w stronę systemu *no fault*, o wprowadzenie którego od wielu lat postulują liczne środowiska medyczne” (Burdzik, 2021, s. 35). Jednocześnie, jak słusznie zauważa, może ona osłabiać funkcję sprawiedliwościową prawa karnego (Burdzik, 2021, s. 35). Osłabieniu przez omawianą klauzulę ulega nie tylko funkcja sprawiedliwościowa, ale również funkcja ochronna (odmienne – Burdzik, 2021, s. 46). Każda okoliczność uniemożliwiająca w ostateczności aktualizację normy sankcjonującej (kontratyp czy ekskulpant) powoduje osłabienie – choćby nieznaczne – ochrony dóbr prawnych (zob. podobnie Plebanek, 2021, s. 62; Potulski, 2021, s. 163). Również funkcja kompensacyjna zostanie osłabiona w wyniku działania klauzuli, biorąc pod uwagę fakt, że umorzenie postępowania na podstawie art. 17 § 1 pkt 2 k.p.k. będzie skutkować niemożnością skorzystania z środków kompensacyjnych przewidzianych przez prawo karne (Burdzik, 2021, s. 47; Bielska-Siudzińska, 2021, s. 711). Z drugiej strony, jeśli

potwierdzeniu ulegnie hipoteza, zgodnie z którą klauzula nic nie zmienia w systemie prawa karnego, ponieważ jest powieleniem istniejących już narzędzi niwelujących odpowiedzialność karną w nadzwyczajnych sytuacjach, poglądy o osłabieniu wspomnianych funkcji przestaną mieć jakiegokolwiek znaczenie.

Warto też zwrócić uwagę na interesujące i budzące niemałe wątpliwości pochodzenie nazwy omawianej klauzuli. Biblijna przypowieść o miłosiernym Samarytaninie (Łk 10, 30–37) nie dotyczy wszak sytuacji nadzwyczajnej, gdy w trakcie udzielania pomocy medycznej może dojść do wyrządzenia uszczerbku na zdrowiu osoby, której się pomaga. Oczywiście, można – jak czyni to Jacek Potulski – sięgnąć do słownika języka polskiego, który samarytaninem określa osobę śpieszącą z pomocą osobom chorym i słabym (Potulski, 2021, s. 161). Niemniej nadal trudno uchwycić związek pomiędzy tym określeniem a omawianą klauzulą – działający w jej ramach medyk wszak nie pomaga potrzebującemu, lecz przeciwnie – szkodzi mu, ponieważ narusza (wprawdzie nieumyślnie) jego dobra prawne. Pozostając mimo to przy tej przyjętej nazwie niniejszej klauzuli, trzeba pamiętać o pisowni słowa Samarytanin wielką literą. Wydaje się bowiem, że odnosi się ona do biblijnego mieszkańca Samarii, a nie funkcjonującego w polszczyźnie określenia osoby miłosiernej, która pomaga chorym i słabszym (jak chce tego Potulski, 2021, s. 161). Jeślibyśmy bowiem przyjęli stanowisko przedstawione przez Potulskiego, mielibyśmy do czynienia z pleonazmem: dobry samarytanin brzmi niczym akwen wodny czy tak nadużywany w mowie potocznej dzień dzisiejszy. Ewentualnie można zmienić sposób określenia opisywanej klauzuli, nazywając ją wyłącznie klauzulą samarytanina.

KLAUZULA DOBREGO SAMARYTANINA W PROCESIE USTAWODAWCZYM

Ustawodawca w uzasadnieniu projektu ustawy antyCovid-19 był bardzo lakoniczny odnośnie do przyczyn wprowadzenia klauzuli. Wspomniał wyłącznie, że

w czasie zagrożenia epidemicznego lub stanu epidemii, powinno następować wyłączenie odpowiedzialności karnej za określone czyny,

popelniane przez osoby wykonujące zawód medyczny, gdy działania lecznicze są podejmowane w celu zwalczania epidemii COVID-19” (Uzasadnienie, 2020, s. 42).

W uzasadnieniu (Uzasadnienie, 2020, s. 42) padają też przykłady, w których klauzula mogłaby znaleźć zastosowanie: gdy świadczenia realizują osoby nieuprawnione w nieepidemicznej sytuacji (lekarze w trakcie specjalizacji czy lekarze innych specjalizacji).

Klauzula została tylko częściowo oceniona pozytywnie przez Prezydium Naczelnej Rady Lekarskiej. W swej opinii do projektu wskazało ono, że lekarzom udzielającym pomocy w czasie pandemii należy stworzyć warunki do działania bez strachu przed odpowiedzialnością (Opinia NRL, 2020, s. 7). Prezydium postawiło jednak zarzut pozorności tej regulacji, krytykując brak wyłączenia przez klauzulę odpowiedzialności cywilnej i zawodowej oraz warunkując jej dobrodziejstwo od działania w szczególnych okolicznościach (Opinia NRL, 2020, s. 7). Krytyce podlegała niedookreśloność tej przesłanki, pozostawiająca organom wymiaru sprawiedliwości szeroki margines uznania w stwierdzeniu, czy została ona spełniona. Również w trakcie posiedzenia Komisji Zdrowia Prezes Naczelnej Rady Lekarskiej podnosił, że sama pandemia jest szczególną okolicznością (ZDR21, 2020). Zdaniem ustawodawcy pandemia nie wykazuje jednak takiej cechy (Bednarek, 2021, s. 7). Poprawki, mające na celu poszerzenie klauzuli o wyłączenie odpowiedzialności cywilnej i zawodowej oraz o usunięcie nieostrej przesłanki działania w szczególnych okolicznościach, nie zostały uwzględnione.

W trakcie procesu legislacyjnego do projektu ustawy w związku z klauzulą zostały zgłoszone uwagi przez Prezesa Krajowej Izby Fizjoterapeutów. Zwrócił on uwagę na fakt, że klauzula nie obejmuje fizjoterapeutów, którzy również udzielają świadczeń w szczególnych okolicznościach, dokonując rehabilitacji leczniczej pacjentów covidowych, co stanowi dyskryminację tej grupy zawodowej (Opinia KIF, 2020, s. 1–2). Mogą oni jednak skorzystać z klauzuli w uchwalonym brzmieniu, jeśli zostaną skierowani do pracy przy zwalczaniu pandemii na podstawie ustawy z dnia 5 grudnia 2008 roku o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (Bednarek, 2021, s. 7).

ZNAMIONA KLAUZULI DOBREGO
SAMARYTANINA

Katalog nieumyślnych przestępstw, za które odpowiedzialność omawiana klauzula wyłącza, zawiera typy materialnych czynów zabronionych, zazwyczaj będących skutkiem błędów medycznych, których pokrzywdzonym jest pacjent i które mogą być popełnione zarówno przez działanie, jak i przez zaniechanie (Bednarek, 2021, s. 7; Bielska-Siudzińska, 2021, s. 708; Burdzik, 2021, s. 35, 38; Zawiejski, 2021, s. 404–405).

Paulina Bielska-Siudzińska zastanawia się, dlaczego ustawodawca nie zamieścił w katalogu typu czynu zabronionego z art. 162 § 1 k.k., twierdząc ostatecznie, że klauzula ma dotyczyć wyłącznie przestępstw skutkowych (Bielska-Siudzińska, 2021, s. 708). Wydaje się, że tę tezę należy dopełnić spostrzeżeniem, że krąg osób, dla których ustawodawca przewidział dobrodziejstwo płynące z omawianej klauzuli zawiera wyłącznie gwarantów nienastąpienia skutku w postaci utraty życia, spowodowania uszczerbku na zdrowiu czy narażenia człowieka na niebezpieczeństwo (zob. Burdzik, 2021, s. 38), stąd też nie ma konieczności dodawania do katalogu typów przepisu art. 162 § 1 k.k.

Klauzula jest obciążona błędem interpunkcyjnym, który powoduje, że *prima facie* nie wiadomo do jakiej kategorii osób wykonujących zawody medyczne ma ona zastosowanie (Zawiejski, 2021, s. 403). Ostatecznie należy przyznać rację powoływanemu autorowi, który wskazując na wykładnię systemową (umieszczenie klauzuli w ustawie epizodycznej o zwalczaniu COVID-19) pisze, że omawiana instytucja może zostać zastosowana tylko wobec tych przedstawicieli zawodów medycznych, którzy udzielają świadczeń zdrowotnych w ramach rozpoznawania lub leczenia COVID-19 (Zawiejski, 2021, s. 403). Klauzula obowiązuje zatem wyłącznie czasowo (Bednarek, 2021, s. 7), a z jej dobrodziejstwa może skorzystać ograniczony katalog osób. Tezę tę można wzmocnić przytaczanym powyżej argumentem z uzasadnienia projektu ustawy, gdzie ustawodawca wyraźnie wskazał cel kreacji klauzuli. Warto w tym miejscu podkreślić, że język, którym klauzula została wyrażona, jest w znaczny sposób niezrozumiały, co jest wysoce niepożądane z perspektywy obowiązującej na gruncie prawa karnego zasady *nullum crimen sine*

lege certa. Zdaniem przedstawicieli doktryny zawężenie możliwości skorzystania z klauzuli tylko wobec sprawców, którzy popełnili czyn zabroniony w ramach rozpoznawania lub leczenia COVID-19 jest niesłuszne, ponieważ konsekwencją pandemii jest słabszy poziom opieki zdrowotnej *in genere*, a osoby udzielające pozostałych (nieco-widowych) świadczeń medycznych mierzą się z równie szczególnymi okolicznościami (Potulski, 2021, s. 171–172; Zawiejski, 2021, s. 403). Można polemizować co do tej tezy, gdyż poszerzenie możliwości skorzystania z klauzuli wobec tych sprawców, którzy bezpośrednio nie walczą z COVID-19 stanowiłoby dość znaczne osłabienie prawnokarnej ochrony życia i zdrowia pozostałych pacjentów, niedotkniętych tą chorobą.

Piotr Zawiejski krytykuje ponadto brak objęcia klauzulą takich zawodów, jak farmaceuci czy diagności laboratoryjni (Zawiejski, 2021, s. 404) – w stosunku do tych drugich zarzut ten jest słuszny, gdyż oni również zmagają się z rozpoznawaniem COVID-19 i to w pierwszej linii. Tak samo trafnym zarzutem jest krytyka klauzuli z powodu nieobjęcia osób współdziałających z medykami w czasie udzielania świadczeń zdrowotnych, którzy sami nie wykazują tej cechy podmiotu (Potulski, 2021, s. 170). Można sobie wyobrazić, że w szczególnych pandemicznych okolicznościach taka sytuacja nie będzie rzadkością.

Niekorzystne z punktu widzenia zasady *nullum crimen sine lege certa* jest również posłużenie się przez ustawodawcę znamieniem działania w szczególnych okolicznościach, co może rodzić – wzmiankowaną w procesie legislacyjnym – dowolność w zakresie stosowania klauzuli (Bednarek, 2021, s. 7; Bielska-Siudzińska, 2021, s. 710). Trafnie podnosi się w piśmiennictwie, że takimi okolicznościami mogą być stany dotyczące samego sprawcę (np. skrajne zmęczenie po wielogodzinnym dyżurze) czy uwarunkowania zewnętrzne – przypadki braków kadrowych bądź sprzętowych, nadmiar pracy albo zła, bądź odbiegająca od przyjętej jej organizacja (Bednarek, 2021, s. 7; Burdzik, 2021, s. 42; Zawiejski, 2021, s. 405). Zdaniem P. Bielskiej-Siudzińskiej do szczególnych okoliczności można zaliczyć pracę w szpitalach tymczasowych czy placówkach przeznaczonych dla chorych na COVID-19, gdzie panuje odmienna niż wcześniej organizacja pracy (Bielska-Siudzińska, 2021, s. 710). Taką okolicznością może być też zetknięcie z nową mutacją koronawirusa (przy rozpoznaniu) bądź

leczenie niespotykanego dotąd przebiegu choroby. Klauzula aktualizuje się w skrajnych przypadkach walki z pandemią, a nie w trakcie „zwykłego” zapobiegania, rozpoznawania czy leczenia COVID-19 (Potulski, 2021, s. 173).

Ustawodawca, określając granicę klauzuli, posłużył się jeszcze jednym nieostrym zwrotem. Z jej dobrodziejstw nie może skorzystać ten, kto spowodował przestępny skutek w wyniku rażącego niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach. Przy badaniu, czy zachowanie sprawcy było takim właśnie niezachowaniem ostrożności, konieczne jest sięgnięcie do wzorca osobowego (Burdzik, 2021, s. 38; Lipiński, 2018, s. 61) w postaci medyka postępującego prawidłowo w tak nadzwyczajnej sytuacji (Bednarek, 2021, s. 7). W zasadzie wzorcem tym jest medyk, który nie tyle postępuje właściwie (zgodnie ze sztuką medyczną) w tej trudnej chwili, lecz w sposób jak najmniej naruszający zasady sztuki. Trzeba też pamiętać o uwzględnieniu „informacji oraz możliwości diagnostyczno-terapeutycznych, jakimi sprawca dysponował *in tempore criminis* (lub obiektywnie mógł dysponować)” (Burdzik, 2021, s. 43).

Stąd też w błędzie jest P. Bielska-Siudzińska, twierdząc że każde działanie lekarza sprzeczne z *lege artis* będzie rażącym naruszeniem zasad ostrożności (Bielska-Siudzińska, 2021, s. 710). Klauzula aktualizuje się przecież tylko wówczas, gdy medyk realizuje znamiona nieumyślnego typu czynu zabronionego, a więc narusza zasady sztuki medycznej. Wszak niedochowanie ostrożności jest jednym z głównych wyróżników nieumyślności (tak też Burdzik, 2021, s. 43). Nie można zatem utożsamiać każdorazowego naruszenia zasad postępowania z dobrami prawnymi pacjenta (życie, zdrowie) z rażącym niedochowaniem ostrożności. Dobry przykład rażącego niezachowania ostrożności podaje Katarzyna Bednarek, opisując lekarza, który nie diagnozuje i nie leczy pacjenta z ewidentnymi objawami COVID-19, wskutek czego nieszczęśnik ten umiera (Bednarek, 2021, s. 7). Jest to jawne wystąpienie przeciwko elementarnym zasadom sztuki medycznej, które nie może zostać niczym usprawiedliwione (Burdzik, 2021, s. 43–44; Potulski, 2021, s. 174; Zawiejski, 2021, s. 405). Przekroczenie rażące jest wynikiem niedochowania minimalnego stopnia ostrożności wymaganego przez reguły postępowania z dobrem w tej wyjątkowej sytuacji.

PRAWNOKARNY CHARAKTER KLAUZULI DOBREGO SAMARYTANINA

Zdaniem P. Zawiejskiego klauzula wyłącza winę sprawcy, na co wskazuje charakterystyczne dla ekskulpantów stopniowanie naruszenia zasad ostrożności (Zawiejski, 2021, s. 404). Szczególne okoliczności, w których znalazł się sprawca, sprawiły, że nie zdołał on postępować zgodnie z wymogami zasad sztuki medycznej, dlatego też nie można przypisać mu winy, chyba że zasady te naruszył w sposób rażący (por. Zawiejski, 2021, s. 404).

Odmienny pogląd wyraża P. Bielska-Siudzińska, według której omawiana klauzula jest kontratypem i wyłącza bezprawność czynów realizujących znamiona typów w niej wskazanych (Bielska-Siudzińska, 2021, s. 708). Autorka błędnie uzasadnia tę tezę stwierdzeniem, że użyty przez ustawodawcę zwrot „nie popełnia przestępstwa” jest charakterystyczny dla kontratypu (Bielska-Siudzińska, 2021, s. 708). Oczywiście nie jest to sąd słuszny, ponieważ w Kodeksie karnym zwrotem tym ustawodawca określa zarówno kontratypy, ekskulpanty, jak również klauzulę znikomego stopnia społecznej szkodliwości, wskazując wyłącznie, że dzięki danej instytucji brakuje któregoś z elementów struktury przestępstwa (bezprawności, winy czy karygodności). Również zdaniem Marcina Burdzika klauzula jest kontratypem (Burdzik, 2021, s. 50), aczkolwiek autor nie uzasadnia, dlaczego tak ją zakwalifikował. Uzasadnienie uznania omawianej klauzuli za kontratyp przedstawia natomiast Jacek Potulski, pisząc że dotyczy ona kolizji dóbr, a ponadto wyłącza odpowiedzialność karną za czyny, których penalizacja byłaby społecznie niecelowa (Potulski, 2021, s. 164).

Celem ustalenia prawnokarnego charakteru klauzuli należy uporządkować pewne wiadomości dotyczące struktury przestępstwa i okoliczności wyłączających jego byt. Kontratyp jest okolicznością usprawiedliwiającą czyn sprawcy, który świadomie dopuszcza się mniejszego zła, poświęcając jedno z kolidujących dóbr prawnych w sytuacji kolizji tych dóbr, gdy podjęcie zachowania zgodnego z regułami postępowania z dobrem jest niemożliwe, a brak poświęcenia jednego z kolidujących dóbr jest społecznie nieopłacalny (Grudecki, 2021, s. 302, 548). Ekskulpant natomiast usprawiedliwia osobę sprawcy, od którego w danej sytuacji nie sposób wymagać

wierności nakazowi/zakazowi postępowania płynącemu z normy sankcjonowanej.

Brak podjęcia się przez medyka czynu opisanego przez klauzulę (nieumyślnego naruszenia bądź narażenia na niebezpieczeństwo dóbr prawnych) nie może zostać uznany za społecznie nieopłacalny, a więc nie spełnia tej przesłanki kontratypizacji. Kontratyp wymaga ponadto działania umyślnego, a ekskulpant wręcz przeciwnie – często opiera się na nieświadomości (błąd co do znamion, błąd co do prawa, błąd co do kontratypu/ekskulpanta).

Od medyka działającego w szczególnej sytuacji opisanej w klauzuli nie sposób natomiast wymagać przestrzegania norm, z wyjątkiem norm rudymenatarnych (o czym świadczy zastrzeżenie, że nie stosuje się jej, jeśli sprawca rażąco nie zachował wymaganej ostrożności). Oznacza to, że nie można mu postawić zarzutu naruszenia tych norm, a więc przypisać winy (zob. o przypisaniu winy – Sitarz, Bek, Hanc, 2017, s. 72–73). Klauzula jest zatem ekskulpantem – po spełnieniu warunków w niej przewidzianych medykowi nie można przypisać winy.

RATIO LEGIS (?) KLAUZULI DOBREGO SAMARYTANINA

Podzielić trzeba wątpliwości stawiane przez Piotra Zawiejskiego, w świetle których nie ma pewności, czy ustawodawca tworząc klauzulę zagospodarował obszar nieuregulowany za pomocą innych prawnokarnych instytucji (Zawiejski, 2021, s. 405). Zwraca on uwagę, że przestępność niektórych czynów medyków mogłaby zostać wyeliminowana na etapie badania, czy doszło do naruszenia reguł ostrożności bądź w ostateczności przez kontratyp/ekskulpant kolizji obowiązków (art. 28 § 5 k.k.), albo błąd co do faktu (art. 28 § 1 k.k.). Taki sam sąd wyraża Ewa Plebanek, pisząc że

funkcjonujące w Kodeksie karnym instytucje wyłączające odpowiedzialność karną zostały skonstruowane w celu stosowania w sytuacjach „atypowych” i stanowią dogodne narzędzia do oceny zachowań podejmowanych w okolicznościach szczególnych, wymykających się powszechnie akceptowanym regułom, standardom, wytycznym, zaleceniom, nie pozostawiając miejsca na racjonalne uzasadnienie bytu klauzuli dobrego Samarytanina (Plebanek, 2021, s. 61).

Teza ta zasługuje na całkowitą akceptację. Omawiana klauzula niejako wkroczyła w pole zajęte przez instytucję pierwotnej legalności, stanowiącej źródło wyłączenia odpowiedzialności karnej medyków w opisywanej sytuacji.

Pierwotną legalnością nazywamy stan faktyczny, w którym sprawca nie wypełnił któregośkolwiek ze znamion typu czynu zabronionego (poza skutkiem) – także znamienia niezgodności zachowania z regułami postępowania z dobrem prawnym (Grudecki, Sitarz, 2022, s. 52–53). Regułami postępowania z dobrem prawnym są dyrektywy współwyznaczające zakres normowania normy sankcjonowanej i wskazujące jednocześnie dozwolony sposób obcowania z danym dobrem (Grudecki, Sitarz, 2022, s. 37). Sąd, badając czy miała miejsce realizacja znamion typu czynu zabronionego, musi zatem ustalić, czy sprawca naruszył te reguły, które zostały stworzone w celu uniknięcia społecznie nieakceptowanego naruszenia bądź narażenia na niebezpieczeństwo dobra prawnego. Zachowanie zgodne z regułami postępowania z dobrem prawnym, choćby prowadziło do naruszenia czy narażenia tego dobra na niebezpieczeństwo, stanowiłoby akceptowalny, zwykły i powszechnie występujący w codziennym życiu społecznym sposób obcowania z nim i tym samym nie mogłoby być uznane za bezprawne i przestępne (Grudecki, 2021, s. 301; Plebanek, 2021, s. 64).

Reguły postępowania z dobrami prawnymi w postaci życia/zdrowia pacjenta ulegają przeobrażeniu w czasie pandemii, tak by dostosować poziom ochrony tych dóbr do sytuacji nadzwyczajnej (por. Plebanek, 2021, s. 64; Zając, 2020, s. 109). Nie można więc twierdzić, że sposób postępowania medyków i stawiane im wymogi staranności są takie same w sytuacji zapobiegania, rozpoznawania i leczenia COVID-19 jak w okresie niepandemicznym. Zgodnie z art. 4 ustawy z dnia 5 grudnia 1996 roku o zawodach lekarza i lekarza dentysty lekarz ma obowiązek wykonywać zawód zgodnie ze wskazaniami aktualnej wiedzy medycznej, dostępnymi mu metodami i środkami zapobiegania. Zarówno wskazania wiedzy medycznej, jak i dostępne metody i środki zapobiegania mogą w okresie pandemii różnić się od tych, które stosowane są w okresie niepandemicznym. Trafnie zwraca uwagę D. Zając, że: „to, co normalnych warunkach zostałoby uznane za błąd w sztuce, w czasie epidemii może okazać się zachowaniem akceptowalnym” (Zając, 2020, s. 100). Oczywiście warto zastrzec, że

zakres tej akceptowalności wyznacza środowisko medyczne, a nie społeczeństwo. To środowisko jest tak samo głównym kreatorem zasad „pandemicznej sztuki medycznej”.

Nadzwyczajna okoliczność, jaką jest pandemia i związane z nią problemy funkcjonowania służby zdrowia, wymuszają na specjalistach z zakresu ochrony zdrowia „uadekwatnienie kryteriów przypisania odpowiedzialności karnej w przypadku wywołania skutku w postaci naruszenia zdrowia bądź śmierci” (Zajac, 2020, s. 100). Zgodne z zasadami „pandemicznej sztuki medycznej”, a tym samym niemogące zostać uznane za bezprawne (i w konsekwencji przestępne) może nawet zostać uznane każde niestandardowe postępowanie medyków, jeśli tylko będzie ono opłacalne z perspektywy ochrony życia i zdrowia pacjentów, a także lekarzy, którzy mogą stać się transmiterami wirusa (Zajac, 2020, s. 104). Oczywiście – tak samo jak w przypadku klauzuli – wciąż pozostaje konieczność odwołania się w tym przypadku do figury modelowego lekarza jako standardu wynikającego z realnej praktyki lekarskiej – medyka odpowiednio rzetelnego, racjonalnego i ostrożnego w danych nadzwyczajnych okolicznościach (Plebanek, 2021, s. 65; Zajac, 2020, s. 105). Wzorzec ten nie jest jednolity, lecz ustalany m.in. w zależności od uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych (Plebanek, 2021, s. 65–67), do których mogą należeć ekstraordynaryjne stany związane z niedoskonałością służby zdrowia w okresie pandemii czy statusem jednostki (inne nakazy postępowania mogą obowiązywać wobec studenta medycyny, inne w stosunku do rezydenta czy wreszcie lekarza-specjalisty).

Okolicznością wyłączającą odpowiedzialność karną z powodu niemożności przypisania strony podmiotowej nieumyślnej jest usprawiedliwiony błąd co do faktu (art. 28 § 1 w zw. z art. 9 § 2 k.k.). Jeżeli działający w szczególnych okolicznościach medyk nie będzie w stanie przewidzieć, że swoim zachowaniem realizuje znamiona nieumyślnego typu czynu zabronionego przeciwko życiu lub zdrowiu, również nie poniesie odpowiedzialności karnej. Po raz kolejny przy ocenie tego rodzaju błędu trzeba sięgnąć do instytucji modelowego lekarza, aby zbadać, czy postawiony na miejscu sprawcy, dysponujący wymaganą wiedzą medyczną i rozeznaniem rzeczywistości podobnie jak i on nie byłby w stanie przewidzieć wystąpienia przestępnego skutku (por. Zajac, 2020, s. 105). Usprawiedliwionym błędem co do

znamion może być również nieświadomość obowiązujących w danej chwili reguł postępowania z dobrami pacjenta chorego na COVID-19. Trafnie zauważa bowiem Ewa Plebanek, że w czasie pandemii mogą występować wykluczające się standardy postępowania bądź też w ogóle może ich brakować (Plebanek, 2021, s. 69). Okolicznościami usprawiedliwiającymi, obniżającymi, a może nawet i niekiedy niwelującymi do zera stopień winy, mogą być także, jak podaje E. Plebanek, natłok obowiązków, przekraczający możliwości fizyczne i psychiczne medyka czy jego silne przemęczenie (Plebanek, 2021, s. 75).

Kolejnymi narzędziami, które mogą zostać wykorzystane przez medyków w czasie pandemii w celu uniknięcia odpowiedzialności karnej za błąd medyczny, są *prima facie* kontratyp/ekskulpant kolizji obowiązków z art. 26 § 5 k.k. bądź inna okoliczność wyłączająca winę, chociażby otwarta klauzula winy z art. 1 § 3 k.k. (por. Plebanek, 2021, s. 73–74). Przez swoje odesłanie do przepisów statuujących stan wyższej konieczności kodeksowa kolizja obowiązków dotyczy jednak wyłącznie czynów popełnionych umyślnie, a te nie stanowią przedmiotu zainteresowań zarówno klauzuli, jak i niniejszych rozważań (szerzej na temat kolizji obowiązków w czasach pandemii zob. np. Giezek, 2020; Giezek, Kardas, 2020; Plebanek, 2021, s. 73).

Tak samo trzeba skonkludować odnośnie do rozważań na temat możliwości przypisania zachowania medykowi cech czynu w sytuacji, w której nie ma on możliwości działania – przykład podaje Ewa Plebanek, pisząc o lekarzu niepodłączającym pacjenta z niewydolnością oddechową do respiratora, jeżeli nie dysponuje on stanowiskiem respiratorowym czy tracącym przytomność z powodu skrajnego przemęczenia (Plebanek, 2021, s. 71–72). W czasach pandemii niebagatelne znaczenie może mieć również kontratyp dozwolonego ryzyka nowatorskiego (tak też Plebanek, 2021, s. 75), lecz wymaga on umyślnego naruszania/narażania dóbr prawnych w celu eksperymentalnym, co wykracza poza tematykę niniejszego artykułu.

Zgodnie z regulacją art. 1 § 3 k.k. nie popełnia przestępstwa sprawca czynu zabronionego, jeżeli nie można mu przypisać winy w czasie czynu. Klauzula ta, zgodnie z intencją ustawodawcy, pozwala nie przypisywać sprawcy winy w innych sytuacjach wyjątkowych niż te, które zostały opisane w Kodeksie karnym – ma więc charakter subsydiarny (Friedrich-Michalska, Stachurska-Marcińczak, 1997, s. 118; Kardas, Majewski, 1993, s. 73). Dzięki niej katalog okoliczności wyłączających

możliwość przypisania winy nie jest katalogiem zamkniętym. Jest to zrozumiałe ze względu na istotę winy oraz mnogość niedających się skatalogować okoliczności, które rzutują na możliwość, a właściwie na brak możliwości postawienia zarzutu popełnienia bezprawnego i karygodnego czynu zabronionego wobec sprawcy znajdującego się w anormalnej sytuacji motywacyjnej (Małecki, 2019, s. 188). W przypadkach, w których okoliczności usprawiedliwiające sprawcę przeważają nad okolicznościami obciążającymi, tak że redukują do zera możliwość do przypisania winę, zgodnie z art. 1 § 3 k.k. nie ma przestępstwa (Małecki, 2019, s. 118). Szczególna sytuacja motywacyjna, choćby nie była opisana w ustawie karnej, uniemożliwia postawienie zarzutu winy (V KK 212/10). Taką szczególną sytuacją motywacją jest właśnie ta, która została opisana znamionami klauzuli dobrego Samarytanina. Brak tej regulacji nie zmieniłby zatem nic w ocenie zachowania medyka pod kątem spełnienia przesłanki winy w znaczeniu materialnoprawnym.

KONKLUZJE

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania należy stwierdzić, że klauzula dobrego Samarytanina jest ekskulpantem o ograniczonym czasowo i terytorialnie – dotyczy obszarów, w których został ogłoszony stan epidemii bądź zagrożenia epidemicznego (tak, posługując się wykładnią celowościową uważa Burdzik, 2021, s. 40; odmiennie, zdaje się, że poprzestając na wykładni językowej twierdzi Potulski, 2021, s. 168–169) oraz podmiotowo zakresie zastosowania. Jej wprowadzenia nie można jednak – w przeciwieństwie do zdania niektórych przedstawicieli doktryny (Bednarek, 2021, s. 7; Potulski, 2021, s. 174–175; Tomczak, 2021, s. 55–56) – oceniać pozytywnie. Jej pojawienie się w systemie prawa karnego nie jest bowiem w żaden sposób uzasadnione – nie istnieje luka w systemie prawa, która prowadzi do ponoszenia odpowiedzialności karnej przez medyków w sytuacjach, w których byłoby to niesprawiedliwe (por. Plebanek, 2021, s. 62). Prawo karne od dawna posiada narzędzia służące do wyłączenia tej odpowiedzialności w przypadkach, do których odnosi się klauzula – w szczególności instytucję reguł postępowania z dobrem, których dochowanie uniemożliwia przypisanie znamion typów czynów zabronionych.

Klauzula dobrego Samarytanina stanowi zatem przykład „martwego” przepisu, który nigdy nie znajdzie zastosowania. Jako ekskulpant wyłączałaby winę sprawcy czynu zabronionego, czyli ostatni element w strukturze przestępstwa. Wymagałaby zatem wcześniejszego przesądzenia bezprawności zachowania, a więc przede wszystkim realizacji znamion typu czynu zabronionego (por. Grudecki, 2021, s. 547; Plebanek, 2021, s. 63). Przestępność nieumyślnych typów czynów zabronionych popełnionych przez medyków zapobiegających, rozpoznających i leczących COVID-19 w szczególnych, pandemicznych okolicznościach może natomiast zostać już wyłączona na wcześniejszym etapie prawnokarnego wartościowania, jeżeli zostanie stwierdzony brak realizacji znamion strony przedmiotowej bądź podmiotowej. Ta pierwotna legalność zachowań może w pierwszym przypadku wynikać z nienaruszenia reguł postępowania z dobrami prawnymi pacjenta w czasie pandemii (w tym reguł zapobiegających wystąpieniu przestępnego skutku), a w drugim z braku obiektywnej możliwości przewidzenia realizacji znamion typu czynu zabronionego i tym samym przypisania strony podmiotowej nieumyślnej (usprawiedliwiony błąd co do faktu).

Oczywiście istnieje wiele porządków prawnych, w których klauzula dobrego Samarytanina funkcjonuje od lat – przykładem są Stany Zjednoczone Ameryki (West, Varacallo, 2022). W czasie pandemii podobna do omawianej klauzula została dodana także do Kodeksu karnego Malty (Azzopardi, Borg & Associates Advocates, 2020). Wydaje się, że w przeciwieństwie do powyższych, polski ustawodawca, wprowadzając klauzulę do porządku prawnego, nie zadał sobie trudu zbadania – i wskazania, na co celnie zwraca uwagę Ewa Plebanek – czy istnieją stany faktyczne, do których nie mogą znaleźć zastosowania istniejące na gruncie Kodeksu karnego instytucje wyłączające odpowiedzialność, tak by istniała potrzeba utworzenia nowego instrumentu korekty prawnokarnej oceny (Plebanek, 2021, s. 62). To, że dana instytucja występuje za granicą i tam spełnia swoją rolę, nie oznacza automatycznie, iż jest potrzebna w naszym systemie prawa. Może się przecież okazać, że w innych państwach brakuje narzędzi, które pozwalają wykluczyć odpowiedzialność karną w danym przypadku, w przeciwieństwie do krajowego systemu prawa posiadającego te narzędzia. Tak jest choćby we wspomnianym przypadku Malty.

Legislacja okresu pandemii wymaga wprowadzenia działania szybkiego, lecz szybkość ta nie powinna powodować obniżenia jej jakości i tworzenia przepisów, których istnienie nie ma żadnego uzasadnienia. Przy poszukiwaniu podstaw wyłączenia odpowiedzialności – nawet w sytuacjach nadzwyczajnych – należy wpierw koncentrować się na instrumentach istniejących w Kodeksie karnym (Giezek, Kardas, 2020, s. 32), a dopiero przy wykazaniu ich nieskuteczności rozważać wprowadzenie nowych. Słusznie konstatuje Ewa Plebanek, że to właśnie w sytuacjach nadzwyczajnych te „zwyczajne” instrumenty wyłączające odpowiedzialność karną nabierają jeszcze większego znaczenia (Plebanek, 2021, s. 76). Klauzula powinna zatem zostać usunięta przez ustawodawcę z systemu prawnego, ponieważ nie spełnia ona żadnej roli.

Niestety w powszechnie dostępnych bazach orzeczeń brakuje judykatów wydanych z uwzględnieniem omawianej klauzuli, stąd też nie sposób zobaczyć, w jaki sposób funkcjonuje ona w praktyce. Być może – choć nie istnieją argumenty na potwierdzenie bądź sfalsyfikowanie tej hipotezy – na salę sądową nie trafiła jeszcze sprawa, w której oskarżony medyk powoływałby się na klauzulę dobrego Samarytanina.

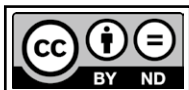
BIBLIOGRAFIA

- Azzopardi, Borg & Associates Advocates. (2020). The Good Samaritan Law, [https:// abalegal.eu/the-good-samaritan-law/](https://abalegal.eu/the-good-samaritan-law/)
- Bednarek, K. (2021). Klauzula dobrego Samarytanina. *Vox Medici*, 1, 6–7. <https://www.oil.szczecin.pl/upload/files/VOX%20MEDICI%202021-1%28247%29%20-%20prev.pdf>
- Bielska-Siudzińska, P. (2021). Klauzula dobrego Samarytanina. *Monitor Prawniczy*, 13, 709–712
- Burdzik, M. (2021). Klauzula dobrego Samarytanina czyli nowy kontrakt w związku z przeciwdziałaniem COVID-19. *Acta Iuridica Resoviensia*, 2, 35–51. <https://repozytorium.ur.edu.pl/bitstream/handle/item/6803/3%20burdzik-klauzula.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Friedrich-Michalska, I., & Stachurska-Marcińczak B. (1997). *Nowe kodeksy karne z 1997 r. wraz z uzasadnieniami*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Gardocki, L. (2021). *Prawo karne*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Giezek, J. (2020). Kolidzja obowiązków spoczywających na pracownikach opieki medycznej w dobie pandemii COVID-19. *Palestra*, 6, 29–50. <https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/6-2020/artukul/>

- kolizja-obowiazkow-spozycujacych-na-pracownikach-opieki-medycznej-w-dobie-pandemii-covid-19
- Giezek, J., & Kardas, P. (2020). Wyłączenie odpowiedzialności karnej za nadużycie zaufania i nadużycie władzy publicznej w okresie epidemii – kilka uwag o osobliwościach epizodycznych regulacji prawnych. *Prokuratura i Prawo*, 7–8, 5–34. <https://pk.gov.pl/bez-kategorii/numer-7-8-2020/>
- Grudecki, M. (2021). *Kontratypy pozaustawowe w polskim prawie karnym*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Grudecki, M., & Sitarz, O. (2022). *Prawo karne i prawo wykroczeń. Skrypt*. Warszawa: Difin.
- Izdebski, H. (2020). Legislacja dotycząca COVID-19 i ustawowy nihilizm prawny. W T. Gardocka, & D. Jagiełło (Red.), *Pandemia COVID-19 a prawa i wolności obywatela* (s. 29–58). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Kardas, P., Majewski, J. (1993). O dwóch znaczeniach winy w prawie karnym. *Państwo i Prawo*, 10, 69–79.
- Lipiński, K. (2018). O dwóch odmianach wzorców osobowych w prawie karnym. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2, 61–73. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rpeis/article/view/14589>
- Małecki, M. (2019). *Przypisanie winy. Podstawy teorii ekskulpantów*. Kraków: Krakowski Instytut Prawa Karnego Fundacja.
- Opinia Prezesa Krajowej Izby Farmaceutów do projektu ustawy o zmianie niektórych ustaw w związku z przeciwdziałaniem sytuacjom kryzysowym związanym z wystąpieniem COVID-19 (2020). <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/DF0DF46975420A5DC125860E-0056A87D/%24File/683-007.pdf>
- Opinia Prezesa Naczelnej Rady Lekarskiej do projektu ustawy o zmianie niektórych ustaw w związku z przeciwdziałaniem sytuacjom kryzysowym związanym z wystąpieniem COVID-19 (2020). <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/3E98656AA74D96B3C125860F0061E-67B/%24File/683-009.pdf>
- Plebanek, E. (2021). Wyłączenie odpowiedzialności karnej za niewłaściwe leczenie w czasie pandemii COVID-19 a klauzula dobrego Samarytanina. *Palestra*, 1–2, 60–79. <https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/1-2-2021/artikul/wylaczenie-odpowiedzialnosci-karnej-za-niewlasciwe-leczenie-w-czasie-pandemii-covid-19-a-klauzula-dobrego-samarytanina>
- Potulski, J. (2021). Polski model „Klauzuli dobrego samarytanina” – perspektywa karnoprawna. *Studia Prawnicze KUL*, 3, 159–171. <https://czasopisma.kul.pl/sp/article/view/11874>
- Protokół z posiedzenia Komisji Zdrowia w dniu 21 października 2020 r. <https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/biuletyn.xsp?sknrn=ZDR-37>

- Sitarz, O., Bek, D., & Hanc J. (2017). Wpływ klauzuli sumienia i obrony przez kulturę na ocenę elementów struktury przestępstwa. *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*, 2(15), 60–79. <https://archiwum.ivr.org.pl/975/wpływ-klauzuli-sumienia-i-obrony-przez-kulturę-na-ocenę-elementów-struktury-przestępstwa/>
- Tomczak, M. (2021). Wyłączenie odpowiedzialności karnej za błąd medyczny w czasie pandemii COVID-19. *Kortowski Przegląd Prawniczy*, 3, 49–58. <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/kpp/article/view/7116>
- Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty Dz.U. Nr 28 poz. 152 (2021) (Polska) <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970280152/U/D19970152Lj.pdf>
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553 (2021) (Polska) <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdU19970880553>
- Ustawa z dnia 28 października 2020 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z przeciwdziałaniem sytuacjom kryzysowym związanym z wystąpieniem COVID-19 Dz. U. 2020 poz. 2112 (2021) (Polska) <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200002112>
- Uzasadnienie poselskiego projektu ustawy o zmianie niektórych ustaw w związku z przeciwdziałaniem sytuacjom kryzysowym związanym z wystąpieniem COVID-19 (2020) <https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/druk.xsp?nr=683>
- West B., & Varacallo M. (2022). Good Samaritan Laws. W StatPearls. StatPearls Publishing, Treasure Island (FL). Good Samaritan Laws – PubMed (nih.gov).
- Wyrok SN z dnia 18 listopada 2010 r. V KK 212/10. LEX nr 2103716.
- Zając, D. (2020). Modyfikacja regul sztuki lekarskiej w czasach epidemii COVID-19 – perspektywa prawnokarna. *Palestra*, 6, 99–112 <https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/6-2020/artukul/modyfikacja-regul-sztuki-lekarskiej-w-czasach-epidemii-covid-19-perspektywa-prawnokarna>
- Zawiejski, P. (2021). Tak zwana klauzula dobrego Samarytanina. W T. Dukiet-Nagórska, A. Liszewska (Red.), *System Prawa Medycznego. Odpowiedzialność prawna w związku z czynnościami medycznymi* (s. 402–405). Warszawa: Wolters Kluwer.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

OLGA SMALEJ

<http://orcid.org/0000-0002-6230-059X>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
olga.smalej@mail.umcs.pl

ZOFIA KAWCZYŃSKA-BUTRYM

<http://orcid.org/0000-0001-7073-57-72>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
zofkaw@wp.pl

RADOSŁAW MAĆIK

<http://orcid.org/0000-0002-4093-2924>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
radoslaw.macik@mail.umcs.pl

VIKTORIYA PANTYLEY

<http://orcid.org/0000-0002-7340-292X>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
viktoriya.pantyley@mail.umcs.pl

DOI: 10.35765/HP.2251

Financial activity and financial awareness of high-school students – case study of the Lublin region

Abstract

RESEARCH OBJECTIVE: The article attempts a diagnosis of the financial literacy and activity of consumers in aspects related to financial management, sources of financial knowledge, knowledge of the market offer of banks, and having their own account in the group of young consumers from the Lublin region.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The group of young consumers constitutes one of the market's largest and most developing consumer groups and is classified as a particularly vulnerable group. Our study was conducted on a random sample of 261 students aged 17–18 attending the second grade of grammar and technical secondary schools in selected poviats (counties) of the Lublin region, based on the criterion of population wealth.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Based on the relevant literature and the quantitative survey. The collected data were analyzed using basic analysis methods (such as independence tests and correspondence analysis).

Suggested citation: Smalej, O., Kawczyńska-Butrym, Z., Maćik, R., & Pantyley, V. (2022). Financial activity and financial awareness of high-school students – case study of the Lublin region. *Horizons of Politics*, 13(45), 159–182. DOI: 10.35765/HP.2251.

RESEARCH RESULTS: The study showed that more than 70% of young people from the Lublin region have financial resources at their disposal. However, only 16.7% of them attempts to manage their own finances. More than half of them have a bank account, but the knowledge of the market offer targeted by banks at this target group is low. Statistical analyses showed an impact of the cultural capital represented by the mother's education and place of residence on the financial activity of the youth.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Young people are often unaware of the market offer addressed to them and rarely attempt to consciously manage their financial resources. Research shows that the young generation has limited opportunities to expand their financial knowledge and, consequently, implement reasonable financial practices. Simultaneously, young consumers are the most promising target group, especially in the context of an ageing society and the low loyalty of individual buyers.

KEYWORDS:

youth finance, young consumers, personal finance, financial awareness, youth financial activity

1. INTRODUCTION

Financial activity and financial awareness of young people are manifested in many aspects of their functioning, such as economic socialization, economic knowledge, earning activity and undertaken practices of managing, saving, borrowing, and spending their funds. The financial activity of young people remains a vital topic, especially in the context of the increasing access to various types of economic information, market products and the growing area of young people's decision-making in financial matters. The market offer addressed to young people is increasingly broad, yet they may have difficulties making appropriate financial decisions. It is evident that to choose an appropriate financial product, one must first become a financially aware consumer. Currently, financial products are becoming increasingly complex, and therefore financial awareness should be developed from an early age. As A. Lejman-Gaska and M. Ogórek write (2019, p. 20): "A higher level of financial awareness achieved in youth facilitates better decisions that lead to a higher quality of life in later years". That may also lead to a decrease in the risk of financial exclusion in later adulthood, as indicated by the research of

M. Folwarski (2021). High financial awareness, therefore, enables better management, saving and investment of money. Financial awareness is defined as the knowledge, understanding, skills, motivations, and confidence to make appropriate financial decisions. Putting the issue more precisely, the four main components of financial awareness are knowledge, understood as knowledge of financial concepts, products and one's own situation, followed by skills connected with interpreting financial information, making decisions and choosing products. The third component is attitudes, which include responsibility for one's finances and the last one – behaviour, for example, managing a budget, saving or using financial advice (Zdanowska, 2012, pp. 214–215). In summary, financial awareness is “a combination of financial knowledge and consumer behaviours and attitudes” (Lejman-Gaska & Ogórek, 2019, p. 11). The term financial awareness is closely related to financial literacy. In a broader sense, financial literacy could be defined as “the ability and confidence to use one's own financial knowledge to make financial decisions” (Huston, 2010, p. 307). Many studies investigate the impact of financial literacy on various financial behaviour (e.g. Fernandes et al., 2014, Topa et al., 2018). As it was stated by Fernandes et al. (2014), financial literacy, along with other factors, such as psychological and social variables, has a strong impact on financial behaviour. Bamforth & Geursen (2017) while studying the money management behaviour of young consumers aged 18–24 in Australia, have shown three main approaches to money management among young adults based on economic, social and psychological factors (conservation money managers, creative money managers and entrepreneurial money managers). The financial decision-making behaviour of youth (e.g., spending, saving, and borrowing money) should be considered at least at three different levels (the client level, market segmentation level, and institutional level (Understanding Youth..., 2013).

Financial awareness and financial literacy remain topical in the literature related to personal finance. As it was stated by OCED (2017), financial literacy is relatively low, even in well-developed countries (Van Campenhout, 2015). PISA 2015 Results on financial literacy showed that at least one-fifth of 15 years old students in Australia, Italy, the Netherlands, the USA and Poland are failing to attain a baseline level of proficiency.

As it was mentioned, there are alarming deficits of financial awareness in Poland, both among young people and adults (Barembuch, 2012; Musiał, 2016; Lejman-Gaska & Ogórek 2019), and it should be noted that this awareness is essential for the proper functioning of both consumers – allowing them to invest funds advantageously and manage their own budget accurately, and the market – affecting its proper functioning and stability (Zdanowska, 2012, pp. 216–217). Additionally, it is worth pointing out that studies of financial awareness focus largely on the study of economic knowledge or knowledge of the market processes taking place (e.g. Lejman-Gaska & Ogórek, 2019), so it seems that they lack the analysis of the practices undertaken and the knowledge possessed about the available market offer itself.

This study aims to analyze selected aspects of financial activity (being a manifestation of financial awareness) connected with financial knowledge and practices in a group of young people (representatives of generation Z) from the Lublin region. The group of young consumers seems particularly interesting from the point of view of the analysis of financial activity and financial awareness – it constitutes one of the largest and most developing consumer groups in the market and is classified as a particularly vulnerable group in this aspect (Zdanowska, 2012, p. 220; Lejman-Gaska & Ogórek, 2019, pp. 15–16). Moreover, as emphasized by T. Potocki and K. Opolski, groups at risk of exclusion, i.e., from rural or peripheral areas, which are particularly vulnerable to low levels of financial awareness, are exceptionally important in terms of the analysis of economic awareness. The areas of the Lublin region characterized by a low urbanization rate (Potocki & Opolski, 2016, p. 258) are often treated as peripheral. This justifies the interest in this area and researching young people coming from this geographical area. The study will present issues related to the knowledge of the market offer addressed to young people by banks, the prevalence of practices of having a sent account and managing finances, as well as the analysis of sources of financial information used by schoolchildren.

2. FINANCIAL ACTIVITY AND FINANCIAL AWARENESS OF YOUTH – A REVIEW OF THE LITERATURE

As it was mentioned in PISA 2015 Results, financial literacy and financial awareness is rather low in some well-developed countries, including Italy, Poland and Lithuania (OECD 2017). The financial activity also remains low, e.g. in Poland less than 40% of researched students aged 15 hold a bank account. In comparison, in Australia and the Netherlands this index is over 70%.

Results of the study of financial awareness of young adult Poles aged 17–26 years showed that a minimum acceptable level of financial knowledge was reached by 54% of respondents (Lejman-Gąska & Ogórek, 2019, pp. 23–24). Similar research by M. Szafranska indicates a relatively low level of economic knowledge of Polish rural youth (18–26 years). According to her research, only 1/3 of respondents were characterized by a high knowledge of personal finances, and almost 45% of young people declared a desire for further education in this area (Szafrńska, 2011). The research of M. Folwarski also shows that young people claim that knowledge of finances, especially those related to FinTech, is necessary for everyday life (Folwarski, 2021, p. 153). At the same time, the results of research on the financial activity of youth indicate that both children and adolescents have their own money from an early age (Kolodziej, 2015, p. 63). According to the research – “they come primarily from pocket money, although older youth increasingly also have income from casual or permanent work” (Financial Activity of Children and Youth in Poland, 2014, pp. 8–10; Lachowska & Lachowski, 2018). In turn, research on income-earning activity in the youth group shows that 85% of the surveyed boys and 67% of girls attending secondary schools have been gainfully employed at least once (Kolodziej, 2015, p. 64). In addition, in recent years, there has been a trend related to the desire to take up gainful employment earlier – immediately after graduating from secondary school. According to the CBOS analysis, in 2013, 9% of young people indicated a desire to take up gainful employment immediately after graduating from secondary school, while in 2018, it was 11% of respondents. Moreover, there is a noticeable increase in the interest in starting one’s own business directly after completing secondary

education – from 3% in 2013 to 5% in 2018 (Krajewska, 2019, p. 3). This trend is also confirmed by another CBOS report indicating that the increasing share of the 18–24 age group continuing their education observed since the early 1990s slowed down in the second decade of the 21st century. Data from recent years show an irregular picture of the phenomenon (in 2018 this share was 55%, in 2019 – 61%, while in 2020 – 50%) (Badora, 2021, p. 2). Currently, there is an increase in the level of labour force participation in the age group of young people. Its percentage in 2017 and 2020 was 41% each, while in earlier years this percentage oscillated around one-third (Badora, 2021, p. 3).

These data signal an increase in interest of a considerable part of young people in financial activity in the form of earning money. However, in terms of other manifestations of the described financial activity of young people, 36% of the surveyed secondary school students make attempts to save money. Unfortunately, young people usually do not use any planned system or professional instruments, keeping the money saved at the end of the month, most often at home (58%) (Financial Activity of Children and Youth in Poland, 2014, pp. 10–13). Only 32% of the respondents keep their savings in a bank account, and another 4% keep it in a deposit. Data from the World Bank indicate that the percentage of young adults aged 15–24 who have a bank account had remained fairly stable since 2017, when 62.6% had an account (Global Financial Inclusion, 2021). Another example of research on young people's activity in the financial market is the research programme PISA (Programme for International Student Assessment) conducted since 2012, which covered thirteen OECD member states and seven partner countries, including Poland. Among other things, the programme paid attention to the "money management strategy of teenagers". Firstly, it was found that Polish teenagers' financial resources come mainly from pocket money (58%) and casual holiday jobs. Moreover, they earn money more often (46% on average) than their counterparts in OECD countries (39% on average) during holidays or after school. It should be added that Polish teenagers are also characterized by attempts to limit spending by comparing prices in various physical shops with prices in Internet shops (75%) and refraining from purchase until the product becomes cheaper (practised by 55% of respondents) (Młodzi Polacy radzą sobie z finansami, 2020).

As it was mentioned before, the financial activity and financial literacy of young people depend on many variables. Studies conducted by Loke et al., (2015) showed that youth experienced significant increases in financial knowledge, financial self-efficacy, and the frequency with which positive financial behaviours were carried out. According to the aforementioned studies, youth financial capability depends on the youth's race, gender, and household income. Danes & Haberman (2020) investigated gender differences in financial knowledge, self-literacy, and behaviour on the sample of 5,325 male and female high school students. According to their research, females gained more knowledge on credit, auto insurance, and investments, although males felt more confident making money decisions. Females reported discussing money issues with family more often than males. Family and parents act as a primary source of financial information for children. Van Campenhout (2015) declared the increased role of parental involvement in youth financial literacy. It was shown in his research that parental involvement in youth financial literacy remains low despite the fact that "parents are recognized as playing the most prominent role in a child's life" (Crusec & Davidov, 2008). Pahlevansharif & Naghavi (2020), while studying financial literacy and behaviour among Malaysian young adults (n=802), have declared that parents' financial behaviour is closely related to financial information-seeking behaviour and financial literacy among youth. It was also proved in the research of LeBaron et al. (2020) that financial education from parents during childhood is linked with a greater frequency of healthy financial behaviours in emerging adulthood but was not dependent on gender. Sari et al. (2022) while studying 159 respondents in Indonesia, stated that financial behaviour and financial activity of youth depend on parental income and parental education.

3. METHODOLOGY OF OWN RESEARCH

In order to diagnose selected aspects of the activity and financial awareness of young consumers, an attempt was made to determine answers to the following research questions:

- How much money do young consumers have on average per month?

- Where do young consumers get their financial literacy from?
- Are young consumers aware of the market offer of banks addressed to them? If so, do they use professional banking instruments such as a personal account?
- Are young consumers attempting to manage their personal finances? If yes, in what way?

To answer the questions formulated in this way, a quantitative survey was carried out using the CAWI (Computer-Assisted Web Interview) method, implemented from 18 February to 23 March 2021 with the use of survey system 1ka installed on the server of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. The selection of units for the study was random, with the use of multi-stage stratified-target selection. From the exhaustive list of poviats of Lublin voivodship six were selected due to the criterion of disposable income per household – respectively 2 poviats with the lowest index, 2 reaching middle values of the index and 2 with the highest value of the index. Then, from the exhaustive list of secondary schools in each poviat, 2 schools were selected at random – 1 high school and 1 technical secondary school. The survey was conducted in second classes of the selected schools, indicated by school directors. The survey was conducted with the consent of the Lublin School Superintendent in connection with educational workshops conducted by Maria Curie-Skłodowska University and implemented under the project “Financial management – educational workshops and a competition for secondary school students” co-financed by the National Bank of Poland.

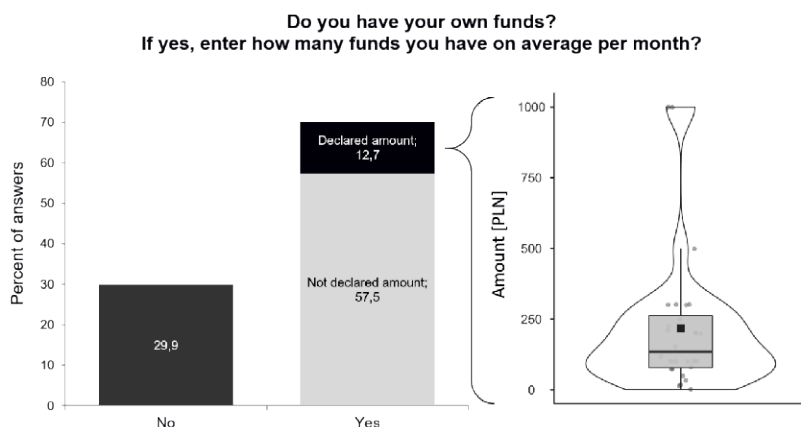
The study involved 261 students aged 17–18 years, but the questionnaire was completed by 223 respondents whose answers were included in the analysis. Among the respondents, 65% were females, and 35% were males. Regarding the type of school, 62% of the respondents attended a general secondary school and 38% a technical secondary school. 9.5% of respondents came from a big city, 14% from a medium size city, 21.3% from a small town and 55.2% of respondents came from a village. The average monthly income declared by the respondents was PLN 8,692.60. However, it should be noted that most of the respondents – 55% indicated that they did not know how much money their household had at its disposal each month, and 32% of the respondents refused to give a specific amount.

The collected data were analyzed using SPSS 26 statistical package and Statistica 13.3 using basic analysis methods (such as independence tests and correspondence analysis), and text data visualization methods (word clouds) were also used.

4. YOUNG CONSUMERS FROM LUBLIN REGION ON THE FINANCIAL MARKET – RESULTS OF THE OWN RESEARCH

Both the practice of life and many research results reflecting it indicate that young people have financial resources at their disposal from an early age. According to a study from 2014, students of the penultimate grades of secondary schools received on average PLN 157 per month for their own expenses, and money was possessed by 76% of respondents in this group (Financial Activity of Children and Youth in Poland, 2014, pp. 8–10). The results of the CBOS survey of 2018, indicate the median amount owned by students at 300 PLN (Omyła-Rudzka, 2018). The study conducted on second grade students from the Lublin region showed that 70.1% of the respondents have their own financial resources, with an average monthly amount of 218 PLN (fig. 1).

Fig.1. Ownership of own funds by young people along with the average monthly amount

Source: Own study (n=221, n for mean=28)

The median was 135 PLN, the dominant 100 PLN, the value of the minimum amount held was 10 PLN, and the maximum was 1000 PLN. The respondents' statements indicate that they most often receive financial resources irregularly, and the amounts they possess vary from month to month. In the case of persons whose parents have primary education, a higher number of respondents declared that they did not have any funds at their disposal – about half of the respondents in this group indicated this answer, while in the case of respondents with parents with secondary or higher education, it was about 30% (Smalej et al., 2021, p. 37). Thus the studies referred to (both primary and secondary data) unanimously indicate that more than 70% of young people in Poland have funds at their disposal. Students from the Lublin region have slightly less money at their disposal than the average for teenagers in Poland.

Since it has been demonstrated that young people have money for personal use, it is worth considering how they manage it. This is interesting, particularly in the context of the low financial awareness of youth described above, as financial awareness and personal finance management are directly related. Personal financial management is defined in the literature as

the process of managing financial resources to achieve set financial goals by planning, organizing, influencing, and controlling financial behaviours that result from financial decisions (Musiał, 2016, p. 99).

Efficient financial management based on possessed financial knowledge reduces the risk of making mistakes and consequently losing possible profits, increasing deficits or even bankruptcy. Researchers of the financial awareness phenomenon emphasize that financial habits acquired at a young age are transferred and have their consequences in adult life. Therefore, it seems very important to consciously try to manage personal finances at a young age. As M. Pietraszkiewicz emphasizes – “planning is the first step to achieve financial balance” (Attitudes of Poles towards Finance, 2019, p. 4). Unfortunately, according to observations, a sizable group of Poles does not care about controlling their own expenses and does not see the need to plan them. The survey conducted in 2019 shows that only 29% of Poles control all expenses, while 47% control only the larger ones. In the age group of 15–24 years, 35% of people declare

that saving does not make sense and they do not control any expenses, allocating everything to current consumption (Attitudes of Poles towards Finance, 2019, pp. 5–6). Controlling spending is most often declared by older people with offspring, while young people in the 15–24 age group are least likely to do so. Research conducted in 2021 additionally shows that the percentage of Poles who do not plan and do not control short-term spending due to the pandemic is increasing (Attitudes of Poles towards finances, 2021, p. 3). In turn, research conducted in 2011 indicates a slightly different perspective. According to them, more than half of the surveyed students of upper secondary schools aged 17–19 declare some form of planning of their expenses. 21% of the students surveyed in 2011 created a specific spending plan, and 38% planned only major expenses (Kolodziej, 2015, p. 92). Also, in the presented research from the Lublin area, respondents were asked whether they make attempts to manage their own financial resources (table 1).

Table 1. Attempts made by young people to manage their own financial resources

		Frequency	Percentage of valid
Do you make attempts to manage your financial resources?	No	180	83.3
	Yes	36	16.7
	Total	216	100.0

Source: Own study

As can be seen from the data in Table 1, the vast majority of respondents do not attempt to manage their finances consciously. Only 16.7% indicate that they use some system to manage their money. In addition, the analysis shows that all persons whose mothers have primary education do not manage their finances (100%), while in other categories of mothers' education, more than 80% do not do so. Thus, young people quite rarely consciously manage their own expenses. Perhaps the lack of motivation to manage financial resources is conditioned not only by the deficit of financial awareness or lack of examples of good practices from the family home but also by the conservative model of upbringing. It turns out that parents in Poland increasingly often save money for their children. This is confirmed by 27% of respondents having children (Attitudes of Poles towards finances, 2021, p. 16).

The methods of managing money declared by the young respondents in the open question are presented in fig. 2.

Fig.2. Ways of managing financial resources by the young people surveyed

Source: Own study

Among the respondents who manage their finances, answers indicate that young people plan their expenses, monitor them, try to set a specific goal for which they will allocate funds, and save money dominate. A few respondents also indicated very positive financial behaviours, such as having a special spreadsheet in MS Excel, having a financial management application, or following the market offer and using the most beneficial offers, e.g. savings accounts or deposits.

In recent years, the Polish market has witnessed a broadening of offers addressed to young people by banks, caused by the fact that entities operating in the financial market have noticed the importance of this target group. The offer specially prepared for the segment of young people under 18 years of age is available in Poland among others in such banks as mBank (eKonto możliwości), Bank Pekao (Przekorzystne Account), ING Bank (Mobi Account), BNP Paribas Bank (Konto Otwo na Ciebie), Get In Bank (Proste zasady Junior Account). The respondents were asked about their knowledge of the banks' offers addressed to them (table 2).

Table 2. Knowledge of the market offer of banks addressed to young people by the target group and parents' education

Do you know the market offerings of banks aimed at young people?		Parents' education level	Basic	Secondary vocational	General secondary education	Higher	Total
Mother's education:	No	numbers	6	55	32	62	155
		%	85.7%	73.3%	74.4%	69.7%	72.4%
	Yes	numbers	1	20	11	27	59
		%	14,3%	26.7%	25.6%	30.3%	27.6%
Father's education:	Total	numbers	7	75	43	89	214
	No	numbers	13	73	31	36	153
		%	81.3%	75.3%	79.5%	60.0%	72.2%
	Yes	numbers	3	24	8	24	59
		%	18.8%	24.7%	20.5%	40.0%	27.8%
	Total	numbers	16	97	39	60	212

Source: Own study

Knowledge of the market offer of banks addressed to young people was declared by 27.6% of respondents. Thus, more than 70% of young people participating in the study do not know the market offer of banks addressed to them, which seems to be a disturbing phenomenon. Young people do not show interest in the offers of professional financial instruments, do not seek market information addressed to them or the banks' instruments are not adequately promoted or corresponding to the target group. As a result, some young people do not know these offers. Some of the respondents declaring knowledge of offers addressed to youth were asked to indicate the entity whose offer they know. Results are presented in fig. 3.

Fig. 3. Entities, whose knowledge of the market offer is declared by the surveyed young people

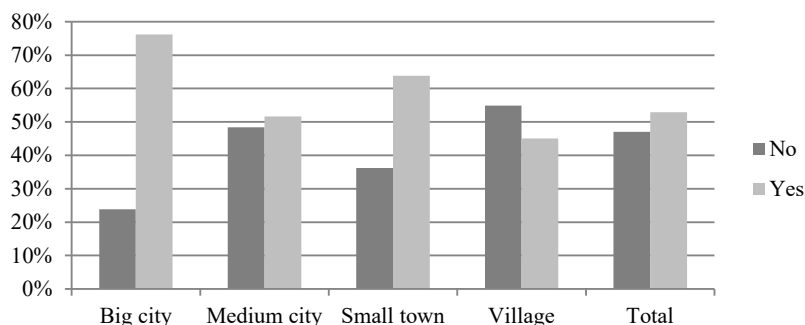
Source: Own study (font size corresponds to the frequency of occurrence of a given entity in the statements of the respondents)

Among entities, whose market offer was known to the respondents, Pekao Bank Polski stood out in the first place, whose knowledge of the offer was indicated by 13 respondents, followed by mBank, indicated by 12 respondents. Bank BGŻ PNB Paribas was indicated by 6 respondents, Santander Bank by 5, three respondents each indicated Spółdzielczy Bank, PKO SA and Bank Millenium, two respondents ING Bank, one respondent Credit Agricol. Two persons indicated that they knew the offer of many banks but did not name them. In total, the respondents indicated their knowledge of 9 different institutions. However, the vast majority indicated only one banking institution, probably the one used by themselves or their parents. Only a few persons in the open question indicated more than one bank.

The analysis shows that persons living in big cities are most often familiar with the financial market offer addressed to young people – 42.9% compared to 19.4% of persons from medium-sized cities, 34% of persons from small towns and 23.8% of persons living in rural areas. Additionally, those whose parents have a university education are more likely to be characterized by knowledge of the market offer of banks. Among children of mothers with primary education, this knowledge is declared by 14.3%, with secondary vocational education 26.7%, with general secondary education 25.6%, and with university education 30.3%. On the other hand in case of children of fathers with primary education – 18.8%, with vocational secondary education – 24.7%, with general secondary education – 20.5%, and with university education – 40%. This indicates that the percentage of children of parents with tertiary education being aware of the banks' offerings is more than twice as high as that of children of parents with primary education.

Even though most surveyed young people declare they do not know the market offer of banks, half of them have a bank account (fig. 4).

Fig. 4. Possession of a bank account among young people from various settlements

Source: Own study

In total, 52.7% of respondents indicated that they have a bank account. Most respondents have an account with Pekao BP – 42.6%, mBank – 22.3%, BGŻ PNB Paribas – 7.4%, ING – 6.4%, Millennium and Santander Bank – 4.3% each, PKO SA – 3.2%, Bank Spółdzielczy, Credit Agricole and Alior Bank – 2.1% each. Also mentioned were Bank Pocztowy and Getin Bank. The research conducted in 2014 on a group of secondary school students shows that at that time only 23% of the surveyed students had a bank account, 1% had an account at SKOK, and another 1% had a sub-account on their parents' account (Financial Activity of Children and Youth in Poland, 2014, p. 13). This indicates a definite increase in interest in opening accounts among secondary school students in Poland in recent years. Additionally, the described results of the research from 2014 indicate that in 41% of cases it was the youth who initiated the account opening, in 22% the initiators were the child's parents, and in 37% both parents and children (Financial Activity of Children and Youth in Poland, 2014, p. 21).

The analyses showed that the respondents' answers in this aspect are differentiated by the size of their place of residence ($\chi^2(3, N=221)=9.840$, $p=0.020$; $V=0.211$). The vast majority of people living in big cities (76.2%) have a bank account, whereas inhabitants of medium cities (51.6%), small towns (63.8%) and villages (45.1%). Women and men also differ in this aspect, more women – 57.9% than men – 42.1% have a bank account ($\chi^2(1, N=222)=4.584$, $p=0.032$; $V=0.144$).

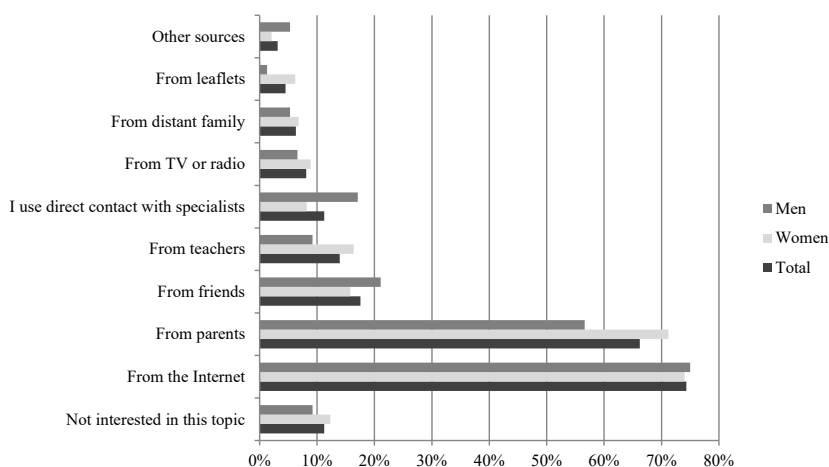
Additionally, those whose parents have a university education are more likely to have a bank account. Among children of mothers with primary education, 28.6% have an account, with secondary vocational education 53.3%, with secondary general education 48.8%, and with university education 56.2%. This is almost twice as much as in the case of children of mothers with primary education. On the other hand, 50% of fathers with primary education have a bank account, 47.4% with vocational secondary education, 51.3% with general secondary education, and 63.3% with university education.

As highlighted earlier, previous studies of the economic or financial knowledge of Poles condemn its low level. According to respondents' declarations, it is shaped primarily by their own experience, the media and conversations with family and friends (Husiatyńska, 2018, pp. 45–47). Today's young consumers, often referred to as digital or the so-called "trying consumer" when making decisions, very often personally verify the market offer by looking for information about the goods and services purchased (Paczka, 2020, p. 22). Thus, it can be expected that before taking action on the financial market, young people will first decide to expand their information resources. It is interesting to find out the sources of financial information prevalent among young people. In the further part of the survey, the respondents were asked to indicate the sources they use when searching for information on financial issues (fig. 5).

Respondents, looking for information on financial issues, most often use the Internet – 74.3%. Despite the fact that the analyzed in the article is a specific market – financial, the conclusion of the research seems to be almost obvious, today's teenagers are open to new technologies, and virtual space is for them an obvious source of information of different nature. They often obtain financial information from their parents – 66.2%, less often from their friends – 17.6% and teachers – 14%. Direct contact with specialists is used by 11.3% of the respondents. Less frequently used are such sources of information as TV or radio – 8.1% or distant family – 6.3% and leaflets – 4.5%. Other sources of information such as books, training, YouTube or Instagram were indicated by 3.2% of people. 11.3% of respondents indicated that they do not use any sources of information about finances at all because they are not interested in this topic (fig. 6). These results are partly consistent with the results of PISA studies, which show that

young people most often gain knowledge about finance from their parents, which was indicated by 94% of students surveyed by the OECD, and from the Internet, which was indicated by 79% of the respondents (this is consistent with the results of the analyzed study indicating 74.3%). The results of both studies confirm the important role of parents and the Internet in transferring financial knowledge to the young generation. They also indicate teachers' relatively weak role in acquiring financial knowledge by teenagers. In the PISA survey, 34% of young Poles declared drawing financial knowledge from teachers, who were outstripped (similarly to the survey analyzed in this article) by friends, with the result of 58% (Are Students Smart About Money?, 2018, pp. 19–22).

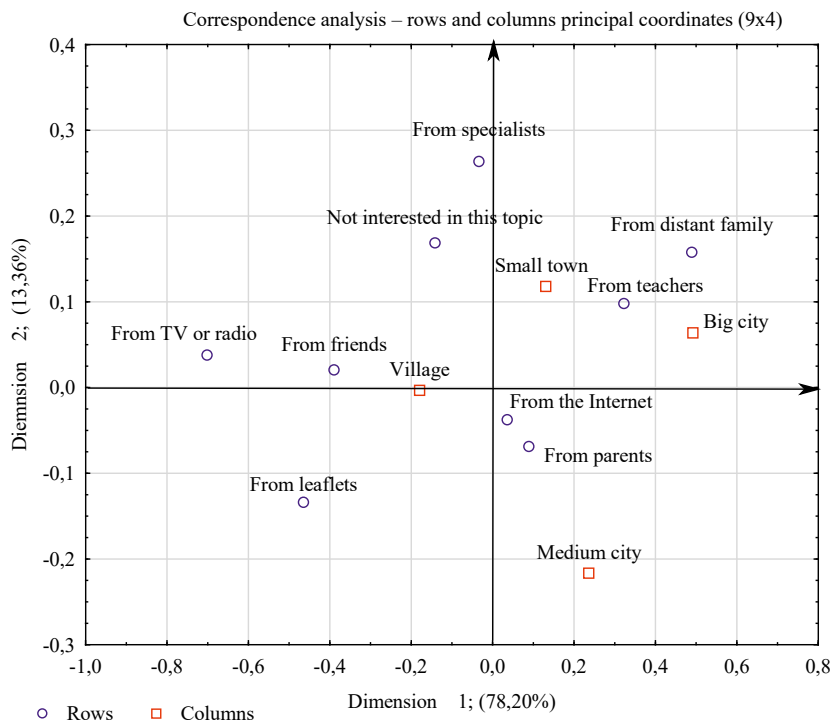
Fig. 5. Sources of information on finance used by young people

Source: Own study (data do not add up to 100% due to the use of the multiple response function)

The juxtaposition of male and female answers showed that women more often use information sources such as parents (71.2% vs 56.6% of men), leaflets (6.2% vs 1.3% of men) or teachers (16.4% vs 9.2% of men). In contrast, men are more likely to use direct contact with professionals (17.1% compared to 8.2% of women). In other categories, men's and women's answers were similar. Additionally, respondents coming from different sizes of localities also indicated slightly different sources of financial knowledge.

Fig. 6. Coordinate plot of the correspondence analysis of the place of residence and sources of financial information by young people

Source: Own study

The correspondence analysis showed a total inertia of 0.067, with 78.2% of the inertia being explained by the first factor and 13.36% by the second dimension. The quality is below 0.9 only for small town (0.7), and lack of interest in financial information (0.55), so the row and column mapping can be considered good. The coordinate plot gives some idea of the distance between points. Additional analyses of the simple percentage distributions revealed that respondents' answers varied according to where the respondents lived. Those living in villages (12.3%) and small towns (15.2%) were more likely not to be interested in finance compared to those living in large cities (4.8%) and medium cities (6.5%). People residing in big cities do not take the advice of friends on finance at all, while in the case of inhabitants of medium-sized towns it is – 9.7%, small towns – 15.2%,

while as many as 23% of inhabitants of rural areas rely on friends' knowledge in this matter.

Similarly, as far as leaflets are concerned, none of the inhabitants of large cities uses them, while inhabitants of medium-sized cities use them in 3.2%, of small towns in 2.2% and of villages in 6.6%. Inhabitants of large and medium-sized towns do not use such sources of information as television or radio at all, while inhabitants of small towns – 2.2% and of rural areas – 13.1%. On the other hand, inhabitants of big cities more often rely on teachers' knowledge – 28.6%, as compared to 12.9% of inhabitants of medium-sized cities, 15.2% of inhabitants of small towns, and 11.5% of inhabitants of rural areas. In the case of other categories, the answers were similar. The results of these comparisons indicate that youth from large cities use more reliable sources of financial information (teachers, specialists), which may be indicative of a higher level of financial awareness in this group of youth.

5. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

To sum up, the article shows that children and young people have their own financial means from the earliest years of their lives, which most often come from pocket money. The research has shown that less than 1/3 of young people do not have any funds. The remaining young people have an average of PLN 218 at their disposal. Thus, young people have money and strive to multiply their financial resources through work. On the other hand, analyses show a low financial awareness level among young and adult Poles. Young people are often unaware of the market offer addressed to them and rarely attempt to consciously manage their financial resources. Taking into account the fact that parents play a significant role in shaping the financial awareness of youth (parents constitute one of the primary sources of financial knowledge of youth), and that they themselves often represent a low level of financial awareness, the young generation has limited opportunities to expand their financial knowledge and, consequently, to implement reasonable financial practices. The study shows that young people receive money irregularly and in different amounts, which is not conducive to developing

financial awareness – as indicated in the literature, good financial awareness practices include having fixed amounts received at predictable intervals. This may confirm the low financial awareness in adults, which is unconsciously passed on to the next generation due to their shortcomings. In the analyzed study, the influence of the specifics of the family home on the use of financial instruments by young people was confirmed, the importance of cultural capital represented primarily by the mother's education and place of residence was demonstrated, which is also confirmed by other studies of the analyzed aspect of reality (*Financial Activity of Children and Youth in Poland*, 2014, p. 35).

The use of money and financial instruments is influenced by financial awareness and economic knowledge – the more advanced the use. Individuals who currently have a very large spectrum of choices of financial products available on the market, are burdened with the risk of making these choices. Lack of knowledge is a strong factor inhibiting young people from taking action in financial markets or increasing the risk of making risky or even harmful decisions (Kolodziej, 2014). Polish literature clearly indicates the need to develop the financial awareness of young people. Studies prove the high importance of youth's financial activity for participation in additional programs related to economic education (*Financial Activity of Children and Youth in Poland*, 2014, p. 35). As A. Lejman-Gąska and M. Ogórek write (2019, p. 11): It

is recommended to urgently introduce ad hoc financial education programs aimed at vulnerable demographic groups to raise their level of financial awareness in order to reduce social inequalities and support the achievement of individual financial well-being by consumers.

In addition, it is worth noting that T. Potocki and K. Opolski clearly indicate the need for a systemic approach in developing financial awareness based on three basic components – economic socialization, economic education and financial tools. Only such a comprehensive approach – formulating, consolidating and protecting habits – will allow to change and benefit from having an appropriate level of financial awareness (Potocki & Opolski, 2016). Thus, it is important to pay attention especially to the young generation being in the process of socialization and education.

Despite the fact that respondents were not a representative sample of the entire population of Polish teenagers, the results of the research may serve as an inspiration for market activities. The generation of today's youth, referred to as the Z generation, constitutes a specific group of consumers. Scientific studies describe their unique character – orientation towards new technologies, susceptibility to fashion combined with individualism, awareness of political, economic or environmental risks. Researchers also draw attention to their specific approach to money: more and more often young people – brought up in the context of the economic crisis of 2008 – are aware of the need for proper management of their own budget and saving money (Paczka, 2020, p. 25–26). Generation Z is, therefore, a particular challenge for companies, which, as E. Paczka writes, face the “need to respond both to the changing mobile technological environment and to the new emerging generation of consumers” (Paczka, 2020, p. 23). Considering that young people have to expand their knowledge and that focus on new technologies, it seems an excellent solution to prepare a mobile application providing advice based on the big data analysis of individual activity, which was also recommended by M. Folwarski (2021).

When designing messages addressed by banks to this group of consumers, it is worth taking into account the value of financial resources held by them, the fact that a large group has a bank account, the sources of information they use, as well as the declared low awareness of the market offer addressed to young people. Young consumers are the most promising target group, especially in the context of an ageing society and the low loyalty of individual buyers.

BIBLIOGRAPHY

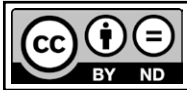
- Aktywność finansowa dzieci i młodzieży w Polsce. Wyniki badania ilościowego. (2014). *Konsorcjum Pracowni Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia” i Grupy IQS dla Departamentu Edukacji i Wydawnictw NBP*. Warszawa. https://d-pt.ppstatic.pl/k/r/1/ef/5a/56fc2f7cb207d_z.pdf?1467784925 (dostęp: 10.10.2021).
- Are Students Smart About Money?*, OECD, PISA 2018 Results. (2020), OECD, vol. IV.

- Badora, B. (2021). Sytuacja społeczno-zawodowa osób w wieku 18–24 lata w ostatnim 30-leciu, Komunikat z badań CBOS, 68, 1–16. https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_068_21.PDF (dostęp: 10.10.2021).
- Bamforth, J., & Geursen, G. (2017). Categorizing the money management behaviour of young consumer. *Young consumers*, 45, 227–241.
- Barembuch, A. (2012). Edukacja i wiedza finansowa a zarządzanie finansami osobistymi. *Ekonomiczne problemy usług*, 96, 127–140.
- Danes, S.M., & Haberman H. (2007). Teen Financial Knowledge, Self-Efficacy, and Behavior: A Gendered View. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 18(2), 48–62. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2228406 (dostęp: 6.12.2022).
- Fernandes, D., Lynch, J.G.Jr., & Netemeyer, R.G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60, 1861–1883.
- Folwarski, M. (2021). *Innowacje cyfrowe w bankowości a włączenie cyfrowe i finansowe społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Global Financial Inclusion*. The World Bank, Data Bank. <https://databank.worldbank.org/source/global-financial-inclusion> (dostęp: 10.10.2021).
- Grusec, J.E., & Davidov, M. (2008). Socialization in the Family: The Roles of Parents. In J.E. Grusec, & P.D. Hastings (Eds.), *Handbook of Socialization: Theory and Research* (pp. 284–308). New York and London: Guilford Press.
- Husiatyńska, R. (2018). Wpływ edukacji finansowej na świadomość podejmowanych decyzji finansowych przez społeczeństwo. *Europa Regionum*, 1 (XXXIV), 41–51.
- Huston, S.J. (2010). Measuring financial literacy. *Journal of Consumer Affairs*, 44, 296–316.
- Kołodziej, S. (2015). Wczesna aktywność ekonomiczna i zawodowa – wzajemne zależności. In T. Chirkowska-Smolak, & J. Grobelny (Eds.), *Człowiek na rynku pracy. Wyzwania i zagrożenia* (s. 61–70). Kraków: Wydawnictwo LIBRON.
- Krajewska, A. (2019). Do pracy czy na studia? Zmiany w decyzjach edukacyjnych młodzieży. *Komunikat z badań CBOS*, 143, 1–12. https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_143_19.PDF (dostęp: 10.10.2021).
- LeBaron, A.B., Holmes E.K., Jorgensen, B.L., & Bean, R.A. (2020). Parental Financial Education During Childhood and Financial Behaviors of Emerging Adults. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 31(1), 42–54.
- Lejman-Gaska, A., & Ogórek, M. (2019). Świadomość finansowa młodych dorosłych w Polsce jako wrażliwej grupy demograficznej. *Rozprawy ubezpieczeniowe. Konsument na rynku usług finansowych*, 33, 11–32.

- Loke, V., Choi, L., & Libby, M., (2015). Increasing Youth Financial Capability: An Evaluation of the MyPath Savings Initiative. *The Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 97–126.
- Młodzi Polacy radzą sobie z finansami. (2020). Filary Biznesu. <https://filarybiznesu.pl/mlodzi-polacy-radza-sobie-z-finansami/a4813> (dostęp: 10.10.2021).
- Musiś, M. (2016). Znaczenie wiedzy finansowej w procesie zarządzania finansami osobistymi, *Finanse i Prawo finansowe*, 3, 97–108.
- Omyła-Rudzka, M. (2019). Warunki materialne młodzieży kończącej szkoły ponadgimnazjalne. In M. Grabowska, & M. Gwiazda (Eds.), *Młodzież 2018* (34–43). CBOS.
- Paczka, E. (2020). Zmiana zachowań rynkowych pokolenia Z. *Ekonomia – Wrocław Economic Review* 26(1), 21–34.
- Pahlevansharif, S., & Naghavi, N. (2020). Family financial socialization, financial information seeking behavior and financial literacy among youth. *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, 12(2), 163–181.
- PISA 2015 Results (Students' financial literacy). (2017). OECD. https://read.oecd-ilibrary.org/education/pisa-2015-results-volume-iv_9789264270282-en#page1 (dostęp: 7.11.2022).
- Postawy Polaków wobec finansów. Badanie Fundacji Citi Handlowy i Fundacji Think!, listopad 2019. https://www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/files/raport_postawy_2019.pdf (dostęp: 10.10.2021).
- Postawy Polaków wobec finansów. Badanie Fundacji Citi Handlowy i Fundacji Think!, luty 2021. https://www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/files/raport_postawy_2021.pdf (dostęp: 10.10.2021).
- Potocki, T., & Opolski, K. (2016). Metody podnoszenia świadomości finansowej wśród osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. *Studia Prawno-ekonomiczne*, XCVIII, 255–274.
- Sari, M., Santoso, R.A., Handayani, A., & Reviandani W. (2022). Financial Behavior and Knowledge, and Parents' Education and Revenue on Management Students' Financial Behavior. *Interdisciplinary Social Studies*, 6(1), 783–792. <https://doi.org/10.55324/iss.v1i6.152> (dostęp: 7.11.2022).
- Smalej, O., Kawczyńska-Butrym, Z., Mącik, R., & Pantyley, V. (2021). Zachowania młodych konsumentów na rynku finansowym w aspekcie oszczędzania i inwestowania pieniędzy – wyniki badania ankietowego. *E-mentor*, 4(91), 35–42.
- Szafrąńska, M. (2011). Wiedza i umiejętności finansowe młodzieży wiejskiej na przykładzie Małopolski. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 13(1), 384–388.
- Topa, G., Hernández-Solis, M., & Zappala, S. (2018). Financial Management Behavior Among Young Adults: the Role of Need for Cognitive

- Closure in a Three-Wave Moderated Mediation Model. *Frontiers in Psychology*, 9, 2410, 1–10. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.02419/full> (dostęp: 7.11.2022).
- Understanding Youth and their Financial Needs (2013). *Youth and Financial Services Working Group*. https://seepnetwork.org/files/galleries/1058_Understanding_Youth_and_their_Financial_Needs_April_2013.pdf (dostęp: 7.11.2022).
- Van Camphenout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186–222.
- Zdanowska, M. (2021). Świadomość finansowa w Polsce. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Współczesne Problemy Ekonomiczne. Globalizacja. Liberalizacja. Etyka*, 5, 213–225.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

DARIUSZ KUBOK

<http://orcid.org/0000-0003-3360-9667>

Uniwersytet Śląski

dariusz.kubok@us.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2329

Filozofia a polityka. Lekcje z Oakeshotta, Bradatana i Sokratesa

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem badań będzie przemyślenie na nowo relacji pomiędzy filozofią polityki a praktyką polityczną. Jako przesłanki w tych analizach zostaną wykorzystane poglądy Michaela Oakeshotta, Costicy Bradatana i Sokratesa. Można spróbować wskazać nowe kryterium odróżnienia tych dwóch obszarów, odwołując się częściowo do tradycji sceptycznej, akcentującej niedopowiedzenie i nieskrępowanie.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Artykuł zawiera rozważania metafizyczne odnoszące się do obszaru filozofii polityki. Wykorzystane zostaną przede wszystkim metody filozoficzne stosowane na metapoziomie w stosunku do dociekań z zakresu filozofii polityki.

PROCES WYWODU: Najpierw postaram się dookreślić frazę „filozofia polityki” i „filozofia polityczna”. W dalszej części wywodu przedstawię poglądy Oakeshotta i Bradatana dotyczące filozofii i polityki. Finalnie skontrastuję te ustalenia z wizerunkiem Sokratesa i ukażę pola synergii.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Analizy z zakresu metafizyki, w odniesieniu przede wszystkim do filozofii polityki, pozwolą dookreślić sam status refleksji filozoficznej i ograniczenia związane z próbami podania wyczerpującej ich definicji. Na podstawie porównania tych koncepcji ujawniają się także inne metafizyczne problemy wynikające z wyzwania filozofii polityki.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Z przeprowadzonych badań wynika, że istnieje potrzeba głębszego przeanalizowania zagadnień

Sugerowane cytowanie: Kubok, D. (2022). Filozofia a polityka. Lekcje z Oakeshotta, Bradatana i Sokratesa. *Horyzonty Polityki*, 13(45), 183–201. DOI: 10.35765/HP.2329.

metafilozoficznych w odniesieniu do filozofii polityki. Takie badania powinny pogłębić dociekania zarówno z zakresu filozofii, jak i nauk o polityce.

SŁOWA KLUCZOWE:

filozofia, filozofia polityki, zetetycyzm, krytycyzm,
metafilozofia

Abstract

PHILOSOPHY AND POLITICS. LESSONS FROM
OAKESHOTT, BRADATAN, AND SOCRATES

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the research is to rethink the relationship between political philosophy and political practice. The views of Michael Oakeshott, Costica Bradatan and Socrates will be used as premises in these analyses. A new criterion for distinguishing these two areas can be identified, partially referring to the tradition that emphasizes understatement and unrestrainedness.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The article contains metaphilosophical considerations related to the field of philosophy of politics. The primary methods used will be philosophical methods, applied at the meta level to inquiries in the field of political philosophy.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: First, I will try to define the phrases "philosophy of politics" and "political philosophy" in the Polish language. In the following part of the article, I will present the views of Oakeshott and Bradatan regarding philosophy and politics. Finally, I will contrast these findings with the image of Socrates and show the fields of synergy.

RESEARCH RESULTS: These analyses in the field of metaphilosophy, in relation primarily to political philosophy, will allow us to define the very status of philosophical reflection and the limitations related to the attempts to provide an exhaustive definition. Based on a comparison of these concepts, other metaphilosophical problems arising from the challenges of political philosophy also emerge.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The research shows a need for a deeper analysis of metaphilosophical issues concerning political philosophy. Such research should deepen research in both philosophy and political science.

KEYWORDS:

philosophy, political philosophy, zeteticism, criticism,
metaphilosophy

Tytułowe zagadnienie relacji między filozofią a polityką należy do kanonu tematów podejmowanych przez myślicieli od czasów greckich¹. Podjęcie go na nowo – i do tego w ograniczonej do artykułu formie – uzasadnione jest tym, że pewne aspekty tego zagadnienia wymagają w moim przekonaniu należytego uwypuklenia i skonstruowania z nowszymi stanowiskami w tej sprawie. Funkcję intelektualnej prowokacji pełni tu publikacja Costicy Bradatana (Bradatana, 2020), która skłoniła mnie do ponownego przemyślenia tego zagadnienia. W efekcie konieczne okazało się sięgnięcie do źródeł, w tym do działalności Sokratesa kreślonego ręką zdolnego dramaturga filozoficznego, Platona. Dodatkowo pojawia się w podtytule Michael Joseph Oakeshott jako symbol myślenia w kategoriach przekonania o radykalnym odróżnieniu myśli politycznej i filozofii polityki. Rozpocznę od uwag na temat nazw „filozofia polityki” i „filozofia polityczna”, po czym omówię stanowisko Oakeshotta w tej kwestii wraz z kilkoma uwagami odnośnie do poglądów Leo Straussa, a także zwrócę uwagę na pewne kontrowersje i nieoczywiste konsekwencje. W dalszej kolejności przywołam poglądy Bradatana, które w sposób naturalny zaprowadzą mnie w stronę przemyślenia na nowo postawy Sokratesa. Przed przystąpieniem do analiz chciałbym poczynić dwa zastrzeżenia. Po pierwsze, ze względu na objętość tekstu i charakter tych wzajemnych nawiązań rozważania moje będą miały z konieczności wymiar sygnalizacyjny i wstępny; skoncentruję się raczej na otwarciu pewnych problemów, a nie na ich precyzyjnym omówieniu. Po drugie, pozwolę sobie na uwagę o treści metafilozoficznej. W filozofii jest miejsce na istnienie wielu różnych modeli filozofii, form uprawiania filozofii, sposobów eksplikacji filozoficznych treści, w tym tych z zakresu filozofii polityki. Moje uwagi z oczywistych względów będą uwypuklały jednak określone formy namysłu, tym samym otwierając się na dyskusję z innymi głosami z zakresu filozofii i z dyskursu pozafilozoficznego.

1 Działania badawcze wsparte ze środków przyznanych w ramach programu Inicjatywa Doskonałości Badawczej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

NAZWY

Rozpocznę swoje rozważania od częściowego przynajmniej uporządkowania terminologii, a szczególnie od doprecyzowania terminów, które będą kluczowe w tym tekście. Oczywiście nie chodzi w tym miejscu o dyskusję na temat istoty filozofii i polityki, ale o ukazanie własnego stanowiska w kwestii posługiwania się nazwami „filozofia polityki” i „filozofia polityczna”. Rzecz jasna jest to wyrazisty problem na gruncie języka polskiego. W innych językach, a szczególnie w języku angielskim, ten problem prawie nie istnieje, ponieważ na oznaczenie filozoficznej refleksji nad ogólnie pojętą polityką używa się sformułowania *political philosophy* (w innych językach: *politische Philosophie*, *philosophie politique*). W naszym kraju badacze używają obu tych nazw i do tego w różnych konfiguracjach (wskazują na odmienne stosunki zakresów tych nazw). Od razu chcę zastrzec, że rozwiązaniem tego problemu nie może być odwołanie się do języka angielskiego i dokonanie kalki językowej. Adam Wielomski twierdzi, że wymienne stosowanie obu tych nazw jest niesłuszne, bo pochodzą one z języka angielskiego, w którym ich znaczenia są jasno ustalone; należy zatem posługiwać się nazwą „filozofia polityczna”, bo w języku angielskim *philosophy of politics* jest określeniem mętnym, potocznym i związanym z jakimiś działaniami praktycznymi (Wielomski, 2007, s. 306). Pogląd taki jest kontrowersyjny. Po pierwsze, nazwy te w różnych konfiguracjach występują w innych językach, a oznaczane nimi zagadnienia i sposoby refleksji sięgają antycznej Grecji. Po drugie, skopiowanie i odtworzenie terminologii angielskiej w języku polskim niczego nie rozwiązuje, a tylko przekreśla zwyczajowe użycie tych nazw. Nawet więcej, gdyby taką praktykę upowszechnić, prowadziłoby to do wyrugowania tradycyjnego polskiego języka naukowego.

Niejasność na gruncie języka polskiego faktycznie istnieje i spotkać można wiele różnych stanowisk w tej sprawie (Zdybel, Zdybel, 2013, s. 7–48; Maciejowski, 2016, s. 167–181). Eryk Maciejowski wymienia dwa główne obozy w tej sprawie: (1) zwolennicy zamienności zakresów nazw „filozofia polityki” i „filozofia polityczna” oraz (2) zwolennicy rozróżnienia treści i zakresów znaczeń tych nazw. W dalszej kolejności autor ten dokonuje podziału stanowiska (2), a więc rozróżnienia dwóch różnych dziedzin, z których przynajmniej jedna jest filozofią: (2.1) jedna z nich nie jest refleksją filozoficzną,

oraz (2.2) obie są dwiema różnymi refleksjami filozoficznymi (Maciejowski, 2016, s. 169). Ogólnie rzecz biorąc, nie ma niczego kontrowersyjnego w tym, że różni badacze różne znaczenia będą nadawać obu nazwom; chodzi tylko o to, aby w miarę możliwości klarownie ukazali własne podejście, najlepiej z podaniem preferowanego przez siebie uzasadnienia. Właśnie to (z konieczności w sposób sygnalizacyjny) pragnę zrobić. Bazuję na następujących przesłankach:

- a) przesłanka lingwistyczna – w sformułowaniu „filozofia polityki” słowo „polityka” (przydawka dopełniaczowa jakościowa) określa przedmiot filozofii, czyli to, do czego się filozofia odnosi; coś co zostaje wyodrębnione z całości przedmiotowej (przedmiot filozofii *par excellence*) jako obszar namysłu. Z kolei słowo „polityczna” w formule „filozofia polityczna” to przymiotnik określający, jaka ta filozofia jest/ma być.
- b) przesłanka odwołująca się do uzusu w słownictwie filozoficznym: w filozofii funkcjonują zrozumiałe i ugruntowane nazwy typu „filozofia bytu”, „filozofia poznania”, „filozofia wartości” itp. W ten sposób klarownie można wskazać obszary dociekań, a zarazem pokazywać częste krzyżowanie się zakresów wspomnianych nazw (Bartyzel, 2007, s. 94; Maciejowski, 2016, s. 172).
- c) przesłanka funkcjonalistyczna mówi o tym, do czego służy filozofia, jaką ma funkcję; może ona mieć cele wewnętrzne (poznanie, zrozumienie itd.) albo zewnętrzne i służebne wobec czegoś innego. W takim przypadku można by mówić o pojmowaniu filozofii jako *ancilla*.
- d) przesłanka pragmatyczna – trzeba znaleźć termin na oznaczenie skrepowanej politycznie filozofii, którą należy radykalnie odróżnić od filozofii nieskrepowanej. Inną sprawą jest możliwość lub sposób jej wyróżniania.

Z powyższych względów pragnę zaproponować własną propozycję terminologiczną, którą będę się posługiwał w dalszej części wywodu. Propozycja ta będzie w dużej mierze zgodna z poglądami metafizycznymi analizowanych myślicieli. Oczywiście jest to jedna z możliwych ewentualności, nie ma więc charakteru ani rozstrzygającego, ani tym bardziej monomitycznego. Przyjmuję zatem, że refleksja filozoficzna i krytyczna nad ogólnie ujętą polityką to „filozofia polityki” (słowo „polityka” użyte jako przydawka określająca

przedmiot filozofii). Dziedzina ta jako taka (analogicznie jak filozofia bytu, filozofia poznania itp.) jest jedna, ale jej uszczegółowione formy – wbrew Bartyzelowi – to też konkretne filozofie polityki, a nie filozofie polityczne (analogicznie jak wyróżniamy heglowską filozofię bytu, platońską filozofię bytu itp.). Tak ujęta filozofia polityki jest ze swej istoty filozofią (tak jak metafizyka jest filozofią), tyle że koncentrującą się szczególnie na pewnym obszarze (polityka, polityczność), ale jednak łączącą refleksję nad nim z refleksją nad innymi obszarami (filozofia bytu, filozofia poznania, filozofia wartości itd.). Oznacza to, że filozofia polityki zakładać powinna ogłęd całości wraz z rozpoznawaniem jej wewnętrznych relacji między ujętymi jakkolwiek elementami (obszarami, aspektami, ujęciami). Jednocześnie, jedynym celem filozofii polityki są jej cele właściwe (cele wewnętrzne filozofii), choć mogą być różnie definiowane (stąd wielość różnych filozofii polityki). Tak pojęta filozofia musi być dziedzinowo niesłużebnicza; nie może być traktowana jako *ancilla* czegokolwiek innego. W ten sposób filozofia polityki jest zewnętrznie nieskrępowana i niesłużebnicza. Co ważne, nie powinna być także ani skrępowana (zniewolona) wewnętrznie, ani niesłużebnicza wewnętrznie, czyli powinna być autokrytyczna. Zniewolenie wewnętrzne i służalczość wewnętrzna to znamiona postawy dogmatycznej, niedopuszczającej ani namysłu nad własną strukturą, ani tym bardziej rewizji własnych poglądów.

W przeciwieństwie do filozofii polityki pojmują filozofię polityczną nie jako filozofię w ścisłym znaczeniu tego słowa; raczej należałoby o niej mówić, że jest rodzajem refleksji – mniej lub bardziej ogólnej – odnoszącej się (co nieuniknione) do kwestii filozoficznych, przy czym refleksja ta motywowana i ewaluowana jest politycznie. Cele tzw. filozofii politycznej są zewnętrzne wobec celów własnych filozofii, co oznacza, że tak rozumiana refleksja ustanawia się jako *ancilla* różnorodnie rozumianej polityki. Wskutek tego jest podwójnie skrępowana – doraźnymi lub długofalowymi celami politycznymi (programem politycznym) oraz pragmatycznym niedopowiedzeniem. Można o niej powiedzieć, że jest skrępowana zewnętrznie, jak i zazwyczaj wewnętrznie – z tego wynika jej nikły poziom autokrytycyzmu; w tym przypadku dominują postawy dogmatyczne, tożsamościowe i obronne. Zaakceptowawszy powyższe dookreślenia o charakterze projektującym (konkretnie: regulującym) trzeba powiedzieć, że zakresy nazw „filozofia polityki” i tak zwana „filozofia polityczna” nie krzyżują się.

AGON – WIEŻA – NIEPAMIĘĆ

Dla zobrazowania zdecydowanego skontrastowania działalności politycznej i filozofii polityki warto choćby przywołać emblematyczne stanowisko Michaela Oakeshotta. Myśliciel ten (Oakeshott, 1993, s. 138–155) zauważa, że refleksja filozoficzna wyróżnia się tym, iż jest radykalnie burzycielska. Inicjacją procesu filozoficznego jest dialektycznie ujęta wiedza skażona niewiedzą, a wysiłek filozoficzny sprowadza się *de facto* do zetetycznego procesu jako wyłącznie teoretycznej aktywności dociekania i podważania, nietolerującej żadnych punktów odniesienia, które mogłyby ją ograniczać, zakotwiczać i stopować. W celu zobrazowania tego procesu Oakeshott przywołuje sugestywną metaforę. Działalność refleksyjna to nic innego niż wchodzenie na wieżę, która na każdym piętrze ma wiele okien. Punktem wyjścia jest obraz świata widziany z parteru; nie jest to zatem niewiedza pojęta jako pierwotny stan przekreślenia wiedzy, ale zespół wyobrażeń potocznych, jakiś rodzaj mniej lub bardziej naturalnego nastawienia.

W miarę jednak, jak postępujemy ku górze, widok ulega zmianie: wspinając się, zaczynamy dostrzegać rzeczy, które wcześniej były niewidzialne, i na każdym piętrze objawia się nam nowy świat. Otóż w ramach tej metafory można by powiedzieć, że poszczególne formy refleksji różnią się od siebie jedynie pod względem wysokości, na którą ma wspiąć się wchodzący, przy czym filozof jest gotów iść dalej, gdy inni będą już radzi się zatrzymać (Oakeshott, 1999, s. 124).

Metafora ta wydaje nam się znana, a przynajmniej zręby trajektorii drogi filozoficznej wyglądają znajomo, biorąc pod uwagę klasyczny model dociekań filozoficznych. Warto wymienić te „znajome” elementy:

- a) droga ta jest drogą w górę,
- b) idąc w górę, widzimy nowe rzeczy,
- c) postępując w ten sposób, odkrywamy nowe światy,
- d) formy refleksji różnią się wysokością,
- e) filozof scharakteryzowany jest jako ten, który się nie zatrzymuje, ma ciągłą gotowość kroczenia dalej.

Wydaje się, że jednak zbyt łatwo chcemy wpisać poglądy Oakeshotta w ten znany model; ulegamy często pokusie interpretacyjnego

resentymentu, a sam autor przewrotnie pozwala nam widzieć w nim restytutora greckiego modelu myślenia w stylu Leo Straussa czy Erica Voegelina. W odniesieniu do powyższych elementów znajomego obrazu filozofii tezy te dla Oakeshotta wcale nie oznaczają tego, że:

- a) wspinając się, widzimy lepiej lub widzimy lepsze rzeczy,
- b) pojmujemy coraz to ogólniej, czy też zyskujemy bardziej ogólne oglądy rzeczywistości,
- c) zakładamy postęp lub opowiadamy się za jakąś formą kumulatywizmu,
- d) „będąc wyżej” znaczy „wi(e)dzieć więcej”,
- e) filozof redukuje się wyłącznie do tego, który przekracza ograniczenia (swoiste zatrzymanie się) innych nauk.

Ten ostatni punkt ukazujący filozofię jako permanentne parcie naprzód, czyli niezatrzymywanie się wpisuje się z jednej strony w sceptyczny (w duchu Sekstusa Empiryka) model filozofii (Sext. Emp., *Pyr.*, I, 1–3; Kubok, 2021, s. 115–146; Kubok, 2018, s. 73–92), który skonstruowany jest z dogmatycznym w obu jego wersjach – pozytywnego dogmatyzmu i negatywnego dogmatyzmu, a z drugiej – w myślenie o filozofii jako o ekskluzywnej aktywności z wszystkimi pozytywnymi, jak i pejoratywnymi tego konsekwencjami. Poza tym trzeba wyraźnie podkreślić, że metafora ta ukazuje działalność refleksyjną (formy refleksji różnią się wysokością), a filozofia jest jej specyficzną formą, która wyróżnia się ciągłą gotowością pójścia dalej. Znamienne jest, że wśród komentatorów nie ma zgody odnośnie do pojmowania owej wysokości czy też wspinaczki. Nawet więcej, gdy jedni widzą tu proces uogólniania, inni – przeciwnie – proces uszczegółowiania. Jako przykład podam wykładnie Damiana Leszczyńskiego i Marcina Polakowskiego. Ten pierwszy pisze:

Taki obraz wydaje się jasny – wspinanie się coraz wyżej oznacza zdobywanie coraz bardziej ogólnych oglądów rzeczywistości, a zarazem oddalenie się od konkretności i praktyki życia codziennego (Leszczyński, 2012, s. 63).

Ten drugi natomiast zauważa:

Refleksja „na najwyższym piętrze – piętrze filozoficznym”, uszczegóławia ubogie obrazy z pięter niższych czy może raczej pozwala dostrzec rzeczy niżej niemożliwe do dostrzeżenia tak, iż faktycznie

tworzy obraz od nowa, pozwala spojrzeć nam na horyzont z zupełnie innego punktu widzenia i w nowy, fascynujący sposób, stare zastępując zupełnie nowym (Polakowski, 2007, s. 265).

Okazuje się jednak, że nie jest to jej główna cecha konstytutywna; Oakeshott postrzega filozofię jako radykalną działalność refleksyjną, a tym samym – z metafizycznego punktu widzenia – jego poglądy na filozofię również należy postrzegać jako radykalne, a przynajmniej niezgodne nie tylko z greckim modelem, ale nawet z poglądami metafizycznymi Straussa i Vogelina (Devigne, 1996; McIlwain, 2019; Coats, Jr., 2000; Emberley, Cooper, 2004; McAllister, 1997; Tseng, 2003; Kubok, 2021). Dla Oakeshotta, tym co dyferencjuje odmienne typy refleksji

nie jest chęć bądź niechęć myśliciela do kontynuowania wędrówki, lecz jego chęć bądź niechęć do zabierania ze sobą na wyższe piętra ustalonych, zapamiętanych pozostałości widoku, który rozpościł się z niższego piętra, chęć bądź niechęć do zgody na to, by obraz widziany wcześniej determinował widok późniejszy (Oakeshott, 1999, s. 124).

Przynajmniej trzy elementy należy potraktować jako kluczowe w tej wizji filozofii jako wyróżnionej działalności refleksyjnej:

- a) skłonność do wspinaczki,
- b) skłonność do niepamięci,
- c) brak skłonności do dostrzegania zdeterminowania.

W pierwszym przypadku mowa jest o niewygaszalnej postawie zetetycznej, swoistym usposobieniu filozofa (wspinacza). Oakeshott wyraźnie zaznacza (Oakeshott, 1999, s. 124–125), że filozofem nie jest się ze względu na osiągnięty cel, ale ze względu na utrzymywanie skłonności do wspinaczki. Ale to nie wszystko. Sama ta skłonność nie wystarczy – konieczne jest jeszcze wyrobienie skłonności do niepamięci. W tym przypadku nie chodzi o zwykłą zdolność niepamiętania poprzednich widoków, ale o radykalne wyrzeczenie się pamiętania tego, co było wcześniej. Zwyczajowo nauki pojmują się w ten sposób, że ważne jest, aby zachowywać widoki poprzednie po to, aby je zastępować lepszymi, to znaczy bardziej adekwatnymi lub lepiej uzasadnionymi wyjaśnieniami. Oakeshott ustawia filozofię w opozycji nie tylko do polityki, ale także do nauki. I wreszcie dodać należy do powyższego wyrobienie w sobie niechęci do tego,

aby obraz widziany wcześniej determinował widok późniejszy. Taką postawę (brak skłonności do dostrzegania zdeterminowania) należy jednak odróżnić od postawy wyrażającej skłonność do dostrzegania niezeterminowania, charakterystycznej choćby dla kultury ponowoczesnej. Kluczowa różnica wiąże się z punktem wyjścia; Oakeshott zdaje się nie odrzucać zdeterminowania w świecie, on tylko – na poziomie metafizycznym – traktuje filozofię jako burzycielską, to znaczy przekreślającą ciągłość następujących po sobie partykularnych widoków (oglądów). Jak wiadomo, Oakeshott wyróżnił cztery modalności interpretacji (swoiste ramy interpretacyjne) ludzkiego doświadczenia: historię, naukę, praktykę i poezję. Filozofia natomiast – jako działalność pasożytnicza – to krytyczny namysł nad tymi modalnościami wraz ze sceptycznym ukazaniem ich niewystarczalności, aspektowości i ograniczeń. Tym samym filozofia nie wnosi nic nowego do rozmowy tych modalności, ale zabezpiecza pretensje każdej z nich do bycia wyczerpującą formą całego doświadczenia. Krytycyzm tak pojętej filozofii jest burzycielski, a ona sama nic pozytywnego nie proponuje. W ten sposób filozofia ustanawia siebie w sprzeczności do wszystkich koncepcji rozstrzygających kwestie polityczne, przede wszystkim tych gnostyckich, proponujących ogólną i racjonalną teorię działalności człowieka. Warto zauważyć, że skrajności gnostyckiego modelu Oakeshott przeciwstawia nie mniej skrajną koncepcję filozofii wyzbytej wszelkiej pozytywności. Pozytywny dogmatyzm leczy negatywnym dogmatyzmem, tak jakby nie było innych form zaprzeczania i odparcia.

Filozofia, w tym filozofia polityki, jest działalnością radykalnie burzycielską, antydogmatyczną i antykumulatywistyczną, dzięki czemu należy ją zdecydowanie odróżnić od refleksji w służbie polityki i od doktryny politycznej (Oakeshott, 1999, s. 129). Różnicę pomiędzy refleksją w służbie polityki, doktryną polityczną i filozofią polityki wyraża nasycenie burzycielstwem (odpowiednio: minimalne, ograniczone i radykalne). Dla Oakeshotta filozofia polityki nastawiona jest na to, co trwałe, przez co odcina się od tak zwanej praktycznej polityki. Z drugiej strony, w praktycznej polityce raczej nie operuje się czystymi ideami i doktrynami filozoficznymi mówiącymi o tym, co ostateczne i niezmiennie. Przykładem takim jest racjonalizm polityczny, głoszący że rozum sprawuje nieograniczoną jurysdykcję nad każdym problemem, co dla Oakeshotta jest przejawem gnostyckich

marzeń o perfekcjonizmie. Jak wiadomo, Leo Strauss uważał, że filozofia polityki zawiera się w dziedzinie myśli politycznej, lecz nie odwrotnie. Myśl polityczna nie odróżnia wymiarów doksalnego i epistemicznego, natomiast filozofia polityki w sposób uporządkowany i spójny stara się w sprawach polityki zastąpić opinie wiedzą. Marcin Król, analizując metafizykę Straussa, pisze:

Strauss tak silnie odróżnia filozofię polityczną od myśli politycznej. Kiedy bowiem dokonuje rozróżnienia filozofii politycznej i nauk politycznych, to zgoda jest całkowita. Natomiast kwestia myśli politycznej zasługuje na polemikę (Król, 2008, s. 52–53).

Zdaniem tego badacza trudno zgodzić się z ideą radykalnej separacji tych obszarów, która jest charakterystyczna dla Oakeshotta i Straussa.

Oczywiście, istnieje różnica między myślicielem politycznym, który jest zainteresowany forsowaniem danej idei ze względów politycznych, a filozofem, który jest zainteresowany jedynie dążeniem do prawdy, ale różnica ta często ulega w praktyce myślenia zamazaniu i zanikowi. Nie jest też prawdą, że filozofowie polityczni piszą traktaty, a myśliciele polityczni wyrażają się na najróżniejsze inne sposoby – od broszur propagandowych po poezję. Filozofia polityczna jest, tak chyba warto myśleć, obecna we wszystkich tych przypadkach, tylko poziom, klarowność oraz wyrazistość jej artykulacji bywają odmienne (Król, 2008, s. 55).

Skłonny byłbym jednak – z braku miejsca odwołam się do deklaracji, a nie do należytej argumentacji – mówić o łączącej ich stanowiskowości (i wtedy jest to kwestia wyrazistości i puryfikacji), ale odróżniać filozofię polityki od działalności politycznej przede wszystkim ze względu na metodologię, cel i charakter postawy, a nie ze względu na treść przekonań.

Tak pojęta filozofia odrzuca wszelkie zakotwiczenie, przede wszystkim w widoku poprzednim, i pozwala sobie na niepamięć i nieskrępowanie. Pozostawiając na uboczu zasadnicze różnice pomiędzy koncepcjami metafizycznymi Oakeshotta i Straussa, można wskazać komplementarne cechy filozofii w ujęciu tego ostatniego. Przede wszystkim filozofia zawsze zakłada „zasadniczą świadomość całości” (Strauss, 1969, s. 118) oraz zwrot w stronę rzeczy pierwszych.

Poza tym, filozofia jest – odwołując się do źródłowego znaczenia jej greckiej nazwy – miłością rozumianą jako poszukiwanie i dążenie (aspekt zetetyczny), a tym samym jej istota ujawnia się w pogłębianiu pytań i artikulacjach problemów, a nie w formułowaniu rozstrzygających odpowiedzi, nawet w sytuacji posiadania paraliżującego stanu subiektywnej pewności. Filozof powinien utrzymać zarówno zainteresowanie całością, jak i całościową świadomość problematyczności ostatecznych rozwiązań.

Oakeshott przy charakterystyce filozofii akcentuje jej niepamięć i nieskrępowanie, Strauss z kolei mówi o nieprzyzwoitości i nieumiarkowaniu, a być może nawet o bezwstydnym filozofii. Paweł Śpiewak, analizując poglądy Straussa, pisze:

Wszak filozof to nie ten, kto poznał prawdę, lecz ten, kto ją umiłował, kto jej pragnie. W sposób jaskrawy odróżnia się od polityki. Polityka jest wszak poszukiwaniem możliwie przyzwoitych wyników. Filozofia takich wyników dać nie może. [...] On [filozof – D.K.] nie dba o świat. Jest doskonale oderwany od konkretnych ludzi, wolny od krępującej lojalności wobec swej *polis*. Jest łaskawy wobec wszystkich osób, ale zarazem niewiele od nich wymaga i oczekuje. Z kolei polityk kocha się w ludzi (mówi o tym dialog *Gorgiasz*) i troszczy się o opinie szerokich kół. [...] Rzecz nazywając jeszcze inaczej: radykalizm, zdaniem Straussa, przystoi myśli, umiarkowanie i roztropność (*sofrosyne* lub *fronesis*) aktorom politycznym. [...] Samo uprawianie filozofii stoi w jawnej sprzeczności ze statecznością lub umiarkowaniem; myśl nie może być umiarkowana, a właśnie pozbawiona strachu, by nie powiedzieć bezwstydną (Śpiewak, 2004, s. 76–78).

Warto również zauważyć, że dla Oakeshotta na pewno, a dla Straussa raczej oczywiste jest, że polityka poznaje się po owocach (efektach), po tym, co udaje mu się osiągnąć. Z kolei filozofa poznaje się nie po efektach, ale raczej po skłonnościach czy też raczej po postawie, o której była mowa.

ŚMIERĆ FILOZOFICZNEGO CIAŁA (BRADATAN)

Costica Bradatan w swojej książce odsłania warstwę ekstremalnego pojmowania filozofii, jakim staje się umiarkowanie za idee, a więc to, co zwykle się określać męczeństwem filozoficznym. Pisze on, że

filozofia w swej najbardziej radykalnej formie, gdy przychodzi do ostatecznego testu, musi porzucić zwykłe środki wyrazu (rozmowę, pisma czy wykłady) i stać się czymś innym: spektaklem, cielesnym spektaklem. [...] W *Umrzeć za ideę* analizuję w sposób, w jaki jeszcze nie próbowano tego zrobić, umierające ciała filozofów jako sprawdziany ich przekonań (Bradatan, 2020, s. 22–23).

Tacy filozofowie nie tylko dokonują ostatecznego aktu egzystencjalnego, ale muszą ze swojej śmierci uczynić narzędzie filozofowania. Oczywiście nie ma tu miejsca na ukazanie całego toku narracji Bradatana, chcę skupić się tylko na jednej lekcji z jego analiz, która pomoże odsłonić ekstremalny wymiar ekstremalnego pojmowania filozofii, a tym samym zyskać przesłanki do uwyrażnienia jej kontrastu z działaniami politycznymi.

Analizując przypadki – głównie Sokratesa, Hypatii, Giordana Bruna, Thomasa More’a i Jana Patočki – Bradatan pokazuje, że takie dramatyczne formy filozofowania mają wspólne elementy (ujęte jako dynamiczne kontinuum), „warunki «udanego» aktu męczeństwa” (Bradatan, 2020, s. 258): przedstawienie, opowiadanie historii, publika. Przedstawienie to określone wydarzenie, często dramatyczne i wyjątkowe, które dopiero może stać się zaczynem założycielskiej opowieści. W omawianych przypadkach jest to śmierć, często w dramatycznych okolicznościach, ale niekoniecznie ekstraordynaryjnych. Opowiadanie historii wiąże się z kolei z postacią *montatore* – tego, który opowiada o tym wydarzeniu, dokonuje selekcji scen z życia, montuje biografię i czyni ten szczególny akt wydarzeniem „założycielskim”.

Filozof męczennik nie potrzebuje jedynie zwykłego kronikarza, który „wiernie” odda jego słowa i uczynki. Jaki byłby tego sens? Potrzebny mu utalentowany portrecista, który przedstawi go w jak najlepszym świetle; ukaże go jako człowieka o wyjątkowej determinacji, a jednak nadal skromnego; jako idealistę, ale nie fanatyka; jako człowieka zdecydowanego, ale nie nawiedzonego; jako wizjonera, ale nie lunatyka. Tu właśnie do gry wkracza *montatore*. Jego metodologia, zaczerpnięta od Pasoliniego, jest zarazem skuteczna, choć prosta: uplecie on historię życia filozofa męczennika poczynając od końca – tak, *dal fine al capo* – przedstawiając ją z wyjątkowej perspektywy męczeństwa bohatera. Ostateczny sukces dzieła *montatore* potwierdzi to, co zauważył Pasolini: śmierć funkcjonuje jako „montaż” – drastyczna reorganizacja, stworzenie na nowo – czyjeś życia (Bradatan, 2020, s. 274).

To dzięki *montatore* następuje właśnie drastyczna reorganizacja, początek nowej opowieści; w ten sposób śmierć staje się nowym życiem. Dla naszych rozważań najciekawszy jest trzeci składnik – publika.

Bradatan odwołuje się tutaj do słynnych wykładów na temat *parrhesia* wygłoszonych przez Michela Foucaulta w Berkeley w 1983 roku (Foucault, 1983, s. 1–67). Nie chodzi tu o proste i często zwodnicze zestawienie filozoficznego głoszenia prawdy z polityczną zwodniczością, ale o wyraz postawy filozoficznej, która manifestuje się tym, że *parrhesiastes*: (a) głosi bez ogródek to, co ma na myśli, (b) mówi wszystko (*pan*), co myśli, (c) niczego nie ukrywa ani nie tai, (d) unika niedopowiadania, (e) czuje się nieskrępowany. W tym kontekście Bradatan zauważa:

Choć filozoficznie jest to kusząca idea, to społecznie *parrhesia* może być przepisem na katastrofę. Zawsze jest coś, o czym nie chcemy słyszeć; każdy człowiek ma coś, co skrywa – nawet przed samym sobą. Życie w społeczeństwie jest możliwe właśnie dzięki temu, co nienazwane i niewypowiedziane. [...] Nasz komfort życia w pokojowym społeczeństwie zawdzięczamy właśnie temu, że decydujemy się przemilczeć niektóre sprawy. To nie hipokryzja, a dobroczynność (Bradatan, 2020, s. 290).

Polityk to ktoś, kto widzi społeczeństwo jako zespół relacji, a przede wszystkim stara się rozwijać i pielęgnować pozytywne relacje z ludźmi. Polityk jest

związany ze wszystkimi obywatelami, a oni z nim, ponieważ łączy ich wspólne zaangażowanie w utrzymanie *status quo* bądź dążenie do jego zmiany. Z politycznego punktu widzenia kluczowe jest uznanie istnienia tych więzi, dbanie o nie i rozwijanie ich. Dlatego prawdziwy polityk jest mistrzem w sztuce niemówienia wszystkiego. Dobrego polityka cechuje instynktowne wyczucie co do tego, co nie powinno zostać nazwane ani powiedziane. Wyraźnie widać, że filozof, który ukochał sobie *parrhesia*, jest całkowitym przeciwieństwem takiego polityka (Bradatan, 2020, s. 291).

Bradatan dodaje, że tak rozumiani filozofowie mają wszelkie inklinacje do zrywania relacji, palenia mostów, naruszania harmonii społecznej, oddzielania się od ludzi; *parrhesiastes* dobrowolnie alienuje się, ustawia w pozycji obcego i innego. Modelowym przykładem tej postawy jest Sokrates – kreślony ręką wybitnego *montatore*, Platona.

MASKA – MONTATORE – IRONIA (SOKRATES)

Rozważania Bradatana wskazują Sokratesa jako emblematyczną postać „filozoficznej” śmierci, ale także myśliciel ten stanowi symbol początku dramatycznego sporu filozofii i polityki oraz – jak zauważa Hannah Arendt – punkt zwrotny w historii myśli politycznej (Arendt, 1990, s. 73). Nie można nie odnieść się do tego źródła, szczególnie że ilość wizji poglądów Sokratesa jest odwrotnie proporcjonalna do liczby napisanych przez niego tekstów. W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na zaledwie kilka aspektów postawy Sokratesa, aby finalnie spróbować zakwalifikować jego działalność. Przede wszystkim dla nas Sokrates – w opowieści *montatore* Platona – to maska, a raczej maski wyłącznie; nie sposób zobaczyć tego, który się za nimi kryje, ale też nie ma takiej potrzeby. Przybieranie masek jest metodą, którą Bradatan nazywa maskaradą, a która ma służyć innym w filozoficznym rozwoju.

Sokrates, którego obserwujemy w dialogach Platona to nie jeden człowiek, lecz wielu; to nieprzerwane kontinuum masek. Aktorstwo leży u podstaw jego filozofii, gdyż metoda sokratyczna – symulowanie ignorancji, aby zainicjować proces majeutyczny – polega na systematycznym udawaniu, odgrywaniu ról, zakładaniu masek, manipulacji emocjonalnej i tworzeniu historii pełnych dramaturgii i napięcia (Bradatan, 2020, s. 262).

Już sam wizerunek Sokratesa wiele mówi. Dla jednych sylen (co ciekawe, te hybrydalne istoty należały do orszaku Dionizosa, a nie Apolla), dla Zopyrosa – monstrum, dla Kierkegaarda – kobold. Sokrates-maski ma prowokować, ma być odmienny od reszty, ma wybijać ze stanu pewności i (nawet estetycznego) zadowolenia. Jedną z tych najbardziej znanych masek jest wreszcie maska, którą określa się jako *εἰρωνεία*. Maski ironii wiąże się z maską autodeprecjacji, przez co jeszcze bardziej uwyrażnia się kontrast z politykami, którzy unikają jej jak diabeł święconej wody, a obficie lubują się w allodeprecjacji i w sterowanym niemówieniu wszystkiego. Ironia i autodeprecjacja stanowią zachętę do aktywności dociekania i poszukiwania, a więc wyrażają zetetyczny wymiar filozofii. Można powiedzieć, że dialog sokratejski i maska Sokratesa to – według Platona – ikoniczne formy (procesu i podmiotu) dyskursu filozoficznego jako takiego. Jak

zauważa Pierre Hadot, idąc za Otto Apellem (Apelt, 1912, s. 96–108), Sokratejską ironię można określić jako *Spaltung und Verdoppelung*, bo mamy zarówno Sokratesa, który zna konkluzję, jak i Sokratesa, który dopiero przechodzi drogę dociekania (Hadot, 2019, s. 106). Filozof (Sokrates) jest akuszerem nie tyle odpowiedzi i prawdy, lecz raczej wątpliwości, rozdziwienia i umiejętności poszukiwania (erotetycznego dążenia). Wreszcie, o czym już była mowa, Sokrates pokazuje, że jest *ἄτοπος* (w tekstach Platona także: *ἀτοπία*, *ἀτοπώτατος*), co oznacza „nie na miejscu”, „absurdalny”, „inny”, „niezwykły”, „osobliwy”, a także „obcy”, „paradoksalny”, „dziwny”, czy wręcz „nienaturalny”, „wstrętny”. Jak zauważa w *Uczcie* Alkibiades, Sokrates nie pasuje do nikogo z ludzi, co najwyżej przyrównać go można do sylenów i satyrów – „jego i jego słowa tak samo” (Platon, *Uczta*, 221 d). Postać Sokratesa symbolizuje jednocześnie filozofię i odmiennność (nieprzystosowanie) do ludzkiego świata, w tym do ludzkiej polityki.

Najwyraźniej widać to w emblematycznym fragmencie z *Gorgiasza*, w którym *montatore* Platon pozwala Sokratesowi wypowiedzieć kredo nie tyle Sokratesa, co w ogóle filozofa: „Οἶμαι μετ’ ὀλίγων Ἀθηναίων, ἵνα μὴ εἴπω μόνος, ἐπιχειρεῖν τῇ ὡς ἀληθῶς πολιτικῇ τέχνῃ καὶ πράττειν τὰ πολιτικὰ μόνος τῶν νῦν” (Platon, *Gorgiasz*, 521 d). Znakomicie widać tu ironiczną maskę Sokratesa, który tak naprawdę mówi, że sztuka prawdziwej polityki to nie [bieżąca] polityka, ale jest to – w mojej nomenklaturze – po prostu filozofia; w tym wypadku filozofia polityki. Hardość tej wypowiedzi dorównuje dramaturgicznym konsekwencją postawy Sokratesa – wypijana cykuta nie tyle – jak chciał Seneka – uczyniła go wielkim, co pokazała dobitnie wieloaspektową odmiennność porządków działalności politycznej i filozofii (polityki).

NIESKRĘPOWANIE A NIEDOPOWIEDZENIE

Powyższe lekcje z Oakeshotta, Bradatana i Sokratesa, do których można by dołączyć sporą grupę innych nawiązań, uświadamiają że przy takiej wykładni i tylko w aspekcie zakreślonym ramami tego wykładu zakresy nazw „działalność polityczna” i „filozofia polityki” pod tym samym względem krzyżować się nie mogą. Ale ich zestawienie pokazuje interesujące konsekwencje. Wygląda na to, że do

istoty filozofii należy nieskrępowanie, niekoniecznie jedynie w formie *parrhesia*. Z kolei rdzeniem (nie jedynym, rzecz jasna) działalności politycznej zdaje się być niedopowiedzenie, niekoniecznie ujęte jako niemówienie wszystkiego, o czym się jest przekonanym. Filozof jako zetetyk zawsze jest świadom swojego potencjalnego niedopowiedzenia, co wynika z holistycznego wymiaru filozofii, jej autokrytycyzmu i – mówiąc w słowniku Oakeshotta – krytycyzmu modalności. Jednak filozofia jako taka w swoim źródłowym wymiarze stanowi dopowiedziane nieskrępowanie wyrażające jej radykalną naturę. Z drugiej strony, skazana na doraźność lub przynajmniej tendująca w tę stronę działalność polityczna, skazona pragmatyczną kalkulacją, zazwyczaj decyduje się na niedopowiedzenie; można ją zatem ująć jako skrepowane niedopowiadanie. Filozof przede wszystkim nie toleruje, a czasami – jak Sokrates – nawet gardzi politykiem za jego skrepowane niedopowiedzenie; polityk traktuje nierzadko filozofa jako zwykłe atopiczne dziwadło, a w ekstremalnych sytuacjach – jako niebezpieczeństwo, które należy usunąć (symboliczna śmierć) lub – co jest o wiele powszechniejsze – w ogóle nie zauważać. Polityk boi się filozofa za jego dopowiedziane nieskrępowanie. Poza tym polityka jest raczej allokrytyczna i allokreatywna, a filozofia – przynajmniej deklaratywnie – jest autokrytyczna i autokreatywna.

Pomimo zasadniczej odmienności obu tych aktywności, trzeba stwierdzić, że w szerszej perspektywie filozofia jednak może być ważna i może zmieniać politykę. W pierwszej kolejności zmiana ta dotyczy nie tyle postawy politycznej i zasadniczej treści przekonań, co raczej zmiany granic skrepowanego niedopowiedzenia. W dalszej kolejności, z uwagi na całościowy wymiar dociekań filozoficznych obejmujących zagadnienia aksjologiczne, zmiana ta może dotyczyć również samej treści dyskursu politycznego. Dlatego wydaje się, że strategia wykładania w różnych miejscach dyskursu publicznego cykuty dla filozofów może być działaniem krótkowzrocznym, a być może również atopicznym.

BIBLIOGRAFIA

- Apelt, O. (1912). *Platonische Aufsätze*. Berlin: Teubner.
- Arendt, H. (1990). Philosophy and Politics. *Social Research*, 57(1), 73–103.
- Bartyzel, J. (2007). Filozofia polityki, filozofia polityczności. W J. Bartyzel, B. Szlachta & A. Wielomski (Red.), *Encyklopedia polityczna* (s. 90–100). Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Bradatan, C. (2020). *Umrzeć za ideę. Niebezpieczne żywoty filozofów*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Coats, W.J., Jr. (2000). *Oakeshott and His Contemporaries*. Selinsgrove: Susquehanna University Press.
- Devigne, R. (1996). *Recasting Conservatism: Oakeshott, Strauss, and the Response to Postmodernism*. New Haven: Yale University Press.
- Emberley, P., Cooper, B. (2004). *Faith And Political Philosophy: The Correspondence between Leo Strauss and Eric Voegelin, 1934–1964*. Columbia and London: University of Missouri.
- Foucault, M. (1983). *Discourse and Truth: the Problematization of Parrhesia*. 6 lectures at University of California at Berkeley, CA, Oct-Nov. 1983. <https://foucault.info/parrhesia/> [data dostępu: 13.07.2022].
- Hadot, P. (2019). *Ćwiczenia duchowe i filozofia starożytna*. (P. Domański & W. Klenczon, Tłum.). Warszawa: Aletheia.
- Król, M. (2008). *Filozofia polityczna*. Kraków: Znak.
- Kubok D. (2018). Conversation and Conservation: Two Kinds of Anti-Dogmatic Criticism in the Philosophy of Politics and their Antecedents in Ancient Greek Forms of Skepticism and Fallibilism. W D. Kubok (Red.), *Thinking Critically: What Does It Mean? The Tradition of Philosophical Criticism and Its Forms in the European History of Ideas* (s. 73–92). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Kubok, D. (2020). Kilka uwag o modelach zetetycznych w filozofii polityki: Voegelin – Strauss. *Horyzonty Polityki*, 11 (35), 125–143.
- Kubok, D. (2021). *Krytycyzm, sceptycyzm i zetetycyzm we wczesnej filozofii greckiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Leszczyński, D. (2012). *Realizm i sceptycyzm. Studia analityczne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Maciejowski, E. (2016). O filozofii polityki i filozofii politycznej. *Kultura i Wartości*, 20, 167–181.
- McAllister, T.V. (1997). *Revolt Against Modernity. Leo Strauss, Eric Voegelin, and the Search for Postliberal Order*. Lawrence: University Press of Kansas.
- McIlwain, D. (2019). *Michael Oakeshott and Leo Strauss: The Politics of Renaissance and Enlightenment*. Cham: Palgrave Macmillan.

- Oakeshott, M. (1993). Political Philosophy. W M. Oakeshott, *Religion, Politics and the Moral Life* (s. 138–155). T. Fuller (Red.). New Haven–London: Yale University Press.
- Oakeshott, M. (1999). Filozofia polityki (A. Lipszyc, Tłum.). W M. Oakeshott, *Wieża Babel i inne eseje* (s. 119–138). Wybrał i wstępem opatrzył P. Śpiewak. Warszawa: Aletheia.
- Platon (1999). *Dialogi* (T. II). (W. Witwicki, Tłum.). Kęty: Antyk.
- Polakowski, M. (2007). Indywidualność jako kategoria filozofii Michaela Oakeshotta. *Dialogi Polityczne* [online], 8, 263–276.
- Sekstus Empiryk (1958). *Sexti Empirici Opera*. H. Mutschmann (Rec.). (T. 1) *Pyrrhoneion hypotyposeon libros tres continens* (J. Mau, Rec.). Leipzig: Teubner.
- Śpiewak, P. (2004). Filozof i polityka. Uwagi o myśli Leo Straussa. W P. Kłoczowski (Red.), *Dziedzictwo greckie we współczesnej filozofii politycznej. Seria: Studia i analizy* (s. 67–90). Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej.
- Strauss, L. (1969). *Prawo naturalne w świetle historii* (T. Górski, Tłum.). Warszawa: PAX.
- Strauss, L. (2000). Restatement on Xenophon's Hiero. W L. Strauss, *On Tyranny*. Revised and Expanded Edition. Including the Strauss-Kojève Correspondence (s. 177–212). V. Gourcevitch, M.S. Roth (Red.). Chicago and London: University of Chicago Press.
- Tseng, R. (2003). *The Sceptical Idealist: Michael Oakeshott as a Critic of the Enlightenment*. Exeter: Imprint Academic.
- Wielomski, A. (2007). Polityka. W J. Bartyzel, B. Szlachta, & A. Wielomski (Red.), *Encyklopedia polityczna*. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Zdybel, J., Zdybel, L. (2013). Wprowadzenie. Filozofia polityki czy filozofia polityczna? W J. Zdybel, & L. Zdybel (Red.), *Filozofia polityki współcześnie* (s. 7–48). Kraków: Universitas.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

ANNA TERESA BUDZANOWSKA

<http://orcid.org/0000-0002-8662-605X>
Uniwersytet Śląski w Katowicach
anna.budzanowska@us.edu.pl

MARIUSZ RADZIEWSKI

<http://orcid.org/0000-0001-7462-649X>
SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny
mradziewski@st.swps.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2389

The constitutional principle of common welfare at a time of a pandemic in Poland

Abstract

RESEARCH OBJECTIVE: The objective of the article is to analyse legislative acts introduced in Poland in response to COVID-19 pandemic (the so-called anti-crisis shields), which led to a clash between fundamental rights and constitutional principles and triggered a debate on systemic transgression and the principles that limit the government's activities directed at citizens.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: COVID-19 led to attempts undertaken by the Polish government to redefine the constitutional strategies established by the Solidarity generation by choosing a strategy to deal with the crisis based on limiting citizens' rights. This led to doubts triggered by the collision of this strategy with constitutional norms. The method used in the study was a legal-doctrinal comparative analysis and a synthesis of the literature.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The article presents the determinants underlying the creation of constitutional principles in Poland embedded in the context of the common good as the principium which guides the relationships between the state and its citizens. The doctrinal transgression resulting from the government's attempts to fight against COVID-19 was analysed and conclusions concerning the threats to the political system in the context of the governmental attempts to reinterpret the concepts fundamental to the democratic state of law were drawn.

Suggested citation: Budzanowska, A.T. i Radziewski, M. (2022). The constitutional principle of common welfare at a time of a pandemic in Poland. *Horizons of Politics*, 13(45), 203–217. DOI: 10.35765/HP.2389.

RESEARCH RESULTS: COVID-19 proved that the existing regulations are not sufficient to secure the principle of the common good as an underlying principle of the government's activities. Crises become a pretext for decision-makers to introduce such laws which prioritise the interests of the authorities over the interests of citizens.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: It is recommended to consider the introduction of extra legislative mechanisms that would prevent the primacy of the interests of the state to take precedence over the interests of citizens in the future.

KEYWORDS:

epidemics, COVID-19, constitutional principles, anti-crisis shields, political crises

INTRODUCTION

The COVID-19 (COVID-19) pandemic has required governments to take action to protect the health of their citizens and ensure that people have access to the healthcare system. A need appeared to temporarily redefine some priorities of law, principles and social values with regard to health protection. However, this did not release the decision-makers (the authorities) from the obligation to ensure the balance of rights and guarantee constitutional principles. Government strategies collided with fundamental rights, becoming key challenges for the decision-making process and threatening to depart from the principle of the democratic rule of law.

In the Polish system, relations between the government and the citizen are regulated, amongst others, by the constitutional principle of common welfare, to which the legislator gave priority in setting the limits of permissible obligations restricting individual rights (Article 1 of the Constitution of the Republic of Poland of 1997). The initial, unpredictable social consequences of the health crisis caused by COVID-19 required legislative initiatives (the so-called anti-crisis shields), which limited the exercise by citizens of the rights and freedoms guaranteed by the Polish Constitution in almost every walk of life. It refers to the exercise of the first-generation human rights and freedoms such as for instance: personal freedom, freedom of

movement, freedom of religious practice, the right to assembly, freedom to do business. This caused controversy as to the legitimacy of introducing the restrictions, the applied legal form, the sources of the law indicated by the legislator and powers delegated to the state apparatus limiting rights in connection with COVID-19. A threat appeared of a redefinition of the principle of common welfare as an interpretation of the primacy of the state's interests over the interests of citizens, which directly collided with fundamental rights, i.e. the rights of an individual.

The subject of consideration the actions taken in Poland in connection with COVID-19, indicating the decisions of the authorities related to the establishment of specific legal measures that are controversial or in conflict with fundamental rights and with constitutional principles in the context of the overarching concept of common welfare, which has led to debate on the transgression of principles limiting the actions of public authorities aimed at citizens.

The article analyses the legislative work within the framework of four legal acts, the so-called anti-crisis shields and legal acts directly related to COVID-19: Act of 2 March 2020 on special solutions related to preventing, counteracting and eradicating COVID-19, other infectious diseases and emergencies caused by them – shield one; Act of 31 March 2020 amending the act on special solutions related to preventing, counteracting and eradicating COVID-19, other infectious diseases and emergencies caused by them, and some other acts –shield two; Act of 16 April 2020 on specific support instruments in connection with the spread of the SARS-CoV-2 virus – shield three; Act of 19 June 2020 on subsidies for bank loans granted to entrepreneurs affected by COVID-19 and on simplified proceedings for approval of arrangements in connection with the occurrence of COVID-19 – shield four.

GOVERNMENT STRATEGIES ON HEALTH CRISES

Reflections on analogies to the response of decision-makers to health crises and the state's political regime were the subject of research long before the world plunged into the fight against COVID-19. Research in the field of the public health system in the context of the theory of

politics and state regimes and the consequences of health crises was conducted for instance by Richard J. Evans. (Evans, 1988, pp. 123–146). In *Epidemics and Revolutions*, he claimed that the evolution of individual consciousness based on knowledge of a health crisis accelerated social discontent and political conflicts. Obviously, epidemics bring out many social problems with various consequences for the countries which they affect. In the course of research, it was found that in the long term, a co-relation was reported between epidemics and social trends that led to the evolution of political regimes, primarily through articulated postulates of social dissatisfaction related to the need to reorganise certain areas of the administration and the health care system in the event of crises (Cohn, 2012, pp. 535–555). The transformations affected those areas of the system where the authorities suffered a defeat while fighting a health crisis (Chevalier, 1958). A simplified approach to strategies was adopted in models of dealing with health crises and epidemics, with regard to the types of political systems and trends. Systemic polarisation was highlighted – authoritarian regimes and strong-arm states versus systems based on the tradition of liberal political culture (Budzanowska, 2021, p. 16). The proposed dichotomic division indicates that when struggling with health crises, authoritarian regimes and states applying the strong-arm tactics readily multiplied obligations and restrictions using them to consolidate power. A paternalistic, offensive model was adopted in relation to freedoms. On the other hand, democratic governments deciding to adopt a liberal strategy used the general principle of limited coercive measures, deciding to promote the principles of hygiene and preventive care, to improve the quality of health care services and to keep up sanitary standards in public space. A minimalist, passive model in terms of limiting rights was selected. Regardless of the group to which a given model of fighting a health crisis may be included, what they had in common were the following conditions – defending the status quo of decision-makers who represented the implemented strategies within an adopted ideology, the applicable public order system and the political agenda defined by the authorities (Budzanowska, 2021, pp. 19–20).

Analysing two extreme models of government strategies which limit rights and freedoms when dealing with crises in situations of states of emergency, it is possible to identify certain features of the

state regime – minimalist and passive strategies in the application of legal measures or limitation of the exercise of individual powers as opposed to paternalistic and offensive models. This bipolar, simplified division highlights the scale of public intervention in the sphere of liberties: the passive model, in principle, maintains the status quo in the field of civic rights and obligations, while the paternalistic model imposes new, restrictive patterns of behaviour on the members of the state community.

COVID-19 has verified both approaches in practice, including: the passive approach in Sweden (Guldbrandsson Mansdotter, 2022). and the paternalistic approach in Poland. Paradoxically, in the Polish system, this issue seemed to be systemically and doctrinally settled long before the current health crisis, as a result of the consensus around the ideological heritage of the Solidarity generation (1980s), relating to the understanding of the principle of common welfare and of emergency situations. Following the downfall of the communist regime in 1989 it was inscribed in the Polish Constitution of 1997. COVID-19 unexpectedly opened up the above-mentioned issues for reinterpretation.

Constitutional consensus on the principle of common welfare as an indicator of government strategy

In a state regarded as a community of people with heterogeneous views, the common welfare is the key to cooperation between the authorities and citizens by setting the limit of permissible obligations in the sphere of individual rights, thus preventing the state's domination over the community (Brzozowski, 2006, pp. 17–28). In Poland, the primacy of principles and their balance was developed in the consensus of the Solidarity generation in 1980 regarding basic systemic values (Grzybowski, Rec, Rydlewski, 2022, pp. 3–16). Despite the differences, common welfare, human dignity, freedom and solidarity were – as it seemed – unshakable (Schomburg, 2005, pp. 3–9). In the 1990s, these principles were inscribed in the Polish constitution.

In a doctrinal consensus relating to the concept of common welfare, it was stated that the implementation of the principle of servitude of the state requires the implementation of law in the socio-political space of a democratic state, however this does not guarantee the fulfilment of this principle. This is because it requires the implementation

of other principles, including: social solidarity, respect for personal freedom and equality in law. Therefore, common welfare cannot be interpreted in disregard of the remaining constitutional axioms. Their functions, inscribed in the constitution, protect the society against legal conditions which would allow the authorities to impose restrictions or release decision-makers from their obligations towards the citizens under their fundamental rights and freedoms (Machnikowska, 2019, pp.523–542).

COVID-19 has disturbed these relations due to the level of health crisis threats, the need for social interventions, and the scale and speed of adjustments of the law. The decision-makers' choice of a strategy for limiting civil rights and imposing new obligations and restrictions has exacerbated the legal and political disputes on the understanding of a state system's features. The government, understanding the constitutional principle of common welfare as a principle establishing the primacy of the state's interests over the interests of citizens (and simultaneously subjecting it to an interpretation that ignores other provisions of the Constitution), connected it with the necessity to comply with the imposed obligations related to the right to health care, which is also a systemic axiom. However, even if it were recognised that COVID-19 (the necessity to protect public health caused by this virus) may affect the primacy of individual rights and freedoms through the adoption of specific patterns of collective modes of operation constituted by statute in the form of temporary or incidental regulations, it is difficult to accept the view that common welfare may legitimise any action taken by the authorities in relation to fighting and preventing a health crisis. Such a position would constitute a violation of the correct interpretation of the principle of common welfare. Regardless of the choice of strategy for limiting the rights during the fight against the crises, the standards of a democratic state of law apply to the authorities and require respect for mechanisms which comply with the postulate of public co-management. However, during COVID-19 also this postulate is sometimes unfulfilled, due to the unpredictability of threats, but even so the model of regulatory decisions versus the principles of public co-management must not be openly contradictory. It should also not be forgotten that the principle of common welfare is inextricably connected with the constitutional principle of dignity, as defined in Art. 30 of the Constitution of the

Republic of Poland, according to which the inherent and inalienable dignity of a human being is the source of human and civil freedom and rights. It is inviolable, and respect for it and its protection is the responsibility of public authorities. It is worth recalling that in the aftermath of World War II and totalitarianism, the system of the United Nations (UN) put the right to life and human dignity at the top of the hierarchy of fundamental rights and ranked the rights of freedom and solidarity as subsequent in importance.

In the case of the principle of dignity, inviolability (as in the case of the essence of freedoms and rights)

is normative and not descriptive; recognition of inviolability should be interpreted as recognition of the interdiction to violate the essence of freedoms and rights as well as dignity. The inviolable cannot under any circumstances be sacrificed for the sake of other values. The Constitution does not recognise such an attribute with reference to any element of statutory law (Piechowiak, 2009, p. 74).

The principle of human dignity therefore provides the most significant curb for public authorities in introducing further restrictions under the pretext of combating COVID-19 – it is impermissible to enact legal provisions that could in any way violate human dignity. In the light of the above, it seems justified to make an objective assessment of whether the legal solutions introduced during the COVID-19 pandemic have not potentially encroached upon the inviolable sphere of human dignity. This thesis is confirmed by the position contained in the justification of the sentence of the Constitutional Tribunal of 7 October 2015 (file reference number K 12/14; OTK ZU 9A/2015, item 143; Journals of Laws of 2015 item 1633 of 16 October 2015), according to which

the Tribunal in its jurisprudence assumes that human dignity is “the axiological basis and premise of the entire constitutional order”, it is a value “of central importance for building the axiology of the current constitutional solutions” (cf. M. Granat, *Godność Człowieka z Art. Konstytucji RP jako wartość i norma prawna*, “Państwo i Prawo” z. 8/2014, p. 3 et seq., and the sentences of the Constitutional Tribunal cited by the author of: 9 July 2009, file reference number SK 48/05, OTK ZU No. 7/A/2009, item 108 and of 30 September 2008, file reference number K 44/07, OTK ZU No. 7/A/2008, item 126). At

the same time, the Tribunal recognises the correlation between human dignity and specific rights or freedoms and generally accepts that their violation "reflects upon human dignity" (Granat, 2014, pp. 9–17).

The position of the Constitutional Tribunal expressed in the justification to the sentence of 3 March 2003, file ref. act K 7/01, according to which

human dignity as a transcendent value, primary to other human rights and freedoms (for which it is the source), inherent and inalienable – is every human being's prerogative and it can be violated neither by the legislator nor by specific acts of other entities. In this sense, every human being always has dignity, and no behaviour can deprive them of this dignity nor violate it (OTK ZU 3A/2003, item 19; Journal of Laws No. 44, item 390 of 14 March 2003).

CONSTITUTIONALITY AND CONFLICT OF LAWS

At the time of the COVID-19 pandemic, restrictions of fundamental rights were interpreted pursuant to constitutional provisions and international conventions, and they were enforced as laws and administrative measures.

Constitutional consent to the restriction of fundamental rights may be based on the verification of the following premises: the scope of the fundamental right, legal intervention of the government and justification based on constitutional principles. Moreover, the principles of proportionality and legality should be taken into account in every considered legal event. Therefore, when restriction of fundamental rights takes place in the course of measures with no constitutional justification taken by public authorities, they are an unconstitutional intervention. This means a conflict between laws and principles. Even the application of the principle of proportionality, reflection on the related principles and indication of the one which is most important for a given legal status (having greatest significance), does not always make it possible to decide which of the principles is most appropriate for the government measures in the face of the crisis (COVID-19), aimed at restricting the enjoyment of fundamental rights as seen in the light of the Constitution.

By imposing new obligations and introducing restrictions on the rights of an individual, the legislator, provides public authorities with various grounds for their enforcement. In emergency situations, they are often controversial and contested. It is then that conflict of fundamental rights emerges as a significant problem of decision-making on limiting the exercise of liberty rights in relation to other principles – in the case of health care with the principle of solidarity in particular. In Poland the imperative of common welfare is also interpreted together with the principles set out in Art. 2 of the Constitution – the principle of a democratic state ruled by law and the principle of social justice (Tuleja, 2021, art. 1). Justice as a normative constitutional value refers in its application not only to the distribution of goods, but also to the imposition on individuals of burdens interpreted as obligations (cf, Karp, 2004, pp. 11–19). When amending the legal regime in the spirit of the servitude of the state, public authorities may not privilege or discriminate arbitrarily determined social groups, even to guarantee the right to health, guided by the principle of justice and equality, but must treat them equally. Decision-making asymmetry due to the conflict of principles highlights the choices of government strategy models regarding rights and freedoms. There is an escalation, especially when there is a restriction of rights, e.g. related to the freedom of movement, travel, labour law or access to training and education through digital exclusion. This applies not only to the application of constitutional procedures and norms in the legislative process aimed at interfering with the rights of an individual, but also applies to legal institutions unknown to citizens, privileging some groups over others, such as in the case of the government programme called “Financial Shield of the Polish Development Fund for Small and Medium-Sized Companies”, guidelines on segregation of vaccinations for various professional groups, conditions in prisons or camps for migrants (Militz, 2021, pp. 21–24). The measures of public authorities should be subject to special assessment in the light of the provisions of Art. 31 sec. 3 of the Constitution of the Republic of Poland, according to which

restrictions on the exercise of constitutional freedoms and rights may be established only by statute and only if they are necessary in a democratic state for its safety or public order, or for the protection of the environment, health and public morality, or the freedoms and rights of others. These restrictions must not violate the essence of freedoms and rights.

This provision clearly specifies under which conditions it is possible to introduce restrictions in the exercise of constitutional freedoms and rights. One of these conditions is that constitutional rights and freedoms cannot be restricted by executive authorities.

Common welfare is to benefit the citizens, even if at the time of COVID-19 entities or subjects of law were affected by inconveniences (imposed restrictions, orders and bans). Additionally, the implemented doctrine of the rule of law assumes that the principle of servitude privileges citizens and their rights over the authorities, since the latter's task is to respect the rights of the community. There is no doubt, therefore, that in the Constitution of the Republic of Poland of 1997, the principle of common welfare includes an order addressed to public authorities to implement common welfare. Meanwhile, in the political discourse in Poland around the COVID-19 health crisis, an intention of the decision-makers appeared to interpret the current wording of the article opening the normative part of the Constitution of the Republic of Poland of 1997 with reference to the concept of "common welfare" in the April 1935 constitution (Bodnar, 2020). This is an important remark, because the concept of "common welfare" inscribed in the constitution of 1935 assumed the primacy of the interests of the state subordinating citizens who mainly fulfil their duties and service functions (Piechowiak, 2003, p. 3). The potential theoretical and doctrinal redefinition made during the amendment of the legal regime at the time of COVID-19 in relation to the principle set out in the first article of the fundamental law would distort and change (redefine) the intention of the legislator which in the Constitution of 1997 referred to the 18th-century Polish Enlightenment ideological tradition as the foundation of the Republic of Poland. According to Irena Lipowicz

Already the Constitution of the Third of May declared it would be adopted "for common welfare", as well as "to strength freedom" and "protect the homeland and its borders", so it was an important third aim of the enactment of the constitution itself. In it, the state is not a supreme concept over everyone else. It also determines the concept of common welfare, the concept of the state and servitude of its authorities towards the community. (Lipowicz, 2017, p. 18).

The core of the dispute (at present or earlier when the constitution of 1997 was being written?) over the interpretation of common welfare

concerned the reinterpretation of the sensitive foundation of the systemic relationship between the state and the citizen/power and the society in terms of reversing the primacy of this principle in the legal and political dimension. As a systemic value, the principle of servitude of the state not only ennobles the provisions of the Constitution, but also impacts the practice of applying fundamental rights and freedoms in terms of interpreting the rights of citizens in their relations with the authorities and other public entities, thus fulfilling the standards of the rule of law. In a democratic state ruled by law, there should always be guarantees for the citizen that during the restriction of rights for a specified period, e.g. for the time of COVID-19 or in other emergency conditions, decision-makers will not have legal grounds to violate or permanently abolish civic rights that are unfavourable to them. The prerogatives of the authorities should be limited also in emergency situations, because an emergency situation, e.g. a health crisis, is not a sufficient condition to seriously interfere with the rights of an individual, as it is only an organisational obligation of public services at a specific time and of determined scope. Freedoms and civil rights must always limit these restrictions. Meanwhile, at the time of COVID-19, a one-sided (governmental) attempt at transgression of the definition of common welfare endeavouring to reverse the function of this principle indicated the government's strategy for the time of the health crisis and raised concerns about the change of the state regime to strong-arm rule, which would not be in line with the position according to which the principle of common welfare is a principle addressed to the public authority, ordering that authority to implement common welfare.

CONCLUSIONS

The coupling of liberal rights in the face of the models of strategies for combating a health crisis adopted by the authorities in order to protect the rights to health and to ensure access to health care systems, shows the possibility of a conflict between constitutional principles i.e. the right to freedom with the principle of the right to health care, as a measure restricting the constitutive principle of freedom. When constitutional principles collide, for instance the principle of

individual freedom and the principle of public health, their priority may be assessed. Usually, it is determined by the rule of the most just decision. In this context, it is worth referring to the theoretical reflection of John Rawls, who in his *Theory of Justice*, considering the concept of the right to freedom, stated that freedom can be limited in favour of equal freedom of every human being (Rawls, 1971). He assumed that in any society, individuals must be equally free and democratically equal (the principles of egalitarian freedom and democratic equality), and that institutions monitoring social inequalities should strive to equalise the status of less privileged social groups. This is not always the case in a pandemic, especially when decision-making pragmatism wins among the members of the government. Therefore, at the time of a pandemic, references to common welfare should serve to give appropriate content to the norms of law and to alleviate disputes surrounding its provisions. COVID-19 meant that the conflict alive in recent decades between Peter Singer's concept of impartiality (Singer, 2003, p. 29), in which he referred to his earlier concept enshrined in *Practical Ethics* supposed that utilitarianism is the "default setting" of moral thinking (Singer, 1979), and Rawls' principle of solidarity has ceased to be the main axis of the dispute in shaping the legal policy of the state, because opposing concepts of state philosophy appeared side by side with no clear advantage of any of them. The Rawls' concept of justice as impartiality was an alternative to utilitarianism in the area of Anglo-Saxon practical philosophy. It was distinguished by a systematic character comparable to the utilitarian one and theoretical rigor, but which, in contrast to it, corresponded to the common but well-established moral convictions (Rawls, 1994, pp. 3–5). Thus, the turning point in redefining the axiological priorities of the political system, becoming the perspective of the authorities (even when the latter were responsible for fighting the health crisis), unexpectedly became a pretext to change the principles of the state regime. Decision-making revealed a unilateral tendency of the authorities to change the model of governance known from historical descriptions or from theoretical philosophical and legal concepts that are opposed to the rule of law, taking into account doctrinal implications. The policy of fighting crises is based on exceptions to legal events in specific aspects of social life, which cannot be resolved by objectively adopted principles. At a time of a pandemic, two

kinds of rationality are brought together. The strategic approach to making ethical decisions based on the law of “utilitarianism of rules” gives way to tactical “utilitarianism of measures”, especially when it comes to optimisation of operations and the question: whether to act in an optimal way, maximising the likely benefits, economising inputs and limiting losses (“utilitarianism of measures”) or to give up reasoning based on the rule that the best world is the one where the so-called “right actions” should be maximised (“utilitarianism of rules”) (Probuska, 1994, pp. 188–193). Hence, the principle of common welfare may be a trap for the authorities. Competitive visions of the state manifested in the strategies of combating a health crisis have determined the perception of the authorities’ responsibility for actions in the axiological dimension in post-pandemic conditions, when the authorities, having the obligation to care for the development of citizens by guaranteeing their justified needs, will be guided by the principle of common welfare as a starting point (Zamelski, 2014, s. 277; Trzeciński, 2018, s. 23–31).

COVID-19 proved that the regulations in force in the legal system are not sufficient to explicitly embed the principle of common welfare as an obligation addressed to public authorities, i.e. of servitude towards all citizens. In the context of the fight against COVID-19, this was done by making regulatory decisions concerning the society (e.g. in the field of public health care, combating the health crisis), while striving to establish normative solutions unacceptable in the standards of the rule of law¹, threatening to introduce the primacy of the interests of power over the interests of the citizens, violating the inviolable principle of human dignity as a source of civil liberties and rights, and the inviolable essence of freedoms and rights. The above observation is important because it indicates the risk of repeated use of emergency situations as a pretext by decision-makers following the need to redefine constitutional principles due to the need to implement the ruling strategy of their choice. Therefore, it is worth considering to introduce additional legal mechanisms by way of expanding the solutions in force in the Constitution of the Republic of Poland, guaranteeing the primacy of the interests of all citizens

1 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=LEGISSUM:accession_criteria_copenhagen [online], 22 IX 2022.

over the interests of the authorities, including by establishing clearer rules for the legal accountability of public authorities for violations of constitutional principles.

BIBLIOGRAPHY

- Bodnar, A. (2020). *Uchwalając w „tarczach antykryzysowych” zmiany w kodeksach, Sejm nie dochował własnych wymogów. Wniosek RPO do Trybunału Konstytucyjnego*. <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-skarzy-do-tk-tarcze-antykryzysowe-sejm-nie-dochowal-wymogow-w-tworzenia-prawa> (accessed on 4 Sept. 2022).
- Brzozowski, W. (2006). Konstytucyjna zasada dobra wspólnego. *Państwo i Prawo*, 11, 17–28.
- Budzanowska, A. (2020). Epidemie a reżimy polityczne. *Horyzonty polityki*, 11(36), 17–20.
- Chevalier, L. (1958). *Classes laborieuses, classes dangereuses*. Paris: Plon.
- Cohn, S.K. (2012). Pandemics: waves of disease, waves of hate from Plague of Athens to A.I.D.S. *Historical Research*, 85(230), 535–555.
- Eur-lex. (2021). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=LEGISSUM:accession_criteria_copenhagen (accessed on 4 Sept. 2022)
- Evans, R.J. (1988). Epidemics and revolutions: cholera in nineteenth-century. *Present*, 12(1), 123–146.
- Granat, M. (2014). Godność człowieka z art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna. *Państwo i Prawo*, 8, 3–17.
- Grzybowski, M., Rec. M., & Rydlewski G. (2022) Rządowy system decyzyjny w Polsce. Studium politologiczne okresu transformacji. *Państwo i Prawo*, 11, 3–16.
- Gubała M, (2019). Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 19 czerwca 2018 r. (SYGN. AKT SK 19/17). *Przegląd Sejmowy*, 4(153), 155–162. <https://ps.sejm.gov.pl/journal.nsf/PS.xsp?documentId=9F809625D24DDCFAC125846B00378470>. (accessed on 4 Sept. 2022).
- Guldbrandsson, K., & Mansdotter, A. (2022). Public health work in Sweden during the COVID-19 pandemic. *The European Journal of Public Health*, 32 (S3), 22.
- Karp, J. (2004). *Sprawiedliwość społeczna*. Kraków. Księgarnia Akademicka.
- Konstytucja RP z 1997 r. Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483 (2009) (Polska). <https://lexlege.pl/konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej/art-228/> (accessed on 4 Sept. 2022).

- OTK ZU 9A/2015, poz. 143; Dz. U. z 2015 r. poz. 1633 z dnia 16 października 2015 r.
- OTK ZU 3A/2003, poz. 19; Dz. U. Nr 44, poz. 390 z dnia 14 marca 2003 r.
- Lipowicz, I. (2017). Dobro wspólne. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny, Socjologiczny*, 79(3). 18.
- Machnikowska, A. (2019). *Wolność i władza?*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Militz, M. (2021). *Wsparcie udzielane przedsiębiorcom w związku z pandemią COVID-19. Rozliczenia i kontrola*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Piechowiak, M. (2003). Filozoficzne podstawy rozumienia dobra wspólnego. *Kwartalnik Filozoficzny*, XXXI(2), 5–35.
- Piechowiak, M. (2009). Elementy prawnonaturalne w stosowaniu Konstytucji RP. *Przegląd Sejmowy*, 5 (94), 71–90.
- Probudзка, D. (1994). O dwóch typach racjonalności w utylitarystycznej teorii moralnej. In *Principia*, X–XI, 188–193.
- Rawls, J.A. (1971). *Theory of Justice*. Cambridge: Belknap.
- Rawls, J.A. (1994). *Teoria sprawiedliwości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ruczkowski, P. (2002). *Stan kłeski żywiołowej. Komentarz*. <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publicacje/komentarze/stan-kleski-zywiolowej-komentarz-587275357> (accessed on 4 Sept. 2022).
- Schomburg, J. (2005). *System wartości i norm społecznych podstawą rozwoju Polski*. Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
- Singer, P. (2003). *Etyka praktyczna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Trzciński, J. (2018). Rzeczpospolita Polska dobrem wszystkich obywateli. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny, socjologiczny*, 1, 23–31.
- Tuleja, P. (2021). Art. 1 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. P. Czarny, M. Florczak-Wątor, B. Naleziński, P. Radziejewicz, & P. Tuleja (Eds.) Warszawa: LEX/el. <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publicacje/komentarze/konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz-wyd-ii-587806595> (accessed on 4 Sept. 2022).
- Zamelski, P. (2014). *Równowaga praw i obowiązków implikacją dobra wspólnego*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 45

WŁODZIMIERZ BERNACKI

<http://orcid.org/0000-0002-8170-5306>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
wlodzimierz.bernacki@interia.pl

DOI: 10.35765/HP.2396

Trzy szesnastowieczne spojrzenia na wolność w perspektywie katolickiej

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem naukowym jest przedstawienie sposobu definiowania oraz rozumienia wolności przez przedstawicieli polskich elit intelektualnych i politycznych, orędowników idei republikanizmu – szesnastowiecznych pisarzy politycznych spoglądających na republikę z nieco odmiennych punktów widzenia.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problem badawczy koncentruje się wokół ukazania modelu wolności w ramach określanych przez porządek prawny. Kwestią kluczową dla badanej materii było uchwycenie relacji pomiędzy z jednej strony zakresem wolności obywatelskiej, a sposobem definiowania i zarazem tworzenia norm prawa państwowego z drugiej.

PROCES WYWODU: Po podkreśleniu znaczenia wolności jako kategorii i pojęcia dla myśli politycznej, omówione zostały poglądy na wolność oraz republikę trzech polskich pisarzy politycznych XVI wieku: Stanisława Orzechowskiego, Wawrzyńca Goślickiego oraz Piotra Skargi. W swych rozważaniach politycznych odmiennie rozkładali akcenty, bowiem związani byli z trzema kluczowymi „podmiotami politycznymi” właściwymi dla demokracji (sejmiki), arystokracji (senat) i monarchii (król).

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Na podstawie przeprowadzonej analizy można przyjąć za prawdziwą następującą tezę: cechą polskiej myśli politycznej XVI wieku – wyrastającej na gruncie klasycznej dla katolicyzmu koncepcji

Sugerowane cytowanie: Bernacki, W. (2022). Trzy szesnastowieczne spojrzenia na wolność w perspektywie katolickiej. *Horyzonty Polityczne*, 13(45), 219–229. DOI: 10.35765/HP.2389.

prawa naturalnego – było definiowanie wolności jako działań ludzkich w pełni zgodnych tak z prawem naturalnym, jak i pozytywnym oraz przekonanie, że najważniejszym dla jej zagwarantowania jest ustroj republiki (respubliki).

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Za główną rekomendację należy uznać potrzebę prezentacji poglądów polskich pisarzy politycznych na tę samą materię z perspektywy protestanckiej, ariańskiej, ale i tej właściwej dla zwolenników monarchii absolutnej

SŁOWA KLUCZOWE:

wolność, prawo, prawo naturalne, republika, Rzeczpospolita

Abstract

THREE SIXTEENTH-CENTURY PERSPECTIVES
ON FREEDOM FROM A CATHOLIC PERSPECTIVE

RESEARCH OBJECTIVE: The research objective of this article is to present the different ways in which the sixteenth-century representatives of the Polish intellectual and political elites, who supported republicanism, defined and understood freedom.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem centres around the description of a model of liberty within the framework defined by the legal order. The key issue was to capture the relationship between, on the one hand, the scope of civil liberty and, on the other hand, the way in which state legal norms were defined and created.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: After highlighting the importance of freedom as a key category and concept for political thought, the views on freedom and a republic of three sixteenth-century Polish political writers – Stanisław Orzechowski, Wawrzyniec Goślicki, and Piotr Skarga – are discussed. In their political considerations, they paid attention to different aspects, as each of them represented one of the three key “political subjects” ingrained in: democracy (local parliaments called *sejmik*), aristocracy (senate), and monarchy (king).

RESEARCH RESULTS: The analysis conducted in the article allows the following conclusion to be formulated: a characteristic feature of Polish political thought in the sixteenth century, which stemmed from the concept of natural law ingrained in Catholicism, was the definition of freedom as human actions fully compatible with both natural and positive law and the conviction that the most appropriate system to guarantee it was a republic.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The main recommendation stemming from the analysis is to present the views of

Polish political writers on the same topics from three perspectives: those typical of Protestants, Arians, and supporters of absolute monarchy.

KEYWORDS:

freedom, law, natural law, republic, Commonwealth

Wolność jest jedną z podstawowych kategorii, jaką posługuje się człowiek dla opisanego swych relacji z innymi ludźmi. Z tego też względu jest to kategoria wyjątkowo cenna dla tych, którzy zajmują się badaniem wielkich, ale i małych struktur społecznych. Istotne jest więc dokonanie analizy znaczenia pojęcia „wolność” zarówno z perspektywy pojedynczego człowieka (wolność w rozumieniu potocznym), jak z punktu widzenia takich przestrzeni aktywności jak religia, społeczeństwo, gospodarka, polityka. Równie ważna jest prezentacja poglądu na wolność z perspektywy szeroko rozumianej filozofii polityki. Oczywiście, nie zawsze dysponujemy źródłami, niekiedy zaś debata na temat „wolności” ulegała banalizacji. Historia dostarcza aż nazbyt wielu przykładów tego rodzaju okresów w dziejach rodzaju ludzkiego.

Z punktu historyka myśli politycznej szczególnie zajmujące jest pochylenie się nad problematyką wolności w polskiej debacie politycznej XVI wieku, która toczyła się z udziałem znamienitych uczestników, pod każdym względem doskonale przygotowanych do tejże dyskusji. Wśród nich warto zwrócić uwagę na Stanisława Orzechowskiego, Wawrzyńca Goślickiego oraz Piotra Skargę. Tym, co łączyło tych autorów, była przynależność do Kościoła katolickiego, różnił ich natomiast punkt wyjścia do rozważań nad Rzeczypospolitą. Każdemu z nich bliski był jeden z tak zwanych stanów sejmujących; dla S. Orzechowskiego była to izba poselska, dla W. Goślickiego – senat, zaś dla P. Skargi – monarcha. Mimo tego, wszyscy trzej uznawali za najwłaściwszą formę ustrojową dla zagwarantowania wolności republikę, czyli ustrój mieszany.

I. SEJMIKI – STANISŁAW ORZECOWSKI

W jednym ze swych tekstów (*Mowa do szlachty polskiej przeciw prawom i ustawom Królestwa Polskiego uporządkowanym przez Jakuba Przytułskiego*) Stanisław Orzechowski pisał o bogactwach innych narodów

mających charakter gospodarczy, merkantylny. W jego opinii, Polacy nie mogąc aspirować do tego rodzaju bogactw, posiadli bogactwo o wiele bardziej wartościowe – wolność, najwyższe dobro spośród wszystkich dóbr (Orzechowski, 1972, s. 99). Charakterystyczna dla Orzechowskiego jest opinia, wedle której wolność posiadana przez Polaków była tak rozbudowana, że z perspektywy polskiej wolność mieszkańców innych krajów ówczesnej Europy musiała być uznana za niewolę. To wolność, jaką swych mieszkańców obdarowywała Polska, powodowała, że ci, którzy niegdyś byli tylko sąsiadami Rzeczypospolitej, z własnej woli poddawali się pod jej panowanie.

Orzechowski pisząc o wolności traktował ją jako swobodę działań jednostki chronionych przez prawo (Orzechowski, 1972, s. 114). Jak zauważał „prawa są po to, by zapobiegać niesprawiedliwości, nie zaś po to, by ją zadawać” (Orzechowski, 1972, s. 100). Prawo, aby chronić wolność, musiało wspierać się na tradycji i obyczaju przekazanym przez przodków. Warto podkreślić, że dawcami obyczaju (a zarazem prawa) byli przodkowie. U Orzechowskiego, w przeciwieństwie do Modrzewskiego, dostrzec możemy wręcz apologię czasów minionych. Jak stwierdzał – „nie nawołuję was do obcych nauk, lecz napominam do zachowania tych praw, które wasi przodkowie pozostawili wam, byście je zachowywali i pielęgnowali” (Orzechowski, 1972, s. 113). Prawo powinno było być dostosowane do zdrowego rozsądku, a zatem jak pisał Orzechowski „naszej zwykłej zdolności pojmowania”.

Nader ciekawe jest zestawienie wypowiedzi Orzechowskiego, dotyczącej roli prawa dla życia pojedynczego człowieka w obrębie wspólnoty państwowej, z wypowiedziami Hugo Grocjusza, czy Johna Locke’a odnoszącymi się do analogicznej kwestii. Trudno jednak uznać Orzechowskiego, za tego który wyprzedził całą epokę – jego nowatorstwo wynikało raczej z odwołania się do justyniańskich *Digestów*. Wskazywał on, że to prawo (pozytywne) jest fundamentem dla funkcjonowania zarówno władz państwowych – sądy, król, jak i obywateli. To dzięki tym pierwszym człowiek mógł „zachować życie, majątki i wolność wraz z godnością” (Goślicki, 2000, s. 100). Dodajmy, w refleksji Orzechowskiego w państwie rządzić miało prawo, żadna instytucja, żadna osoba nie mogła stanąć ponad, czy poza prawem. Prawo, które przyobiekło się w normę prawa pozytywnego, ustanowione według określonych procedur, obowiązywało wszystkich, zarówno obywateli, jak i tych, którzy je ustanowili.

Istotną kwestią wymagającą podkreślenia był stosunek do wolności woli człowieka i jego natury. W ujęciu Orzechowskiego możemy zauważyć ujęcie charakterystyczne dla refleksji św. Tomasza z Akwinu. Tym samym Orzechowski, pokładając większą ufność w naturę ludzką, pozostawiał jej o wiele większy margines swobody niżli przedstawiciele protestantyzmu.

Ustrój państwa miał być gwarancją zachowania właściwego porządku prawnego, jak twierdził Orzechowski miał być lekarstwem na zagrożenia dla wolności obywatelskiej. Tym ustrojem, jak powiedziano, był ustrój mieszany. Rzeczpospolita nie była monarchią, choć posiadała króla, nie była arystokracją, mimo że posiadała senat, nie była demokracją, mimo że ogół szlachty posiadał prawa polityczne i uczestniczył w sprawowaniu władzy.

II. SENAT – WAWRZYNIEC GOŚLICKI

O ile punkt widzenia Orzechowskiego po części, w swej warstwie publicystycznej, wynikał z jego zaangażowania w działalność sejmikową (właściwą dla demokracji), o tyle poglądy kolejnego wybitnego przedstawiciela polskiej myśli politycznej mogą być wywodzone z nurtu właściwego dla przedstawicieli senatu (arystokracja). Wawrzyniec Goślicki, bo nim tu mowa, był autorem traktatu *O senatorze doskonałym*.

Dla Goślickiego wolność to nie stan wspierający się na zasadzie, iż każdemu wolno czynić to, na co ma ochotę, ale „...prawdziwa wolność, to jest żyć według praw i nic ani nie czynić, ani nie zamyślać przeciwko nim” (Goślicki, 2000, s. 100). Upowszechnienie takiego sposobu pojmowania wolności stawało się poważną rękojmnią zachowania Rzeczypospolitej, a tym samym praw, przywilejów, swobód obywatelskich. Aby jednak szlachcic posiadał ową wiedzę i, co więcej, kierował się nią w swym życiu, konieczne było precyzyjne dookreślenie katalogu praw i swobód. Wśród tychże Goślicki wymienił między innymi: prawo do pełnienia urzędów, prawo uczestniczenia w procesie legislacyjnym, wolność słowa (szczególnie w obronie swobód oraz praw obywatelskich), prawo do ochrony prawnej ze strony państwa, nietykalność osobistą, majątkową (bez wyroku sądowego nie wolno nikogo więzić ani też pozbawiać majątku), prawo

do decydowania o podatkach, prawo do nieposłuszeństwa i krytyki wobec urzędników piastujących swe urzędy nielegalnie. Według Goślickiego

można wszystko chcieć i wszystko robić, oprócz tego, czego zabrania prawo i godziwość; wolno bronić praw i wolności przeciw tyranom; wolno uczestniczyć w radzie, uznawać najwyższą władzę w królu i najwyższą radę w senacie (Goślicki, 2000, s. 287).

Aby obywatele mogli cieszyć się swobodami oraz przywilejami, senatorowie musieli zadbać również o stabilność porządku prawnego, bowiem według Goślickiego nieuchronnym następstwem zmian w prawie są zmiany w obyczajach, a przede wszystkim zmiany te wypływają na bieżące nastroje obywateli. W jego opinii należało raczej trzymać się starych praw i ewentualnie poprawiać je, niżli eksperymentować, wprowadzając całkowicie nowe rozwiązania prawne. Prawo powinno w takiej samej mierze wiązać w działaniach obywateli – szlachtę, jak i obywateli – plebs. Za słowami Solona Goślicki powtarzał: „źle jest w takim państwie, w którym prawa stanowią jakby pajęczynę motającą biednych, a puszczających wolno bogatych” (Goślicki, 2000, s. 395). Prawo miało być wykonywane. Rolę strażnika pełnił król oraz senatorowie, a tuż obok nich wymienił urzędników, którzy mieli być milczącym prawem, tak jak prawo było milczącym urzędnikiem (Goślicki, 2000, s. 105). Tylko wtedy wolność według Goślickiego mogła stać się faktem.

III. MONARCHA – PIOTR SKARGA

Kolejnym pisarzem szesnastowiecznym – traktującym w swych dziełach o wolności – był Piotr Skarga. Jego perspektywa była właściwa dla nurtu kładącego bardzo mocny akcent na rolę monarchii.

Zasadnicze zręby poglądów Skargi na kwestię wolności zamieszczone są w *Kazaniach sejmowych*, choć poprawnie byłoby także stwierdzić, iż *Kazania* – w swej istocie – zawierają treści stanowiące fundament doktryny Skargi, że są pryzmatem, przez który powinniśmy spoglądać na inne teksty, który wyszły spod jego pióra. To właśnie w nich wskazał na trzy zasadnicze „elementy” niezbędne dla zrozumienia jego koncepcji społeczeństwa i państwa – mądrość, prawo

i wolność. Ich kolejność nie była (jest) dziełem przypadku, podobnie jak nieprzypadkowa była (jest) ich wzajemna zależność.

Kazanie, jako forma wypowiedzi, ale przede wszystkim kazanie jako integralna część mszy świętej, tu – mszy poprzedzającej debatę sejmową, stwarza możliwość ukazania (nam – czytelnikom, ale i niegdyś słuchaczom) posła zwracającego się ku Bogu, posła poszukującego wsparcia dla swego działania, a przede wszystkim uznającego swą małość i ułomność pod każdym względem, szczególnie zaś mądrości. Aby ją osiąść, należało zwrócić się ku jej źródłu – to jest ku Bogu. Wszak po cóż innego posłowie przybyli na mszę?

Skarga za swymi mistrzami ukazał właściwą hierarchię mądrości. Wedle niego istniała mądrość Boża, będąc światłem, mądrość „wieczną i niestworzoną, z której i ta potoczna nasza jako świeca z niej zapalona pochodzi...” (Skarga, 2003, s. 6). Źródło mądrości w ogóle znajdowało się poza samym człowiekiem, byłoby zatem czymś nad wyraz zgubnym ufać swej własnej, indywidualnej mądrości. Aby objaśnić znaczenie tej ostatniej, naznaczonej arogancją, Skarga zestawia z mądrością Bożą mądrość ziemską, bydlęcą i diabelską. Mądrość ziemska była według Skargi mądrością dotyczącą kwestii czysto materialnych, związanych z ziemską egzystencją. Owa mądrość to „rozum” pozwalający pomnożyć dobra doczesne, wskazujący jakie działania podejmować, aby jak najskuteczniej osiągnąć cele pomieszczone w świecie ludzkim. Jak zauważał Skarga, ten rodzaj mądrości stał się w wieku XVI dominujący. Jak stwierdzał –

taką mądrość mają politycy dzisiejszy, którzy nauczają panów i królów, aby o religią i dotrzymanie, i obronę świętej wiary katolickiej, i o ludzkie zbawienie nie dbali i dla niego nic nie czynili, tylko doczesnego pokoju i dobrego mienia poddanych swoich pilnując, zbawiennych potrzeb ich zaniechali (Skarga, 2003, s. 7).

Ten rodzaj mądrości określa on mianem mądrości ziemskiej, nazywanej przezeń również mądrością bydlęcą. Ten rodzaj mądrości skłania władców do zaniechania starań o zachowanie jednolitości religijnej, popycha ku skoncentrowaniu się przede wszystkim na aspekcie materialnym panowania. W sytuacji, gdy władca porzuca jakiekolwiek starania o realizację celów związanych z duchowością (religijnością) swych poddanych, uznać trzeba, iż mądrość, którą kieruje się takowy władca, nazwać można mądrością diabelską. „Czart o nic się

więcej nie stara, jedno aby ludzie wieczne dobra jako i on tracili i nie o tym, co jest po śmierci, nie myśleli..." (Skarga, 2003, s. 7). Budując hierarchię mądrości, wskazując na „łatwość” popadnięcia w okowy mądrości szatańskiej, Skarga jednoznacznie zwraca się do polityków (braci szlacheckiej), aby ta skierowała się ku mądrości Bożej, co oznaczało nie tylko zwrócenie się ku „światłu Prawdy”, ale i nakaz wstrzemięźliwości, jeśli chodzi o sięganie po dobra materialne. To przez odwołanie się do mądrości Bożej podkreślał znaczenie swych kazań, dzięki którym „słuchacze” mogli zetknąć się z ową mądrością.

Prawo – i tu również Skarga wskazał na istnienie hierarchii. Wedle niego istnieje prawo przyrodzone, które „Bóg na sercach naszych palcem swoim napisał” (Skarga, 2003, s. 140). Prawo wieczne, niezmiennie; prawo, z którym każdy człowiek przychodzi na świat – a zatem prawo, które nakazuje rozumnej istocie jedno czynić, innych zaś zakazuje. Prawo przyrodzone jest tym rodzajem prawa, z którego wywodzą się wszystkie inne rodzaje prawa – „z niego jako ze źródła rzeki wychodzą” (Skarga, 2003, s. 140). Istnienie innych rodzajów było/stało się koniecznością, bowiem jak zauważał Skarga, część ludzi rezygnując z podpowiedzi „dobrego rozumu” wybierała to, co tylko w ich mniemaniu było dobrem. Odstąpienie przez pojedynczych ludzi, ale i całe zbiorowości od dobrego rozumu, a więc prawa przyrodzonego, wiodło ku żywotowi grzesznemu, stąd też „Bóg wznowił zakon przyrodzony i napisał go na onych tablicach i przez Mojżesza rozszerzył” pomiędzy ludzi (Skarga, 2003, s. 141). Ten rodzaj prawa Skarga określał mianem prawa boskiego pisanego. Jak zauważał, właśnie ten rodzaj prawa spośród wszystkich innych w Polsce miał największe poważanie. Trzeci rodzaj prawa to prawo kościelne, stanowione przez osoby duchowne. O ile prawo boskie pisane było przypomnieniem, przekazaniem na nowo w sposób widomy ludziom prawa przez Boga, tak prawo kościelne było prawem niezbędnym, ponieważ – jak zauważał Skarga – dzięki niemu możliwe jest istnienie Kościoła, dzięki niemu możliwe jest poprowadzenie wiernych ku zbawieniu. Realizacja tegoż prawa wymagała również zajęcia zdecydowanego negatywnego stanowiska wobec reguł proponowanych przez przedstawicieli wspólnot będących poza Kościołem. Czwarty rodzaj prawa to prawo stanowione przez ludzi świeckich. Ten rodzaj jest tworzony dla zachowania porządku, sprawiedliwości i karności (Skarga, 2003, s. 141). Prawo to, mimo że ustanowione przez ludzi

(króla, Rzeczypospolite), jest prawem, którego zapisy powinny być wykonywane przez wszystkich mieszkańców państwa. Aby wzmocnić rangę znaczenia prawa stanowionego, Skarga odwołuje się do autorytetu *Pisma świętego* – ten rodzaj prawa jest po prostu niezbędny dla istnienia społeczności ludzkiej. Skarga, pisząc o prawie nawiązywał do Arystotelesa, gdy stwierdzał, że w państwie powinno rządzić raczej prawo niżli ludzie. Jak zauważał: „prawa nie mają żadnych namietności i uwieść się krzywo nie dadzą. Nie pomagają za powinnym, nie mają w sobie gniewu ani popędliwości, o dary nie dbają, namówić się do złego i oszukać nie mogą” (Skarga, 2003, s. 143).

Łatwiej zatem znaleźć tych, którzy napiszą dobre prawo niżli takich ludzi, którzy rzadziliby sprawiedliwie bez spisanych praw. Skarga, podobnie jak inni polscy XVI-wieczni pisarze, uznawał, że prawo (*lex*) stoi wyżej niżli król (*rex*) (Skarga, 2003, s. 142). Król, urzędnicy, poddani – ich rolą jest respektowanie obowiązującego prawa, nagrodą zaś osiągnięcie celu każdej Rzeczypospolitej – to jest dobra ogółu. Oczywiście dla Skargi było to, iż prawo królewskie musiało uznawać fakt istnienia prawa wyższego, to jest prawa przyrodzonego i kościelnego.

Z czteroma rodzajami mądrości i czteroma rodzajami prawa Skarga bezpośrednio powiązał koncepcję wolności. Punktem wyjścia do rozważań w tej materii było przyjęcie dwóch założeń o fundamentalnym znaczeniu: po pierwsze – wolność jest darem, który człowiek otrzymał, podobnie jak mądrość i prawo, od Boga; po drugie – wolność nie wyraża się w swobodzie czynienia tego, na co my, ludzie, mamy ochotę; po trzecie – wolność obywatelska jest darem, który człowiek otrzymuje od tego, kto stanowi prawo. O ile dwa pierwsze punkty nie wymagają komentarza, o tyle trzeci, owszem – tak. Skarga za głupie uznawał twierdzenie, wedle którego – „urodziłem się wolnym ślachimcem, nie boję się nikogoż, i króla samego, który mi nic nad prawo uczynić nie może”. Zadawał on też istotne pytanie – „I któż się wolnym rodzi, żeby nikogoż się bać nie miał?” (Skarga, 2003, s. 125). Ów moment wymaga podkreślenia, albowiem pokazuje nam Skargę jako zwolennika tradycyjnej, przednowożytnej koncepcji wolności, opisywanej nie z perspektywy praw podmiotowych, ale ustanowionego porządku prawnego.

Kaznodzieja Zygmunta III na pierwszym miejscu sytuował wolność świętą lub też wolność chrześcijańską. Wolność tę definiował

jako niezależność od czarta, jako wolność od grzechu, a zatem „grzechom i czartu nie służyć, a tyranstwa piekielnego uchodzić” (Skarga, 2003, s. 126). W jego opinii wolność chrześcijańska (święta) nie zwalnia człowieka od konieczności podporządkowywania się prawu królewskiemu, stąd też Skarga wskazywał na dwa kolejne rodzaje wolności. Pierwsza z nich to wolność dobra, wspierająca się na tym, iż władza monarsza spoczywa w rękach osoby, której rządy aprobowane są przez ogół obywateli i, co ważne, ów monarcha nie jest poganinem. Kolejny rodzaj wolności to wolność złota, tu definiowana jako wolność od władzy tyrańskiej (zwraca uwagę pozytywna ocena tejże). Jak zauważał Skarga, ziemia polska była dotychczas wolna od władzy tyrańskiej, jedynym wyjątkiem w tym względzie był przypadek Bolesława Śmiałego, który wbrew prawu przyrodzonemu, kościelnemu i królewskiemu dopuścił się zbrodni zabijając biskupa Stanisława. Istnienie tej wolności – niepodleganie tyranom – wynikało w opinii Skargi z woli Boga, stąd też nawoływał – „Bądźcie tej wolności złotej wdzięczni, a na niej przestajcie, a za nią Panu Bogu dziękujcie” (Skarga, 2003, s. 128). Czwarty rodzaj wolności to wolność piekielna, lokowana przez Skargę w przestrzeni społecznej i politycznej. Wolność szatańska to „bez prawa, bez urzędu żyć, na zwierzchność nie dbać, mędrszemu i starszemu nie ustąpić”; wolność piekielna miała również swój wymiar pozapolityczny – „wolność mieć do grzechu, do zabijania i wydzierania” (Skarga, 2003, s. 128). Wolność piekielna to wolność od norm i zasad, to odrzucenie jakiegokolwiek ładu i porządku. Odrzucając ten rodzaj wolności, Skarga jednoznacznie opowiada się za przyjęciem przez każdego pragnącego być wolnym jarzma prawa – prawa przyrodzonego, prawa kościelnego, prawa królewskiego. Człowiek, chcąc być wolnym, musiał być, wedle Skargi, niewolnikiem mądrości oraz praw. Gdy nie starczyło człowiekowi mądrości, musiał uznać siłę przymusu fizycznego, właściwego dla instytucji państwa.

IV. PODSUMOWANIE

Pomimo odmiennie rozłożonych akcentów można uznać, że S. Orzechowski, W. Goślicki oraz P. Skarga reprezentują doktrynę, wedle której wolność może być urzeczywistniona w ziemskich realiach

w ustroju republikańskim (mieszanym). Bowiem tylko w takim ustroju mogą zostać ustanowione normy prawa państwowego, które będą miały na względzie istnienie prawa pierwszego (to jest wcześniejszego niż prawo pozytywne). Takie stanowisko wiązało się z uznaniem normy za normę prawa tylko wtedy, gdy była wywiedziona z prawa naturalnego. Porządek prawny państwa sięgający do źródła, to jest do prawa naturalnego, gwarantował nie tylko sprawiedliwy porządek realizujący dobro wspólne, ale przede wszystkim w rozważanym kontekście mógł utwierdzić możliwość realizacji wartości nadrzędnej, to jest wolności. Podkreślimy: nie jakiejś tam wolności (swej-woli, swawoli), lecz wolności rozumianej jako swoboda czynienia wszystkiego tego, co zgodne: po pierwsze – z prawem naturalnym (wiecznym), po drugie – z rozumem, po trzecie – z dobrem wspólnym, wreszcie po czwarte – z prawem pozytywnym. Owszem, możemy u poszczególnych autorów odnajdywać różnice choćby w sferze szczególnej roli bądź to monarchy, senatorów, sejmików, czy ludzi Kościoła w szczególnym tytule uprawniającym do legitymizowania porządku prawnego, jednak pomimo tychże odmienności w doktrynie republikanizmu polskiego XVI wieku, tak jak prawo ludzkie wywodzone było z prawa wiecznego, tak wolność człowieka była konsekwencją boskiego daru wolnej woli.

BIBLIOGRAFIA

- Goślicki, W. (2000). *O senatorze doskonałym księgi dwie. W których są wyjaśnione obowiązki urzędników oraz szczęśliwe życie obywateli i pomyślność państwa*. Kraków: Wydawnictwo Arcana.
- Orzechowski, S. (1972). *Mowa do szlachty polskiej przeciw prawom i ustawom Królestwa Polskiego uporządkowanym przez Jakuba Przyłuskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Skarga, P. (2003). *Kazania sejmowe*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.

RECENZJE

REVIEWS

M. Gorazda, M. Kwarciański, *Miedzy dobrobytem a szczęsciem. Eseje z filozofii ekonomii*, Wydawnictwo Copernicus Center Press, Kraków 2020, s. 288, ISBN 978-83-7886-533-9.

Pecunia non olet – to starożytne przysłowie, którego autorstwo przypisuje się Wespazjanowi, współcześnie nabiera konkretnego znaczenia. W dobie kryzysów: politycznego, społecznego, militarnego, zdrowotnego, pieniądze bądź ich brak odgrywają niebagatelne znaczenie zarówno dla konkretnego człowieka, jak i konkretnych społeczeństw (narodów i państw).

O tym, że „pieniądze nie śmierdzą” i że ekonomia ma więcej wspólnego z filozofią oraz innymi naukami humanistycznymi, społecznymi, a nawet przyrodniczymi niż mogłoby się nam wydawać, przekonuje na kolejnych kartach swojej książki *Miedzy dobrobytem a szczęsciem. Eseje z filozofii ekonomii* dwóch poczytnych autorów: Marcin Gorazda (doktor filozofii i doktor habilitowany prawa) i Tomasz Kwiecieński (doktor filozofii, magister ekonomii). Na 288 stronach autorzy ci wprowadzają czytelnika w świat ekonomii, łącząc w sposób niezwykle umiejętny dwie metody – przystępny język i profesjonalizm poparty adekwatną bibliografią. Rzadko się bowiem zdarza, że książka składająca się z esejów nie tylko zaznajamia czytelnika z opiniami autorów na poszczególne tematy, ale jest także świetnym źródłem porządkującym wiedzę z zakresu ekonomii oraz spraw (nie tylko) pobocznych. A cechę tę ma omawiana książka. Recenzja ta zostanie podzielona na dwie części – ocenę formalną i ocenę merytoryczną, przy czym termin ocena należy traktować bardziej jako opinię, niż ocenę w formie szkolnej czy akademickiej.

Przechodząc do przedstawienia opinii na temat strony formalnej książki, w pierwszej kolejności należy docenić autorów za przejrzysty i logiczny układ. Książka składa się z wprowadzenia, czterech części oraz zakończenia, które, jak na książkę o charakterze naukowym (mimo że są to eseje, to niewątpliwie książka ta spełnia wszelkie kryteria naukowości), jest nietypowe. Całość tworzy dobrze zaplanowaną i przemyślaną treść. Autorzy wprowadzają czytelnika w świat związków filozofii oraz ekonomii na sposób historyczny w części pierwszej *O filozofii i ekonomii* (s. 17–66). Druga część ma charakter

(moim zdaniem) najbardziej filozoficzny, gdyż omawiane są zagadnienia dotyczące relacji między światem ekonomii a światem etyki (*O ekonomii i etyce*, s. 67–142). W części trzeciej *O metodzie ekonomii* (s. 143–234) autorzy zaznajamiają czytelnika z historycznym i współczesnym ujęciem wykorzystywanych w ekonomii metod. Ostatnia – czwarta – część ma charakter interdyscyplinarny, gdyż omawiane są tam zależności, ale także różnice między światem ekonomii a innymi naukami humanistycznymi, społecznymi oraz przyrodniczymi (*Ekonomia a inne dziedziny wiedzy*, s. 235–278). Biorąc pod uwagę warstwę językową i redakcyjną, trudno zarzucić autorom jakąkolwiek wadę. Książka jest napisana przystępnym językiem, mimo że autorzy odwołują się do wielu myśli przedstawicieli ekonomii klasycznej, a także współczesnych ekonomistów. Trudno także znaleźć jakiekolwiek błędy językowe, interpunkcyjne czy gramatyczne. Ze względu na przyjęty styl pisarski – esej – poszczególne części oraz rozdziały czyta się sprawnie. Być może największą trudność może sprawiać lektura części trzeciej, która została poświęcona metodzie. Osobom, które nie mają styczności z zagadnieniami typowo teoretycznymi, lektura tej części książki może nastreścić trudności. Jednak – w mojej ocenie – i tak nie jest to aż tak duży mankament.

Biorąc natomiast pod uwagę opinię na temat merytoryczności recenzowanej książki chciałbym zwrócić uwagę na trzy zasadnicze kwestie. Pierwsza odnosi się do faktu, iż autorzy (pomimo własnego bogatego doświadczenia i ogromnej wiedzy) na sposób właściwy odnoszą się do osiągnięć znanych ekonomistów i filozofów ekonomii. Z jednej strony pokazują poglądy innych, a z drugiej czytelnik nie jest „zmęczony” ilością cytatów bez komentarzy autorskich. To cenna umiejętność prowadzenia narracji w taki sposób, aby pokazywać własne stanowisko i jednocześnie podpieścić go bądź prowadzić polemikę z mądrzejszymi od siebie. Druga kwestia odnosi się do tego, że autorzy zbioru esejów nie uniknęli tematów trudnych, a zarazem aktualnych zarówno dla świata ekonomii, jak i świata filozofii. Przykłady na poparcie tej tezy można mnożyć. W części pierwszej, poświęconej filozofii oraz ekonomii, autorzy wprost pokazują, że głównym zadaniem ekonomistów nie jest konieczne przewidywanie kryzysów, choć i to w ocenie Gorazdy i Kwiecińskiego nieraz im się udaje. Piszą bowiem, że

z ekonomią [...] jest bowiem trochę odwrotnie niż z naukami ścisłymi [...]. Ewentualne porażki nauk ścisłych, błędne teorie i tym samym przewidywania mają na tyle niewielki wpływ na nasze codzienne życie, że rzadko przebijają się do naszej świadomości, choć ich nie brakuje. W codziennym życiu natomiast nieustannie doświadczamy gospodarczych zaskoczeń (s. 47).

Innym przykładem mogą być tematy poruszane przez autorów książki w formie kontrowersyjnych pytań, takich jak: relacji między sprawiedliwością a niesprawiedliwością w podziale dóbr i zysków (s. 86–96), pomoc imigrantom zarobkowym (s. 111–127) czy relacje małżeńskie a ekonomia (s. 235–239). Autorzy nie boją się stawiać trudnych pytań i poszukiwać na nie odpowiedzi. Dodatkowym plusem jest to, iż narracja jest prowadzona na sposób sugestywny, a nie „dyktatorski”. Czytelnikowi dostarczana jest konkretna wiedza, poglądy autorów, ale jest pozostawione miejsce na refleksje (autorefleksje) osoby czytającej poszczególne części oraz rozdziały. Trzecia kwestia dotyczy tego, co w mojej ocenie jest najważniejsze zarówno dla nauki, jak i dla potencjalnego czytelnika. Autorzy książki – takie przynajmniej odnoszę wrażenie – biją się faktycznie o prawdę w nauce, a w tym przypadku prawdę w świecie ekonomii, filozofii i etyki. Potwierdzenie tej intuicji znajdujemy w samej książce, w której czytamy, że „warto na wstępie zastanowić się, o co w ogóle chodzi w nauce, a w nauce ekonomii zwłaszcza. Najbardziej intuicyjna odpowiedź brzmi: o prawdę! Nauka powinna w jak najbardziej prawdziwy, trafny sposób opisywać otaczającą nas rzeczywistość” (s. 51). Współcześnie jednak pisząc o prawdzie dobrze jednak ją zdefiniować za pomocą jednego z paradygmatów wykorzystywanego w filozofii poznania i to jest to, czego akurat – być może – zabrakło w tej refleksji. Mimo wszystko warto podkreślić, że autorzy dołożyli wszelkich starań, aby czytelnika nie tylko zaznajomić z filozofią oraz ekonomią i związkami między nimi, ale także umożliwić zbudowanie własnego stanowiska w sprawach podejmowanych przez autorów.

Recenzowana książka ma do spełnienia określone cele, które zostały wyrażone wprost przez autorów zarówno we wprowadzeniu, jak i zakończeniu. Pozwolę sobie jednak na stwierdzenie, że autorom udało się poprzez napisanie tej książki zrealizować także inne założenia. Bowiem można byłoby oczekiwać – po tytule książki – że czytelnik odnajdzie odpowiedź na pytanie fundamentalne – czy ekonomia

dla człowieka, czy człowiek dla ekonomii. Wydaje się jednak, że autorom udaje się przekonać tych, którzy sięgają po tę książkę, że ani człowiek nie może funkcjonować bez ekonomii, ani ekonomia bez człowieka. Najważniejsze jest jednak, aby szczęścia nie upatrywać tylko w zyskach, ale także w czynach, które mogą przynieść korzyść zarówno materialną, jak i pozamaterialną. Bo przecież kapitał ludzki – jak przekonują autorzy recenzowanego zbioru esejów – też ma swoją konkretną wartość.

Michał Stachurski

<http://orcid.org/0000-0002-2877-3895>

Fundacja Obserwatorium Społeczne we Wrocławiu

DOI: 10.35765/HP.2340

DYSKURS POLITOLOGICZNY

Seria wydawnicza Instytutu Nauk o Polityce i Administracji Akademii Ignatianum w Krakowie pod redakcją Włodzimierza Bernackiego, Wita Pasierbka, Bogdana Szlachty

Dotychczas w części „monografie” ukazały się publikacje:

- Anna Krzynówek, *Rozum a porządek polityczny. Wokół sporu o demokrację deliberatywną*, Kraków 2010, ss. 416.
- Paweł Kaźmierczak, *Dietrich von Hildebrand wobec narodowego socjalizmu*, Kraków 2011, ss. 324.
- Radosław Rybkowski, *Upadek stopni – stopnie upadku. Problemy amerykańskiego szkolnictwa wyższego*, Kraków 2011, ss. 224.
- Konrad Oświecimski, *Grupy interesu i lobbying w amerykańskim systemie politycznym*, Kraków 2012, ss. 652.
- Mirosław Lakomy, *Rynek radiowy w Polsce*, Kraków 2012, ss. 144.
- Paweł Armada, *Szkoła myślenia politycznego Leo Straussa*, Kraków 2012, ss. 612.
- *The Problem of Political Theology*, ed. by Paweł Armada, Arkadiusz Górniewicz, Krzysztof C. Matuszek, Kraków 2012, ss. 228.
- Agnieszka Puszkow-Bańka, *Polska i Polacy w myśli narodowej demokracji na przełomie XIX i XX wieku (Jan Ludwik Poptawski, Zygmunt Balicki, Roman Dmowski)*, Kraków 2013, ss. 314.
- Mirosław Lakomy, *Demokracja 2.0. Interakcja polityczna w nowych mediach*, Kraków 2013, ss. 404.
- Rafał Lis, *Ku społeczeństwu cywilnemu i bogactwu narodów. Główne koncepcje polityczne i prawne szkockiego Oświecenia*, Kraków 2014, ss. 399.
- Konrad Oświecimski, *Lobby etniczne a polityka zagraniczna USA – wybrane przykłady*, Kraków 2014, ss. 311.
- *Problemy demokracji*, redakcja naukowa Mirosław Lakomy i Maria Nowina Konopka, Kraków 2014, ss. 221.
- Mirosław Lakomy, Leszek Porębski, Natalia Szybut, *Polityka 2.0. Aktorzy polityczni w świecie nowych technologii*, Kraków 2014, ss. 254.

- Aleksandra Pohl, *Autorytaryzm. Studium psychologiczne*, Kraków 2015, ss. 286.
- *NetoDEMOKracja: Web 2.0 w sferze publicznej*, redakcja Konrad Oświecimski, Aleksandra Pohl, Mirosław Lakomy, Kraków 2016, ss. 268.
- *Zarządzanie i nowe technologie ICT w sferze publicznej*, redakcja Mirosław Lakomy, Konrad Oświecimski, Kraków 2017, ss. 178.
- Konrad Oświecimski, Mirosław Lakomy, *E-kampanie prezydenckie w USA i w Polsce*, Kraków 2017, ss. 286.
- Tomasz Litwin, Krzysztof Łabędź, Radosław Zyzik, *Aktualna debata wokół zasad ustrojowych w Polsce*, Kraków 2019, ss. 168.
- Mateusz Filary-Szczepanik, *Anarchia i dyscyplina. Rzecz o realistycznych teoriach stosunków międzynarodowych Hansa Morgenthaua i Kennetha Waltza*, Kraków 2019, ss. 460.
- Wojciech Michnik, *Wojny hegemonu? Interwencje zbrojne USA w latach 1990–2003*, Kraków 2020, ss. 392.
- Mateusz Nieć, Tomasz Litwin, Krzysztof Łabędź, *Populizm – modele i praktyka. Polskie odniesienia*, Kraków 2021, ss. 182.

Dotąd ukazały się następujące zeszyty tematyczne
„Horyzontów Polityki”

2010, Vol. 1, N° 1	– Polityczna natura człowieka / Political Nature of Man
2011, Vol. 2, N° 2	– Polityczny potencjał człowieka / Political Potential of Man
2011, Vol. 2, N° 3	– Edukacja polityczna / Political Education
2011, Vol. 3, N° 4	– Nie-ludzki wymiar polityki / Non-Human Dimension of Politics
2012, Vol. 3, N° 5	– Religijne wizje polityki / Religious Visions of Politics
2013, Vol. 4, N° 6	– Patriotyzm i tożsamość / Patriotism and Identity
2013, Vol. 4, N° 7	– Rzeczpospolita i republikanizm / Polish Commonwealth and Republicanism
2013, Vol. 4, N° 8	– Europeizacja Europy / Europeanization of Europe
2013, Vol. 4, N° 9	– Poza horyzont / Beyond the Horizon
2014, Vol. 5, N° 10	– Procesy europeizacji / Europeanisation Processes
2014, Vol. 5, N° 11	– Ćwierć wieku wolności: Polska 1989-2014 / 25 Years of Freedom: Poland 1989-2014
2014, Vol. 5, No 12	– System polityczny: autonomia, autoreprodukcja i dehumanizacja? / The Political System: Autonomous, Self-Reproducing and Non-Human?
2014, Vol. 5, N° 13	– Różne oblicza polityki / Politics, Policy and Polity
2015, Vol. 6, N° 14	– Suwerenność / Sovereignty
2015, Vol. 6, N° 15	– Dehumanizacja adwersarza politycznego / The Dehumanization of the Political Adversary
2015, Vol. 6, N° 16	– Polityka publiczna / Public Policy
2015, Vol. 6, N° 17	– European Economy and Geopolitics / Gospodarka europejska a geopolityka
2016, Vol. 7, N° 18	– Wokół sporów o suwerenność / Around the Disputes over Sovereignty
2016, Vol. 7, N° 19	– Osoba, wspólnota, polityka / Person, Community, Politics
2016, Vol. 7, N° 20	– Konflikt na Ukrainie – reaktywacja geopolityki? / The Conflict in Ukraine – the Reactivation of Geopolitics?

- 2016, Vol. 7, N° 21 – Secularization of Political Thought in Russia: From the “Right of Existence” to the Empire and Geopolitics
- 2017, Vol. 8, N° 22 – Handel międzynarodowy / International Trade
- 2017, Vol. 8, N° 23 – Międzynarodowe stosunki gospodarcze / International Economics
- 2017, Vol. 8, N° 24 – Globalne dobra publiczne / Global Public Goods
- 2017, Vol. 8, N° 25 – The Scottish Enlightenment and the Challenges of Commercial Society
- 2018, Vol. 9, N° 26 – Analiza zapisów Konstytucji z 1997 r. / Analysis of the Provisions of the Constitution from 1997
- 2018, Vol. 9, N° 27 – Procesy sekularyzacyjne w Kościele katolickim / Secularization in the Catholic Church
- 2018, Vol. 9, N° 28 – Namysł politologiczny nad Konstytucją RP z 1997 roku / The Reflection on the Constitution of the Republic of Poland 1997 from the Political Science Perspective
- 2018, Vol. 9, N° 29 – Local Public Policies
- 2019, Vol. 10, N° 30 – Namysł nad władzą polityczną / The Reflections on the Power
- 2019, Vol. 10, N° 31 – Władza polityczna w tradycji judeo-chrześcijańskiej / Political Power in Judeo-Christian Tradition
- 2019, Vol. 10, No 32 – Władza polityczna i natura ludzka w refleksji starożytnej / Political Power and Human Nature in Ancient Thought
- 2019, Vol. 10, N° 33 – Koncepcja władzy politycznej w refleksji średniowiecznej i renesansowej / The Notion of Political Power in Medieval and Renaissance Thought
- 2020, Vol. 11, N° 34 – Władza i rozum – władza polityczna w świetle idei oświeceniowej i Rewolucji Francuskiej / Reason and Political Power: Political Power in light of the Enlightenment and French Revolution
- 2020, Vol. 11, N° 35 – W okresie światowych konfliktów – problematyka władzy politycznej w pierwszej połowie XX stulecia / In an Age of Global Conflicts – the Problem of Political Power in the First Half of the 20th Century
- 2020, Vol. 11, N° 36 – Społeczeństwa postpandemiczne / Post-pandemic Societies

- 2020, Vol. 11, N° 37 – Internacjonalizacja szkolnictwa wyższego i biznesu dla przedsiębiorczości / Internationalization of Higher Education and Business for Entrepreneurship
- 2021, Vol. 12, N° 38 – „Zimna wojna”. Refleksja polityczna w okresie 1945-1990 / “Cold War”: Political Reflection in the Period between 1945 and 1990
- 2021, Vol. 12, N° 39 – Globalizacja – problematyka władzy politycznej w świecie współczesnym / Globalisation – the Issue of Political Power in the Contemporary World
- 2021, Vol. 12, No 40 – Wyzwania gospodarki polskiej i unijnej w kontekście pandemii COVID-19 / COVID-19 pandemic: challenges for the Polish and European economy
- 2021, Vol. 12, N° 41 – Systemy stanowienia prawa – aspekty teoretyczne i praktyczne / Law-Making Systems – Selected Theoretical and Practical Aspects
- 2022, Vol. 13, N° 42 – Instrumenty regulacyjne a skuteczność polityk publicznych / Regulatory Instruments and the Effectiveness of Public Policies
- 2022, Vol. 13, N° 43 – Prawo a społeczeństwo – aktualne problemy legislacji i polityk publicznych / Law and Society – Current Issues in Legislation and Public Policies
- 2022, Vol. 13, N° 44 – Legitymizacja władzy i demokracja współczesna / The legitimization of power and contemporary democracy

